

قانلى سىنە لىر

محمد سعيد اردوبادى

سىنە لىر قانلى

سىنە لىر قانلى

تنظيم ائىدەن : بۇيوك رسولونىد

۱۳۷۲ - تېران

محمدسعید اردوبادی

قانونی سنه کر

(سالهای خونین)

تنظیم اندهن: مهندس بؤیوک رسولوند

۱۳۷۲ - تهران

قائلی سنه لَر

بسم الله الرحمن الرحيم

قائلی سنه لَر	کتابین آدی:
لیزر چاپ ۶۴۲۲۹۲۰	حروف چینی:
دیا	چاپ:
اول	نوبت چاپ:
۲۴۷	تعداد صفحات:
۳۰۰۰	تیراژ:
مؤلف	ناشر:
کتابفروشی اندیشه نو	محل توزیع:
نشانی: تهران- میدان انقلاب- اول خیابان کارگر شمالی باساز فیروز طبقه دوم	
تلفن: ۶۴۲۷۳۷۱	

آت بئلىندە گزەن آل قۇشۇ پرواز ائدەن
بەيگەردە خون حمىت اولسايدى اۆمىدلى
قىرەسى نىن ۶ آيلىق گلىن لرى ۱۲ ياشىندا
قىزلارى ائرمى وحشى لر نىن آلىندە قالمادى.
يا پىغمبەر باش گۇتور مزارىندان!!! باش
گۇتورونوز، رجعت ائدىنىز. باخىنىز سىزىن
اقت نىجىبە نىن نامىلە نە قەدر بى ناموسلار
تۇرە مېشىدىر كى اصلاً اسلامىتەن خىردار
دئىل ايمىش.

محمد سەيد اردوبادى: اۆمىدلى قىرە سىن فاجە سىندەن

اؤن سؤز

عزیز دوستوم بیوک آقا رسولوند، نشر ائتمکده اولدوغو (قانلی سنه لَر) کتابینا بیر مقدمه یازماغیمی ایسته میشدیر. اونون خواهشی اؤزینده بیر نچه سطری یازماغی فایدالی گؤردوم.

قانلی سنه لَر کتابی آذربایجانلی مسلمانلارین باشینا گلن بلالاردان بیر پارچاسی نین حکایه سی دیر. فقط خلقیمیز داها قاباخکی فاجعه لر کیمی بوندان دا خبر سیز قالمیشدیر. بوگون تحصیل گؤرموش آیدینلاریمیزدان بیر نچه سی بو فاجعه لری اوخویا بیلیمیش سه ده، اجتماعی شرطلر و امکانلاریمیز مساعد اولمادیغی اوچون خلقیمیزه چاندیرا بیلمه میشدیر. گنجمیشده بوتون یازیلان مقاله لر و عموم ارتباط واسطه لری هر یترده اثرمنی لرین سؤزلرینی یایمیشلار و اونلارین ادعالارینی تکرارلامیشلار، ارمنی لوبی سی دوتیانین هر طرفینده یایلمیش خصوصاً غربی اورپا و آمریکادا بؤیوک گوچه و تبلیغات واسطه لرینده و یایما امکانلارینا مالک اولموشدور، بوگون ده بؤیوک دولتلر اونلارین سازلارینی چالیپیلار و اونلارین طرفینی توتولار.

خریستیان غرب، حتی شرقین بؤیوک دولتینی تمثیل ائده ن اسکی سوویت امپریالیستی و روسلار اثرمنی لری مسلمانلارا قارشى مدافعه ائتمیشلر، اونلارا بیر جور کمک اندیب اونلاری سلاخلاندیرمیشلار و مسلمانلای قیرماغا تشویق ائتمیشلر هم ده تبلیغات دستگاه لاری واسطه سیله اثرمنیلری حقلی و مظلوم، مسلمانلاری حق سیز و وحشی گؤسترمگه چالیشمیشلار. ناسف کی بو حق سیزلیقدا موفق ده اولموشلار. بو باره ده مسلمانلارین بیلگسیزلیگی، گشری قالمالاری و آرالاریندا بیرلیگین اولماسی دا اثرمنی لرین و اونلاری حمایه ائده نلرین ایشینه یارامیشدیر.

بئله بیر شرایطده قانلی سنه لَر حقیقت لری، گرچکلری و حادثه لری اولدوغو تکین یازیب دنیا یا یایماغا چالیشمیشدیر. بونو مکمل بیر شکیلده باشا را بیلمه میش دیر سه ده، هنج اولماسا بیزلره حقیقت یولونو گؤسترمگه فایدالی اولموشدور، هم ده ملت ی بیر قایناق تکین آلمیمیزه گنجمیشدیر. او اثرمنی مظالمینین هامی سین یازا بیلمه میشدیر بلکه، آما اونون بؤیوک بیر قسمی نین آیناسی اولموشدور. گؤره سن بو گون باشیمیزا گلن لری ده یازان وارمی؟ یوقسا اونودا بیر - بیرمیزین بونونو ائتماقدا

اۋز اۆتكەلمىزى وجدان گناھى نىن قارشى سىندا تىمىز لەمگە چالىشا جاغىق!
قانلى سنەلرى تانىتماق اۆچون اوندان بىر نىچە سطرى بورادا نقل ائتمە گە
چالىشا جاغام. بونون اۆچون قانلى سنەلر كىتابىنىن بعضى خصوصىت لىرىنە اشارت
ائىتمىگى فايدالى گۆرۆرم.

۱ - قانلى سنەلر طرفسىز بىر اسلوبا مالک دىر. داھا دوغروسو حقیقتاً اولوب
بىتە نلرى اولدوغو تكىن عنوان ائتمىشىدیر. نىچە كى كىتابىن ۱۸ اینجى صفحه سىندە
محمد سعید اردوبادى بو مسئله يە توخونوب و بئله يازماقدادیر «داھا قلم واقتدارىمده
بۇيله اهم بىر وظایفى ایفاء اۆچون بىر قابىلىت بىر يارادىلىق دا یوخ ایدی. منى
بو درجه لره اصماد ائندیره ن حۇرمتلى مېخبر لىرىمىن حمىت ملت پرورانەسى بىردە
وجدانىم دىر. اۆت وجدانىم! جمله قافاز ملت لىرىنە خواه اثر منى خواه مسلمان معلوم
اولاكى ایشبو تاریخ، هرگونه غرض شخصى و ملیده ن عارى اولوب، هر نقطه ده اۆز
وئرمیش فاجعه و واقعه لرى بىطرفانه يازدیروب قارى لىرىنە کمال احترام ایله تقدیم
انده جک دىر.

۲ - قانلى سنەلر گله جک نسللرىن بو فاجعه لردە ن عبرت آلاق اۆز لىرىنى
قوروماق فکرىنە دۆشمە لرى اۆچون، قافقازدا مسلمانلارین باشىنا گلن لىرىن
سبب لىرىنى آچىقلارکن چوخ مهم بىر نقطه يە دايانماقدادیر. كىتابىن ۲۳ اۆنجو
صفحه سىندە بئله يازیر اۆچونجو سبب اغتاشا گلدیکه، مسلمانلارین علمسىزلىگى و
امور حاضرە دن بى خبر اولمالارایدیر. مسلمانلار علم و سیاستدن بى خبر اولدوقلارى
اۆچون حکومت مأمورلارینىن قافقازدا تۇتدوغو عقیده سىنىن و اثر منى لىرىن او
عقیده دن ناسیل بىر استفاده ائندیکلرىنى دۆشونمه دىلر. باكى فاجعه سىندن سوئرا
اثر منى - مسلمان حادثاتىنىن بو قدر امتدادینه سبب مسلمانلارین علمسىزلىكى دىر.
دیگر بىر جهت وار ایسه، اۇدا مسلمانلارین سلاھسىز و امور حاضرە دن
وقوفسىزلىغى دىر.

۳ - قانلى سنەلر دىنى و ملی روحى بىرله شدیرىب اوتون دۆشمە ن قارشى سىندا
نىچە ایشله دىلمە سىنى كىتابىن ۱۸۸ اینجى صفحه سىندە بئله آنلاماقدادیر.
«عسگر لر عموماً محاربه اۆچون حاضرلاندیقلارى سپرادا عسگرین بۇیوک
قاماندانى آتینا راکبا عسگر لىرىنە ایشبو نطقى سۇيله مىشىدیر. اولادلاریم! بىن هر
حالدا اثر منى ایله مسلمانلارین ایشى بۇمقامه یتىشىمک اۆچون تاسف لر ائدیرم.

مع هذا اولار ايله بيز چنگه چنگه يه وورماقا مجبور اولموشوق. بو ساعتهه بيزلره هنج بير ايش فايدا و نر مَرز يالقوز خنجر پاترون مساعده لي دير. بلي! صلح وقتينده صلح ائتمك محاربه وقتينده مردانه ليك گؤسته رمك لازمدير. شيمدي گؤرورسنيز اثر منيلر بيزيم نه قدر قريه لر يميزي داغيديب نه قدر گلين قيزلار يميزي يدا سارته آليب اولمويان حقارتلره دوچار و گرفتار ائتميشلر. آنجاق هنج وقت دار يخمينيز! بو اسارت بو حقارت سيزه چوخ آجي دير ايسه ده دار يخمينيز! جمله نيز ائشيد يسييز كي كربلا مئيدانينده حسين ابن علي عليه اسلام بير اوچ قوم تعلقا تيله يزيد ين (لعنة ...) يوژ مينلرجه اشقيا دسته لر ينه مقابل دور موشدي.

او مجسم حميت اوباني حر يتين كربلا مئيدانينده اولان فدا كار ليقي عين حقيقتي پر ده له مه ييب يزيد ولد الزنايه بيعت آلي اوز اتماماقدان او توري د گيل ايدى؟! بلي بيعت ائتمه ييب اولاد و اطهارينه اسارت روا گورن يالقوزا و حضرت دير. اما بيز ايله او حضرتين بؤيوك بير تفاوتى واردير. اوايسه بودور. او حضره تين باجبلارى حر ملرى قيزلارى پيغمبر نواده سى على ابن ابوطالب گلنلرى اولدوقلاريندان يزيد قوشونوندا او جرئت اولمازدى كي حقارتيله اولارا آل اوزاتسينلار. اما بيلر سنيز قارداشلار حر ملر يميز اثر منى آينه دو شسه نه اولار!؟

بو وقتده عسگر لردن كمال شدتله آغلاماق اوچالير. گشته نطقه دوام ائد بيلير. بيزيم شريعتده دفاع مسئله سى واجد ير. اونا جهت قورخونى، جيونلغى قلبى نيزه يول و نر ميه سنيز. قورخو و هراس ملت و وطن فدا كار ليقي قارشى سيندا قبيح و ناروا حر كتلر دندير. اونا جهت قورخو و هراس قليبزده مئيدان بولما ماليدير. قورخو انسانيت و اسلاميته ضد دير. دو شمن خنجر يندن قورخان گوزوموز، اولومى عزيز ساخلاد يغميز دولت و ثروت يميز يغماسيني و حفظينه چاليشما د يغميز حر ملرو باجبلار يميزين اسارت و حقارتيني گوره جكد ير. اولمك و قبره گئتمك (بسترده) بيابان دا، دريادا يا اينكه دو شمن خنجر لر ينين آلتيندا دا اولسا مساويد ير. او زاسى واضح دير كي اولوم بير دفعه ليك دير. بيزيم بو محاربه ده مظهر اولدوغوموز بالهكس قان چالار يندا مفروق اولدوغوموز البت كي تاريخ صحايفنه دور لوب استقبال ملته و اولاد وطنه ياد گار قالا جاقد ير. بيزيم خر منجيق داشلار ينا چكیده اولان خون حقيتميز ابدأ سيلينميه جكد ير بيزيم نام اسلامى پايدار ائتمك اوچون شهيد اولدوغوموز اولاد يميزه اثبات ائده جكد ير. البته محاربه ني ترك ائديب ايستكلى حرم لَر ايستى

اوطاقلار آغوشوندا دوغرئاساق قیامته قدر اولادیمیز بیزه لعنت خوان اولاجاقدیر. قاباقیمیزدا اولان خرمنجیق محاربه سینى اؤزگه غوغالره قیاس ائتمیه رک ثابت اولوب، دؤشمه آرغا چؤ ورمیه سی نیز. عار اولسون اوغسگره کی دؤشمَن خنجرینی آرخاسیندان قبول انده. محاربه ده رحمی انصافی نظرده توتوب سلاح ایشله دینیز. چؤجوقلارا قوچا کیشی لره رحم اندینیز! صغیر جوجوقلارا اثرمنی حرملرینه مبادا حقارت آلی اوزالدیپ ستم روا گؤره سنیز! او حالدا رسول اکرم دن خجالت اولارسنیز، دئییب تۆفنگینه بیر پاترون قویوب هایدی قارداشلار...!»

۴ - قانلی سنه لر کتابی مظالمی گؤزه ل بیر قلم ایله آنلادیپ و گله جک نسل لره عبرت اولسون دییه، یادگار بوراخمیشدیر او کتابین ۱۵۲ اینجی صفحه سینده بلنه یازیر.

«بوشیپور صداسی ائشیدیلیر ایسه ده اسماعیل کدخدانین عقلینه بیر شی گلمیر. زیرا اؤز ائتدیگی یاخشیلیقلارینا خاطر جمع ایدی. بو حالدا داشناقستون لار اؤمیدلی جماعتی نین دورد طرفینی محاصره ائدیپ آتسه توتورلار. بو حال گؤرن آلی بوش جماعت بیر - بیرینه قاریشیپ نه انده جکلرینی بیلمز لر. اولجه کیشیلری عورتلردن کنار ائدیپ قویون گیبی باشلارینی کسب سوئرا عورتلرین بیر پاراسینی ساخلاب بیر پاراسینی دا اؤلدورور لر.

بو قاریشیق لیکدا همان انسان ساللاخانا سیندان آنجاق (۳۰) نفر جانینی قورتارمیشدیر کی بو سؤزلری نقل انله بیر لر. اثر منیلر حامله عورتلرین خنجر ایله قارینینی پاره لندیره نده معصوم جوجوقلارین قانلی باشلاری ائشیکه چیخیرمیش. مسلمانین خانیم عورتلری، قیزلاری، اثرمنی وحشی لر نین الینده قالیب اؤ طرف بو طرفه قاچماقدا ایدیلر. قاچانلارین دندیکینه گؤره بیر نجه عورت دیری ساخلامیشدیلر.»

قانلی سنه لرین هر صفحه سینده یثنی بیر سؤز و یثنی بیر قورتولوش نغمه سی واردیر و آذری مسلمانلاری نین مظلومیت کتابی دیر و اوتایدا کی قارداشلاریمیزین ملی وارلیغیندا بویوک تاثیر بوراخمیشدیر. بو کتابین اوخونماسینی بوتون مسلمان و طنلاشلاریمیزا هله آذربایجانلی اوخوجولاریمیزا اؤزه کدن توصیه اندیرم.

دکتر جواد هیئت - تهران ۱۳۷۲

«گىرىش»

سۈزە ھاردان باشلاماغىمى بىلە بىلمىرەم. اۇشاقلىقدا انشىتد بگىم سۈزلردەن مى يازىم، بۇيوكلو كدە اۇخودوغوم، صفحەلرى قان قوخوسى وئرنەن كىتابلاردان مى، يوقسا گۇردىوم حادىئەلردەن مى باشلايم، ھانسى يىردەن باشلارسام، اساساً قانلى سنەلەر كىتابىنىن، نە اۆچون چاپ اندىب يايماق ايستە دىگىمىن دىل و بهانەلرین آناتماق مجبورىتىندە يم. بۇنا گۇرە كى ھرحالدا بىردەن - بىرە تارىخىن بىلە بىر مظلومىت ياپراقلارنى يىنى دەن گۇيە رتمە نىن گىچى بىر ھوس كىمى سانماق ممکن دگىل. اۇنون دىل و سببلىرى اۇلمالىدى.

بىرى - بىرىنىن ترسىنە اۇلان سۇزلر، بىرى - بىرىنىن ترسىنە اۇلان يازىلار، بىرى - بىرىنىن ترسىنە وئرىلن خىبرلر، سۇزلە - عملدە اۇلان آيرىلىق لار، ھر انسانى قايقى و قۇشقويا سالدىغى كىمى منى دە حقىقت يۇلونو تاپماق و گىرچكىلرى اۋىرەنمك ھوسىنە سالدى. تىرىزىن «دۆچى» محللە سىندە آنادان اولوپ يىتدى ياشىمدا «خىاوان» محلە سىنىن بالا حامام كوچە سىندە يىشلە شىب، ۱۴ - ۱۳ ياشلارىناقدر اۇرادا قالدىقدان سۇنرا، ۱۳۳۴ گۇنش ايلىندە اورمىە نىن قرە حسنلو گىندىنە يىشلە شىشىدىك، اصلىندە آنا طرفدەن اورمىە يە باغلى اۇلدوغوموز و اۇرادا بىر پارا املاک و اراضى يە صاحب اۇلدوغوموز دۆشونولورسە، عائلە

ياشايشىمىزدا بىلە قۇندوم - كۆچدوم اۇيىنا ماغىمىزىن سىب لىرى آچىغا چىنخار ظىنىندە يىم. اۇ كىندە قالىدىغىمىز مدت دە چۇخلو حكاىە لىر انشىد مىشىدوم. جىلولوقدان، اثرمنى - مىسلان ساواشلارىندان، كۆرد تالانلارىندان و گۆزۈندە قۇرخو اولمويان قۇجا كىشىلىرىن قهرمانلىقلارىندان. بۇ ائىل اىگىدلىرىن لاپ باشىندا اولان، تقرباً ۸۰ ياشلارىندا كى رحمتلىك كلبە جانعلى عمى دەن دۇيدوغوم قهرمانلىق سۆزلىرى هە دە قولاقلىرىمدا بىر سىرقا كىمى آسىلمىشىدوم. هامى نىن بۇيوك احترام اىلە باخدىغى بۇ قۇجا قهرمانىن آت اولستون دە تىنگ اۇيىنا ماغى، بىرىنجى دۇنيا ساواشىندا كىدى جىلو و اثرمنى لردەن قۇرويىنلارنى دواملى يانلارىندا اولماسى، و اىكىنجى دۇنيا ساواشلارى ائاسىندا كۆزد تالانچى لارىن قارشى سىندا و قارلى داغلار تىكىن دۇروب دا يانماسى، تحسىنە لايىق حرىكت اىدى خلق آراسىندا.

ائىشىدىلن سۆز و حكاىە لىر سادە جە بۇ اىگىدلىك و قهرمانلىقلاردا قۇرتارىپ، باشاچاتىردى. يىرىنە دۆشندە مىسلانلارا ائىدىلن ظلم لردەن، كسىلن باشلاردان، اۇبولان گۆزلەردەن، بىر سىرقا اوچون كسىلن قولاقلىردان، ياندىرىلان كىندلردەن، تىجوزە معروض قالمىش قىز گلىن لردەن، اۇ قدر دۇيوب انشىد مىشىدىك كى، اۇشاقلىرى قۇرخوتماق اوچون عموماً جىلودان، اثرمنى دەن سۆز آچىب، اۇنلارى تىببە ائدە ردىلر. كىندە هر كس چۇخ پىس اىش گۆرسە يدى، اۇنو شمعون آدىندا بىر ظالم و قان اىچن مىسحى باشچى سىنا بىز دە ردىلر. دىئىلنلرە گۆرە ائلە اۇنون امرى اىلە مظالمىن چۇخو يىرىنە گىتىرىلمىشىدوم، حتى بۇيلو گلىن و خانملارنى قارنى سۇ كىلوب، رحىملرىندە كى اوشاقلىرىن بىلە باشى كسىلىرىمىش. تعجب بۇراسىندا دىر كى ائلە محمد سعىد اردو يادى دا قانلى سنە لىر كىتابىنىن ۱۵۱ - ۱۵۲ - ۱۵۳ اۇنجو صفحە لرىندە اومىدلى قىرە سىنن احوال اىمە سىنى بازار كىن، بۇيلو مىسلان قادىنلارىننى سۇ كىولن

قارینلاریندان سۆز آچمیش و آنالارین قارینیدان چیخان اۇشاقلارین قانلی باشلارینی، آغلایا - آغلایا یازیب آنلادمیشدیر. اوندان داها تعجبلی، ایگیرمینچی چاغین (قرنین) سۇنلاریندا، خوجالی فاجعه سینده باش وئره ن همان باش کسمه لَر، گۆز اۇیمالار و یاقارین سۇکوب کۆرپه اۇشاقلاری چیخاردیب اۇلدورمک حادثه سی دیر. و بۇنلارین هامی سیندان داها تعجب لیسى گۆنوموزده باش وئره ن اوروپانین مرکزینده، بوسنی هرزه گوین ده مسلمانلارین علیه نه گئده ن عینی حادثه لرین تکراری دیر.

دَیَرلی یازیچی محمد سعید اُردو یادی، قانلی سنه لَرده مسلمانلارین باشینا گُئَن مظلالمین سبب لَرینی ایضاح ائدیپ آنلادیر گن اۇنلاری آشاغیدا کی شکیده یازماقدادیر.

الف: بیرینجی سبب اثرمنی داشناقستیون کومیته سینین مستبد بیر اصول اداره تشکیل ائتدیگی دیر کی قافقازدا بیر تاقیم قانلی تئاترولار اۇناندی...

ب: ایکینجی سبب، محلی حکومت و حکومت مأمورلارینین محاربه زامانیندا عدم اعتناسی دیر...

ج: اؤچونجو سبب، مسلمانلارین علمسیزلیگی و علوم حاضرده ن بی خبر اولمالاریدیر...

د: دؤردونجی سبب اثرمنی لَرین مختاریت اداره هوسینده اۇلمالاریدیر...

۱۹۰۵ - ۱۹۰۶ ایللرینده کی قانلی حادثه لرین سببینی قیسا شکیده اؤیره ندیکدن سۇنرا، ایندی بیرینجی دۇنیاساواشی سپرالاریندا، اورمیه و اۇنون اطرافیندا کی قانلی حادثه لرین سببینی ده، بۇباره ده یازیلان ایکی کتابدان چیخاردیب، مقایسه لَرده ن سۇنرا، گۆنوموزده باش وئره ن قاراباغدا کی حادثه لرله بیر باغلانتی قۇراق.

بۇ کتابلارین بیرینین آدی «ایران در جنگ جهانی اول - یا تاریخ

رضائیه» مرحوم استاد محمد تمدن - ون قلمی ایله یازیلیمیش، او بیرسی ده «سرزمین زردشت، رضائیه» آدی آلتیندا مرحوم علی دهقان طرفینده ن یازیلیمیش بیر کتابدیر. باشقا قایناقلاز خصوصاً کسروی نین یازدیقلاری هرگسین آئینده اولدوغونا گوره بورادا طول کلامه یول وئرمه دیک.

یوخاریدا آدی چکیلن بیرنجی کتابین ۱۷۵ اینجی صفحه سینده بئله یازیلیمیشدیر.

«غفلت مسلمانان و فعالیت مسیحیان»

«بطوریکه در صفحات قبل آوردیم، اورمیه از سالهای پیش مرکز فعالیت های مشکوک میسیونرهای خارجی شده، و این میسیونرها که خود مسیحی بودند مسیحیان آذربایجان و اورمیه را مورد حمایت خود قرار داده و درزمینه نیل به مقاصد سیاسی، آشوریهها و آرامنه و جیلوها را آلت دست خود کرده و برای آنها تعلیمات هرج و مرج طلبانه و عصیان و اغتشاش داده و درحدود ۵۰۰ نفر از مسیحیان را به تمرین و آموزش فنون نظامی و جنگی واداشته و برای آنها مهمات از قبیل فشنگ و باروت و بمب و توپ و تفنگ تهیه کرده، و در فکر و مغز آنان القانات سیاسی از هموطنان شان جدا ساخته و نقشه و طرحهای انقلاب ضدایرانی و ضدمسلمان را در دست این مسیحیان گزارده بودند. حتی زمینه میتینگ مسجد جامع که مسلمانان زودباور آنرا بمشابه صلح و اتحاد دائمی پنداشتند از طرف این خارجیان دیکته شده و جلسه رسیدگی به امنیت شهر و اطراف آن در دارالحکومه و سپردن قوای تأمینیه بدست پطروس ایللو و برادرش (میرزا) نیز از سیاست نهانی خارجیهای مقیم اورمیه بودند.

از طرفی، ضعف حکومت مرکزی و نبودن مردان درستکار و با اراده در رأس حکومتها در ایالات و مداخله سیاسی و نظامی خارجیا در ایران، خود کار ملت را خراب و راه هرج و مرج را باز گذارده بود.

خوش بینی مردم اورمیه در قبال مشاهدات چندین ساله از تعدیات و کشت و کشتارها و غارت و آزارها، که از طرف آنان بعمل آمده بود و سستی و بیحالی مردم اورمیه که هرگز در صد درک واقعی این حوادث و اتفاقات بر نمی آمدند، و یا بیفکری و لاقیدی رؤسای قوم و حکومت و محترمین و متنفذین شهر، که هیچ وقت بخیال طرح یک نقشه تدافعی اصولی و پیش بینی های لازم از دهات و اطراف شهر و خریداری و ذخیره کردن سلاح مورد نیاز و دادن تعلیمات مقتضی نظامی و دفاعی و تحت نظر گرفتن محلات «نوگچر» و «پورتشاه» و «عسکرخان» که اکثر ساکنین محله مسیحی بودند و ایجاد رابطه اطلاعاتی بین دهات از طرفی و بین شهر و اطراف از طرف دیگر بوسیله کخدایان و معتمدین و داشتن فکر و سلیقه واحد و عقیده منطقی در مورد تصمیمات مصوبه در جلسات میسیونرها و حکومت در برابر پیشنهادات مسیحیان... همه اینها دست بدست هم داده سیمای آینده سیاسی وحشتناک را نشان می داد که دیر یا زود جیلوها با اقدامات خود از قبیل ایجاد قوای مسلحه، خریداری و ذخیره کردن مهمات و طرح نقشه عصیان، و ایجاد ناامنیا و صحنه های فجیع قتل و غارت در صد در صد قبضه کردن امور اجتماعی و دولتی بوده و مسلمانان را مجبور به تحمیل صدمات سنگین مالی و جانی و سرنوشتی خواهند نمود، مخصوصاً در این اواخر با یک نقشه حساب شده قبلی آماده پیکار علیه مسلمانان شده، فقط منتظر بهانه و یک فرصت مناسب بودند.»

یثه همان کتابین ۱۷۸ - ینجی صحیفه سینده بئله یازیر

«مسلمانان که قبلاً بفکر هیچگونه نقشه تدافعی نبوده و هیچ آمادگی برای روبرو شدن با حوادث غیر مترقبه نداشتند و زعمای قومشان نیز بجای

آنکه در چنان وضعی بفعالیت و یا تشکیل جلسه برای رسیدگی باوضع و جلوگیری از توسعه آن، دست زده و اقدامی نکنند، در کار خود سرگردان مانده حیات مسلمانان را بدست آسوریان و آرامنه و سربازان و صاحب منصبان روسی و میسیونرهای فرانسه داده مات و مبهوتانه تماشا می کردند فقط مسلمانان فراری از مناطق مسیحی نشین را، مسلمانان مسکن و غذاداده و سپس به مسدود کردن مسیر کوچه های بن بست جهت جلوگیری از هجوم اشراار به منازل آنان پرداختند یعنی به کوچه های بن بست درب گذاشتند تا همان بن بست در امن و امان بماند».

آدی چکیلن ایکینجی کتابدا یعنی «سرزمین زردشت» ون ۱۵۵ - پنج صحیفه سینده مرحوم علی دهقان بئله یازمیشدیر:

«ولی از لحاظ ذکر حقیقت تاریخی باید باین نکته نیز اشاره شود که متأسفانه بعضی از این پیشوایان و مبلغین مذهبی و مبشرین مسیحی که تنها به منظور تبلیغ آئین مسیحیت باین سرزمین آمده بودند و در ابتدا نیز بطوریکه دیدیم بزرگترین هدف آنها خدمت بنوع و رهانیدن ساکنین این سرزمین از جهالت و نادانی و مبارزه با امراض بومی بوده، بتدریج خود را به سیات آلوده نمودند و برای پیش بردن مقاصد سیاسی دول بزرگ عوامل مؤثری گردیدند. چنانچه در جریان حوادث نامطلوب سال ۱۳۳۶ هجری قمری و ۱۹۱۸ میلادی به تفصیل در این کتاب ذکر شده، یکی از علل اساسی ایجاد اختلاف بین مسیحی و مسلمان که منجر به آنهمه خونریزی و مصائب و بلایای غیرقابل تصور گردید، تحریکات و پشتیبانی و حمایت بعضی از همین مبشرین مذهبی و عمال دین مسیح بود که از امریکا و فرانسه آمده بودند. اگر تحریکات مداوم و تقویت مادی و معنوی آنان نبود هرگز مسیحیان اورمیة بفکر ایجاد اختلاف با مسلمانان که سالیان دراز با آنها در صلح و صفا زندگی می کردند نمی افتادند.

بنابراین قضاوت درست و ثبت در تاریخ، باید نوشته شود اگرچه

بیشتر این مبلغین مذهبی در لباس تقوی و بشر دوستی باین شهر روی آوردند و حقیقتاً هم اقدامات بسیار مفید در تأسیس مدارس و ایجاد مؤسسات درمانی و غیره انجام دادند که هرگز فراموش شدنی نیست ولی متأسفانه اغراض و نظرات سیاسی چندان از آنها و آلوده شدن با نظرات سیاسی دول استعماری بزرگ، پرده‌ای ننگین روی کارهای نیک و خداپسندانه آنها کشیده و همه آنان را در نظراهالی شهر از مقام انسانی و روحانی که داشتند تنزل داده و بمرتبہ جاسوسی و عوامل خرابکاری و فساد رسانیده است».

کتابین ۴۹۶ - پنجی صفحه سینده بئله یازیلیمیشدیر.

«از رؤسای مسیحیان در درجه اول باید مارشیمون رئیس مذهبی آشوریها و جلوها را نام برد این شخص با اینکه ریاست مذهب را داشت ریاست جنگجویان آشوری نیز با وی بود و تمام آشوری‌ها از دستورات و اوامر وی اطاعت می نمودند.

از خارجیان مقیم ارومیه در درجه اول نیکتین کنسول روس در تمام طبقات شهر نفوذ داشت و در حقیقت سررشته تمام وقایع ارومیه در دست وی بود همو بود که تشکیلات مسیحیان مسلح را سر و سامان داده و تمام مسیحیان حدود غربی آذربایجان را مسلح نموده بوسیله افسران روسی فنون جنگی به آنها آموخت.

از میسیونرهای مذهبی در درجه اول باید نام مستر شت را برد که رئیس میسیون مذهبی آمریکا در ارومیه بوده و امورات کنسولگری آمریکا را نیز رسیدگی می کرد از این شخص ما در این فصل باز هم گفتگو خواهیم کرد وی یکی از سران مسیحیانی بود که آنها را مجهز و مسلح می کرد و به ضدیت و دشمنی با مسلمانان وادار می نمود.

میسونر مذهبی فرانسویان نیز در آنموقع در ارومیه بودند و در جنب مسجد مناره خانه آقای هاشموف سکونت داشتند و مسیحیان را

یاری می کردند.» کتابین ۵۰۳ نجی صحیفه سینده بئله یازیلیمیشدیر:

«آفتاب طلوع کرد و بنوکر آقای مستر شت حیدرعلی نام که فعلاً زنده است گفتند: بکنسول بگوئید که بیرون تشریف آورده و در موضوع قضایای دیروز صحبت نمائیم درست در خاطر دارم که هر دفعه حیدرعلی رفت و برگشت گفت مستر شت خوابیده و کسی قادر نیست او را بیدار نماید. و حال آنکه کسیکه در همین ساعت دستور قتل یک شهر را داده چطور می خوابد؟ مقصودش این بود که مسلمانان به اقدامات این هیئت اتکال نموده و منتظر باشند و از این طرف مسیحیان کار خود را بلا مانع در شهر انجام دهند.»

مرحوم علی دهقان داشناق لارین، اثرمنی قاقاقلارینین، جیلولارین و آسوری لارین امکانسیز اولان سیاسی مقصدلر اوچون بیر گؤنده اورمیه ده - ۱۰/۰۰۰/ نفر مسلمانی اولدوردویونو اؤز گؤزله ریله گؤردویونو یازیب و کتابین ۵۱۷ - نجی صحیفه سینده او بؤیوک قیرغینین تاریخین اسفند آیینین ۲۷ سی، گؤنش ایلی ۱۲۹۶ - دا ذکر ائتمیشدیر.

بو گؤن قاراباغدا باش وئره ن اثرمنی مظالمیین ده قایناقلاری، ائله بو عصر بؤیونجا باش وئرمیش ظلم لرین سبب لری نین تایی دیر. دنمک اولار کی، هیچ بیر شئی ده یشیلمه میش دیر. گئنه اوروپا، امریکا، روسیه ایشین ایچینده وار. گئنه اثرمنی لرین تشکیلاتلی، آذربایجانلی لارین داغینیق اولمالاری، گئنه اونلارین تپه ده ن دیرناغا قدر مسلح، بیزیم ایسه آیمیز بؤشدور. گئنه اونلار بیرلیکده، بونلار ریاست دعواسیندا بیر - بیرله بوغوشماقدادیرلار...

قانلی سنه لَر کتابینی چاپ اندیب یایماغین سببی، البته کی تاریخی سندلری و گئشچکلری ملتین قارشی سینا قویوب، اونلاری اونوتما ماغین نه قدر اهمیتلی بیر ملی وظیفه اولدوغونو اثبات ائتمکدن باشقا بیر شئی اولایلیمز. کئچمیشین بیلمه یین، گله جگین دؤزه بیلمز قناعتینده یم. آنجاق

بوراسىنى آچىقلاماق لازم دىر كى، ۱۳۷۱ - نجى ايلين پايىزىندا، باكى داكى قوهوملاريمىزىن دعوتى ايله اورايا گىتمىشىدىك. بۇ فرصت دەن استفادە اندەرەك، قاراباغا گۆرە يازىپ ياراتماق ايستەدىگىم بىر كىتاب اوچون قايناق، سىند و ماترىيال پىغىپ تۇپلاماق آرخاسىنچادا گىتىدىم. پىغدىغىم سىندلردەن بۇيوك بىر قىسمى چۇخ دەبەرلى و مستند دىر. قانلى سنەلر ايسە بىر چۇخ جەت دەن مەقتل بىر اثر دىر. انلە اوئا گۆرە دە اوئون يايىلماسىنى مناسب گۆردوم. يىرى گلمىش كىن منە چۇخلو كۆمك اندەن باكى داكى محمد امين رسولزادە آدىنا اونورسىتەن كىتابخانىسى، آذربايجان علملر آكادىمىياسى كىتابخانىلارى، آل يازمالارى انستوتونون كىتابخانىسى و مىرزا فتحعلى آخوندوف آدىنا كىتابخانىن ايشچى و باشچىلارينا اوز تشكرلر مى بىلدىرەمك ايستەردىم. و اوئىلار بۇ يىنى قانلى سنەلردەن باشى اوچا چىخمالارنىن آرزو و دىلە گىندەيم.

قانلى سنەلر كىتابىنى اوخوماق يالنىز هر آذربايجانلى نىن يۇخ، بلكە بۆتون مىلمانلار بىن وظيفەسى دىر شكلىندە دانىشماق اولار. سۆزون حقىنى دىمك ايستەرسىم، بۇ كىتاب بۆتون اسلام عالمىن كىتابىدىر. و هر مىلمان بىن اونو اوخويوب، اوئىدان فايدالانمىسى، لاپ دا لازم دىر. چونكى بۇ كىتاب باشدان - باشا مظلوم، يۇخسول و كۆمكىسىز انسانلارا اولونان ظلمون و سادەجە مىلمان اولدوقلارى اوچون اولدورولن انسانلار بىن باشىنا گلن قانلى مظلومىن، سبب و نىتىجەسىنى تشرىح اندەرەك، شىرىن حكاىه لرىن دە آنلاماقتا دىر. محمد سعید سانكى بۇ گۆنلەر يىمىزى دە گۆرمەك دەيدى، انلە اوئا گۆرە دە بىنلە مظلومىن قارشى سىندا، مقاومت يوللارنى دا اوز يازىلارنىدا گۆستەرمەك دەيدىر. البته كى هامىمىز بىن بىلدىگى و دىدىگى تكىن محمد سعید اردوبادى دا، اوئون قارشى سىنى آنچاق بىرلىك دە، تشكىلاتلارنىماقتا و يىنى لەشىب مۇدرن تىكلورۇ دەن

استفادە ائتمەكە گۆرمۈشدور.

كتابىن بعض صحىفەلرىندە اوقدر گۆجلو حرەكتلر واركى، هر مسلمانىن قانىن جۇشدرورور. مثال اولاراق، محمد قلى بىگىن شەكىت و قهرمانلىقلارنى آنلاتىقدان سۇنرا، كتابىن ۱۳۴ اۇنجو صحىفەسىندە بئله يازىر «مرحوم محمد قلى بىگىن خالص و دۇغرو بىر مسلمان اولدوغو سۇن نفسىندە خىجىرلر آلتىندا بۇيوردوغو ايشبو سۇزلرىلە جملىە معلوم اولسون. بىر نىچە يارا باشىندان آلدىقدان سۇنرا بىخىلىب، قالىب، دىواره نكىه اندىب، (اللهم صل على محمد و آل محمد، اشهدان لاله الاالله، اشهدا ان محمد الرسول الله) خداوندا شاهد اول عزيز ملتىمە بىر ساعت خدمت دەن گىرى دورمادىم دندىكە، قاتللر يۆره گىنىن باشىندان بىر خىجىر وۇروب خاك خونه سالدىلار.»

كتابىن بۇتون صحىفەلرى قىزىل سواىلە يازىلمالىدىر سادا بعضى صحىفەلرىندە مذهبى تەكلىفلرى مىلى وظيفەلرلە بىرلەشدىرىب، كرىلا مىدانىندان سۇز آچىب، حضرت محمد رسول الله بن، دشمن اسىرلرى اىلە نىچە داورانىب معامله ائتمەنىن اصولى بۇيوروقلارنى اۇخورگن، بىر ياندىن انسانى سئوئىندىرەن و بىر ياندىن دا آغلادان موضوعلارا تۇخونمادان گىچمەك دۇغرو بىر حرەكت اولماز. اۇنو ياخشى باشا دۆشمەك اوچون كتابىن ۸۶ - ۸۷ - ۸۸ - ۸۹ اۇنجو صحىفەلرىنە، يعنى، محاربه مەكتوبلارى آدى آلتىنداكى سۇزلەرە دقتلە باخىلماسى چۇخ اىستەنلن بىر اىشدىر. كتابى باسدىرىب يايماق فەكرىنە دۆشدىومدە، اىلك اۇنجه اۇنو اولدوغو تەكىن چاپ ائىلە مەك اىستىردىم بئله بىر فەكىر داشىماغىمىن اىكى سببى وارايدى.

۱ - كتابىن مەهم بىر تارىخى سەند اولدوغونا گۆرە، يازىلان سۇزلەرىن

مەھوموندا ھەرانكى بىر دىشەكلىك اورتايا چىخماماسى اوچون.

۲ - كتابدا يازىلان اسكى تۆركجە سۇزلەرىن چۇخو آرادان

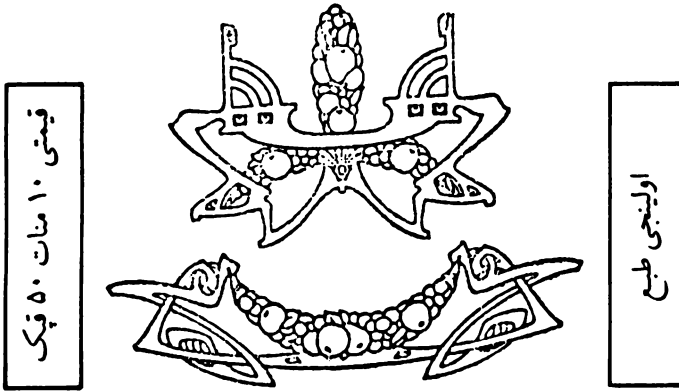
گىشمە كدە دىر، اۇنلار يىنىدەن دىرىلمەسى، ادبى دىلىمىزە بۇيوك بىر سۆز قاتىسىندا كۆمكى اۇلايىلر، اۇدا اۇرژىنالدان گليرسە، داها تۇتقون و تاثيرلى اۇلار فكىرىندە يدىم.

آنچاق كىتاب چۇق قىدىم چاپ اۇلدوغونا گۆرە و بىردە ياخشى كېى چىخاردا بىلمە دىگىمىز اۆچون، بعضى صحىفەلرىندە اۇخونماسى چىتىن سۆزلرە راست گلدىك. ائله اۇنا گۆرە سۆزجوكلرىن (كىلمەلرىن)، سۆزلرىن (جملەلرىن) اصالتىنە و مفهومونا باغلى قالماق شرطى ايله بىر تاقىم دۆزەلتمەلر آپاردىق. مقایسە ائدىلىرسە اثبات اۇلاچاق كى، يۇخارىدا قىدائتىدىگىم ايكى شرط تماماً حفظ اۇلونموشدور. سۆزلەرىمە سۇن وئەرەكن دە يەرلى و عزیز قارداش يازىچى آقاي اكبر آزاد، كىتابىن اصلاحاتىندا چۇخلو ياردىم ائتمىش دىر، بئله لىكلە تشكرلرىمى بىلدىرمە گى اۆزومە بىر بۇرج سايىرام.

۷۲/۱/۲۹ - تهران - رسول اۇغلو

قائلی سنه لَر

۱۳۲۳ نجی سنه هجریده (۱۹۰۵ سنه میلادیده) قافقازده سرزده ظهور
اؤلان ارمنی مسلمان دعواسینین تاریخی

اثر: محمد سعید اردویادی

باکو ثروتدار لریندن آقامرتضی مختاروفون اعانه
سیله طبع اولوندی

هاشم بیگ وزیر اوفون «صدا» مطبعه سینده ۱۹۱۱

«قائلو سنہ لُر»

عموم روسیہ پولشا و فنلاند یانین حکمران و پادشاہی ایمپراطور اعظم ایکنجی نیقالای علیکساندر ویچ حضرتلرینین زمان سعادقتران عدالت پناہیلرینده «۱۳۲۳» سنہ ہجری «۱۹۰۵» سنہ میلادیہ سندہ ملت نجیبہ اسلامیہ ایلہ اثرمنی ملت قدیمہ سی آراسندہ سرنامی ظہور اولوب ہر ایکی ملتین تاریخ ملی سنہ بیر مبحث الم و مصیبت بخش و علاوہ ائیلیہ ن قافقازین واقعہ اخیرہ سنہ دائر قلمہ آلینمیشدیر.

کتابہ علاوہ

قافقازین انقلابات اخیرہ سی عنوانندہ کی اثرمز جناب آقای مرتضی مختاروف طرفندن طبع اولنوب موقع انتشارہ قویولمشدر. تاریخین استقبال ایچون اہمیت کاملہ سنی ملاحظہ ایدن مختاروف لُر اصل و آرزولریندہ موفق اولسونلر ملتیمیز ایسہ بویلہ ملت بابالرینی اونوتمز لُر امیدیندہ یز.

محمد سعید

عرض مقصد

شو تارىخ مصورى وجودە گئيرمك اۆزره قلمى اليمه آلدېغيم زامان كندىمدە بىر الم داھا بىر مصىبىت خايطىرە لرى حس ائدىرەم. عجباً اليمدە كى قلم هر زامان قانلى سەنەردە سرزده ظهور اولان فاجعه لرى ثبىت و تحريره تصمىم و تقرير ائدىر.

وجدانىم ايسه ايشبو وظيفه علويه يى ايفاده بىر شوق طبيعى گۆستىر. حس ناچيزيمه گلدىكده قانلى سەنەردە اوجالموش فرىاد و امظولمالرین تاثيرات مادى و معنويه سيندن ناشى اولاراق ناقابل دفع و تحمل بىر اخوت بىر فتورته تصادف ائدىب كندىسىنى بۆيله جه دوامدان محروم بۇراخىر.

بهر صورت ضبط تارىخه اجتسار نيت ائدىب جهان بشرىتىن هر نقطه سینه غم پاش اولان بۇ اثر ناچيزىمى مئيدان وجودە قۇبورام. داھا آچىق داھا دۇغروسو ايكى ملت بينىنده واقع اولان فاجعه لرى يازماقلا ابناى وطنه مصائب ماضيدن بىر يادگار عبرت گىبى بىر قطعه فرىادنامه وطن وجودە گئيردېم. خداوند احدىتىن توفىقه ايكى سە مدىنده تدوين و تحريرى باشىندا چاليشدىغيم بۇ اثر قيمتدارين ختامينه دسترس اولدوم. مىنلرجه تشكر كه حس ناچيزىمىن اقتضاسىنجه اولما ياراق شانىمدەن مافوق قدرتىمدەن زياده اولان مباحاته نايل اولاراق اوجالارا يۆكسلىدېم. زىرا ملتىمىن آن اهمىتلى آن لزوملى بىر خدمتىنى درعهده ائدىبده ملتيمه قارشى كندىمدە على بىر وظيفه حس ائتمه سىدېم بن بو درجه على و افتخارى اكتساب ائتمه گه مقتدر ده يىلدېم. داھا قلم و اقتدارىمدە بۆيله اهم بىر وظايفى ايفا اولچون بىر قابلىت بىر يارادلىق دايوخ ايدى. بنى بۇ درجه لره اصعاد ائدىرەن حۇرمتلى مئخبرلرېمىن حمىت ملت پرطوانه سى بىردە وجدانىمدىر. اؤت وجدانىم! جمله قافقاز ملتلىرته خواه اثرمنى خواه مسلمان معلوم اولا كى ايشبو تارىخ هرگونه غرض شخصى و ملیدن عارى

اۆلۈب. ھرنقپە دە اۆز و ئىرمىش فاجىئە و واقىئە لىرى بىطىرفانە يازدىروب قارى لىرىنە كىمال احترام اىلە تىقدىم ائىدە جىك دىر. ھىرطىرفىدىن مەخبرلەر واسطە سىلە ىد عاجزانمە واصل اۆلمۈش (۲۴۵) پارچە مەكتۈبىلار ىن جىملە سىندە انتقاد ائىدىب مەضمونى تىبدىل ائىدىلمە ىە مەخس تارىخىن و مەخىرىن اسلۈنە موفاق بىر طىرز لسانە تەوىل و تىبدىل ائىدىلمىشىدىر. بۇراسىنى داخى ائىرمىنى و مەسلمانلار بىلمە لىدىركى، ھىرسەت دە چەھرە گىشای مەئنت اۆلمۈش بىر تاقىم چۈبان - چۈلۈق ووروشماسى غىرض شەخسى يا خۇد بىر نىچە تىقرىن مەنفعەت مەخسۈسە سى اۆزىنە واقع اۆلمۈش (سەرت) و جىنايت ئەمەللىرى بۇ ائىرە اىدا يۇل وئىرىلمە مىشىدىر. فەقە بىعضى نىقات دە خۇد ائىتمىش مىلى خەركەتلىرى طىرفىنىن غالىبىت و مەغلوبىتىنى خىسارت و تەلفاتىنى دۆزگۈن و غىرض سىز اۆلاراق يازىلمىشىدىر. بۇنو داخى جىملە بىلمە لىدىركى دىفعە لىرىلە «ارشاد» و «تازە حىيات» غىزەتە لىرى واسطە سىلە اطراف مەخبرلەردىن مەلۇمات طەلب ائىدىگىم وقت غىرض سىز و بىطىرفانە بىرطۇردە يازمالارنى تەمنا ائىتمىشىدىم. ىئە اخذ مەلۇمات آرزوسو اۆچۈن مەخبرلەر مەخسۈسى مەكتۈبلار گۆندە رىب اغتىشاش گۆنلەرىندە مەخلى خەكومەتىن طىرفىن بارە سىندە اولان رەتارىنى سۇرموشدوم. بىن چۈخ فەخر ائىدىرەم كى ھەرگۈنە تەخىلات مەفسەدەت كارانە دىن مەبرا ھەر قەسم غىرض شەخسى دىن عارى اولان مەكتۈبلار آلىب بو مەجموعە ىە دىرچ ائىدىم. (اللە جىملە سىندىن راضى اولسون) امىدوارم بىطىرفانە يازىلمىش سەعىدىن بو مەخسەر و مەكەل تارىخىنە مەسلمان و ائىرمىنى لىرىن خۇرەمەتلى مەخبرلەرى نەظر اصلاخ اىلە مەروور ائىدىب، صاف يۇرەك، پاك قەلب، سەلىم و جەدانىلە قەبول ائىدىب سەعىدلەرىنى سەربەندە ائىدە جىك لىر. واقعە بىن مەخبر دە بىلىم، فەقە ذەرە نىن آفتاب عالمەتابە اولان نەسەبى قەبىلىندىن مەخبرلەرىن دالىنجا سۇرۇنۇرۇم. بۇنو داخى جىملە قافقاز مەلتەللىرى بىلمە لىدىرىنىم بو ائىرىن تەخىرىرىرىندىن مەنظۇروم مەلتەمىزى مەسئۇلىت دەن قۇرتارماق، انسانىت پەروور

تائىتد يىرماق دئىيل . همچىن ائىرمنى قۇنشولارى مسئول توتماق وحشى و انسانىت سىز نشان وئىر مكد ده دئىيل ! پس نه دىر !؟ بنىم مقصدىم مسلمان و ائىرمنى لرىن اىكى سىنىن طرفىنده تۇره مىش سهو و خطالارىنى سنويله مكدىر بلكه اۇنلارىن و بىزىم بو خطالردن ناشى بىلره ك تأسفه شايان بىر حالده اسقبال شىرمنده سى قالدىغمىزى دۇيوب دورماقدادىر . بۇنو داخى قارى لىر دوشوتمه لىدىركى بنىم عمدە مقصودىم مسلمانلارىن علمسىز و وقوفسىزلىقدان طولائى بۇ بلالره دۇشودو گونو دئىيب ائىرمنلرىن ده بىر پارا محررلرىن خيال خامىنه قۇربان اولدوقلارىنى كندىلرىنه بىلدىر مكدىر .

بونو داخى بىلمه لىسىزكى بنىم بۇ ائىر م ظاهراً بۇسبوتون حوادثات ايسه ده هر اىكى ملته معنوى ئىمرلر و فايده لىر وئىر جكدىر ، امىد كى هر اىكى ملت كندى سهو و خطاسىنى دۇشونمك اۆچون حۇرمتلى ائىرمنى محررلرى بو بىطرفانه اۇلان ائىرى (روس) يا اينكه ائىرمنى لسانىنه ترجمه اندىب اولاد وطنه بىر گلدسته انتباه اۇلاراق ودىعت قوياجاقلار . بۇطرىقىله عصرلرىنده بىر بئىله جنائتلره مئيدان وئىره جك بىر تاقىم كىمسه لىر اولورسا دفع و رفعنه چالىشاجاقلار . بۇنلارىن جمله سىندىن سۇنرا بن كندىمه لازم بىليره م كى محاربه لرىن سبب ظهورىنى يازىب هر اىكى ملتىن انتقام (ئار) اۆچون قىلبرده بسله دىكلرى خانمانسوز خياللارا محبت و اخوت سولارى سه پىم بۇ حادثه لرىن ظهورى و سببى باشىندا روسيه و قافقاز مطبوعاتىندان ماعدا يوروپا و آمىرىكا مطبوعاتى داخى قىزغىن - قىزغىن اجراى خيال اثتمكده ايدىلر . بۇنودا بىلمه لىدىركى مطبوعات خارجه آراسىندا موقع بحثه قويولموش مقاله لرىن جمله سى يكديگرىنه عكسى صورتده مقابله اثتمكده ايدلر . بونلارىن هانسى حقلى هانسى حقسىز اولدوغو باشىندا بىر چوخ لاقىرتىلارلا لزوم گۇروندويوندىن شىمدىلىك بۇ اوراق صحايفده وسعت و بو آز وقتلرده مساعده اولمادىغىندان تفصىلات دان صرف نظر اندىب ايشبو حادثه لره سبب دۇرت مواد ظاهرى اولدوغونو دئىمكده اكتفاء انده جه پىم . شو دۇرت سببلر ايسه سىراسىنجا عرض و بيان اولوناجاقدىر .

افاده مرام

قافقازدا وقوع بولموش حادثه لَره لسان اُمته بئر چوخ سبب لَر و ثريلير. بوباره لَرده بالاده عرض اولوندوغو اوزره مطبوعات آراسيندا بئر چوخ كئش - مكئش لَر اولدوغودا مخفي قالما ميشدير. آنجاق اوئلارين جمله سيني بوضحايفه درج ائتمك مساعدينه مالك ده ييلم. زيرا مسلك و عقيدمه ضد اولدوغو گيبي كوهنه لَنميش درد لَرى تزه له مك گيبي بئر ناشايسته عملدن داخى حذر ائديره م. فقط معلومات و اقتداريم قدرينجه ايشيو اغتئاشا لارا سبب دؤرت شئى دير، دئيب اثبات دن ده گئرى دورما يا جاغام. ايشته بيرينجى سبب اثرمنى داشنا قستيون كميته سنين مستبد بئر اصول اداره يى تشكيل ائتديرديگى، قافقازدا بئر تاقيم قانلى تياترولار اويناندى... ايشبو سؤزلرى انصافلى اولان اثرمنى و مسلمان انكار انده مَر ظننده يم. يدعاجزانه واصل الموش (۲۴۵) پارچه مكتوبلاردا دؤرت يوزو متجاوز داشناقستيون فرقه سى نين سوء اداره سينه دائر معلوماتلار يازى اوستولونون اؤستونده حاضردير. اوقدر دلسوز و دلخراش خبرلرين جمله سينه بوضحايفه يئراولماديغيندان آنجاق بئر نئچه سى نين در جيله اكتفا ائديره م. (۱) (۱۸) نوبيا بردا ۱۹۰۵ سنه ده گنجده ده وقوع الموش حادثه لَر دن مقدم نوبابر آيى نين (۸) سككيزينده داشناقستيونلارين مسلمانلارى محاربه يه چاغيرماق اوچون (بهمانلى) ساكنلرين تقصير سيز و گناه سيز اولدورمه لريدير. (۲) يئنه گنجده ده بئر ايرانلى بيچاره نين داشناقستيونلار طرفندن اولدورولمه سيدير. (۳) يئنه ده اثرمنى حصه سى اولان (قوشاچنار) محله سينده (ملاجليل لى) ساكنلرينى داشناقستيونلارين بامباردومان ائتمه لريدير (۴) گنجده ده آموس پيروفون ده بير مانيندا ۱۲ نوبابر دا بئر مسلمانين داشناقستيونلار طرفندن مقتول اولماسيدير (۵) قازاخ اويزدينده گئترال غوبر ناطوليق ائنه دن (لوتسقى) نين داشناقستيون

حر كىتى باره سىندە جانشىن غراف وارانسوف داشقوف حضرتلىرىنە چكەدىكى تىلقرامى دىركى (۹) مارت (۵۴) نۆمەرلى قاسپن غزته سىندە درج اندىلمىشىدىر، اومىد كى عموم قارىلراؤخويوب و انشىتىمىشىدىر.

گنجە حادثە لىرىندەن سۇنرا اينجا كىست قامتىن جانب عاليسىندەن اندىلمىش صلح و مسالمتىن داشناقستىون طرفىندەن برهم اندىلمە سىدىركى اثرمنى لىركندى لسانلىرى ايله اقرار انشىتىمىشىدىر. بواحوالات داخى و قوعايتىندا تفصىلاً عرض و بيان اندىله چكدىر. (۷) نىخجوان فاجە سىنە بىر قاچ گۇن قالمىش بىر نفر مسلمانىن زراعت يىرىندە ناماز قىلدىغى سۇنرادا داشناقستىونلار طرفىندەن شەيد اندىلمە سىدىر. مختصر شوشادا باكودا جبرائىل و جوانشىر زنگەزور اويىزدلىرىندە داشناقستىونلاردان بىر چوخ جنائىت لىر پىدا اولموشدور كى مجموعەدە سراسىنجا عرض و تحرير اندىلدىگىندەن بورادا تكررارىنا لزوم گۇرولمەدى. بونلاردان ماعدا اثرمنى داشناقستىون فرقه سى قوماندانلارىنىن اولدوقلارى باشىندا (آمازاسپ) (آرام بك) (مراد) (بدو) آقابك لىرىن، باقراذرلىرىن، اسقراط و غير - غيرلىرىن اۇينا دىقلارى روللار كفايت اندر ظىندە يز.

(۲) سبب محلى حكومت و حكومت مامورلارى نىن محاربه زامانلارىندا عدم اعتناسىدىر. روسىه انقلاب كىبرىندەن ناشى اولاراق مركزى حكومت كندىسىنە قارىشىدىغىنىدان داخى خورده مامورلار خود سرلىگە اۆز قويوب اثرمنى مسلمان اغتشاشلارىنىن اسقاطى اۆچون بىر تدبىردە بۇلونمادىلار. بۇلوند ولارسادا اثرمنى لىرىن ترورلارى قۇرخوسىندان بىر طرفى الله ساخلايب دىگر طرفە انواع وجدانسىزلىقلار ائىمكده ايدىلر. دنمك كى بىر طرفى آزىب قويدوغىندان ازىلن جماعت طرف مقابلدن اخذ (ئار) اۆچون هرگونه تشبث لردە بۇلونماغا مجبور اولوردولار. بۇدور كى قافقازىن گۇزەل شەهرلىرى تخرىب و تحرىق اندىلىب خانمانلارىمىز قان چالاسىنا بنزهدى. بونلارا شاهد نىخجوان اويىز دىنى، ناچالنىكى (اىنكىل)

گىبى وجدانسىزلارىن حر كات مفسدت كارانه سىدىر. بئله كى يانان آتش لرى سئوندور مه يىب بالعكس جانيلره بير تاقىم تحريك و تشويق ده بولونوردى. بونلارى ايضاح اوچون بير جاي مبحث قالماميشدىر. زىرا نىخجوان حادئه سىنده لايقىنجه سؤىلنمىشىدىر.

بئجه بونلارى گىزلىتمك هر ايكى ملتىن استقبال تشبىشنى ضايىع و خلل داراندىر.

(انكىل) ناچالنىكلارىن حر كات ملعتن كارانه سى نىتيجه سى اولاراق نىخجواندا اثرمنى لر مغضوب و مغلوب اندىلدى. مغلوب اولويدا بعدنده قىربلوف گىبى قازاخ قوماندانلارى اثرمنىلرايله همدمست اندىب مسلمان دكانلارىنى ياندىرماقلا مسلمانلارى جانلارىندان عزيز اولان ماللارىنا محروم و نااؤمىد انتىدى. بونلارى داخى گىزلىتمك پىغمبرىمىزىن لعنتىنه گرفتار اولماق گىبى بير كار خداناپسندانه دىر، ظنىنده يم و بونلاردان ماعدا گئىرال قالاچاپوفون شوشادا اولان حر كاتى اوسته عرض انتىدىگىم سئوزلره گؤزل جه بير اثبات دىر. مختصر بونلارى گاقتا يازماق اوچون بير چوخ وقت لازم اولدوغوندىن قارىلرى احوالاتىمىزا باخماغا وادار اندىرهم.

۳) سبب: اوچونجو سبب و اغتشاشا گلدىكده مسلمانلارىن علمسىزلىگى و امور حاضرهدن بىخبر اولمالارىدىر. مسلمانلار علم و سياستدن بى خبر اولمالارى اوچون حكومت مامورلارىنىن قافقازدا توتدوغو عقىده سى نىن و اثرمنىلرىن او عقىده دن ناسىل بير استفاده انتىدىكلرىنى دؤشونمه دىلر. باكى فاجعه سىندن سونرا اثرمنى - مسلمان حادئالتىن بوقدر امتدادىنه سبب مسلمانلارىن علمسىزلىگى دىر. دىگر بير جهت وار اىسه اؤدا مسلمانلارىن سلاخسىز و امور حاضرهدن وقوفسىزلىغى دىر. بوراسىنى دؤشونمه لى يىز كى اثرمنىلر باكىدا مسلمانلارى استىخراج انتمك اوچون كندى عسكەرلىرىنه داخى بير مامور انتىدىلر. او حالدا مسلمان جماعتىنده علم اؤزه رىنه بير حاضرلىق و بير دارايىت اولوب

اثرمنى لرى بىر انتباه بىر گوش مالا اوغراتسايدىلار. قافقاز فاجعه لرىنه بۆستېون خاتمه چكىلىب مسلمانلارنىدا طبعى اولان شجاعت و بسالتى اولنارا معلوم اولاردى. اولىنجى فاجعه لردە اثرمنى لرىن جمله قافقازى تحت اشفاله آلاجاق قدرىندە عسكرلرى يۇخ ايدى. اثرمنىلر يالقوز حيله و پولتىكا اۆزەرىنه ايش تۇتوب بىر اووۇج گۆنوللو عسكرلرايله مسلمانلارنى قوه سىنى منكسر ائتمك اىستە بىرلرايدى. بئله كى باكىدا صلح انديب مسلمانلارى اغفال ائتمكله شوشادا محاربه يە باشلادىلار شوشادا صلح انديب گنجە قوبرىنه سى نىن ساير يىرلرىنى تحرىق و تخرىبه تشبث انديردىلر. مسلمانلار ايسه اولجە بۇنلارى بىلمە يىب سۇنرالار گۆزلرىرىنى آچدىلارسادا اثرمنىلر تۆركيه دن و ايراندان عسكر جمع انديب مسلمانلارى تضييق و تنكيله باشلامىشلارايدي. بۇنلارى اثبات اولچون اوخچو شبادين دارالحربىندە تاپىلان ايكى اثرمنى جنازه سى كفايت انديركى هر بىرىسىندەن بىر مکتوب چىخماقلا بىرى تۆركيه لى ديگر ايسه ايرانلى اولدوغو مئيدانه چىخدى. بلى مطلبه قايداليم مسلمانلارنى علمسىزلىقى بو اغتاشالارا اولچونجو سبب دير دئمك اولار.

۴) سبب: دۆردونجو سببه گلدىكده اثرمنىلرىن (آوتونوميه) مختارىت اداره هوه سىندە اولمالارىدير. بۇ سببىتى اثبات اولچون قلمه بىر او قدر صرف تلاش لازم ده يىل. زيرا اثرمنىلرىن هر آى باشى (لندنه) «پارىژه» آمريكاي قاجيب عرضحال ائتمه لرى بۇنلارا بىر اثبات كامل دير. تۆركيه ده اينگىلتره نىن وئردىگى دستورالعمل موجىنجه مختارىت اداره هوه سىندە بىر چۇخ چالىشىدىلار. آخرالامر اثرمنى قىرقىنى (سامسون) زيتون، وان فاجعه لرى دۆشندەن سۇنرا اينگىلتره ربه بىرده مراجعتە مجبور اولدولار اينگىلتره ايسه سۇن دفعه اولاراق (برىتانىن) حربى گمى لرى تۆركيه نىن (آناتولى) داغلارىندا جونلاندان عاجزدير نه ياپاييم دئمكله اثرمنىلرى تۆركيه ده مختارىت اداره هوه سىندەن بىر نوعى دۆشوردو. بۇندان سۇنرا

اینگیلتره دن نااومید اولان اثرمنیلر قیرقیندان سؤنرا (قاتالیقوس) (میقروچ) جناب لارینی برلینه یعنی کرمانیا یا گؤنדרمه یه مجبور اولدولار. میقروچ جنابلاری کرمانیا قابینه سیندن شیمدی قیلیچ زامانی دیر سفاریشنی اثرمنیلره ییثیره ن گیبی اثرمنیلر تۆرکیه ده منظم بیر داشناقستیون فرقه سی تشکیل و تنظیم ائتدیلر. تۆرکیه حکومتی ایسه گؤزونو بره لدیب دؤرت گؤزیله بؤایشلره باخدیغیندان میقروچ جناب لارینی استانبولدان قدس شریفه نفی البلد ائدیب داشناقستیون فرقه سی نینده رواجینه اصلا مئیدان وئرمه دی. (نئجه کی اثرمنیلر تفلیسه اثرمنی مسلمان صلح مجلسینده داشناقستیون فرقه سی باره سینده لازمینجه معلومات وئرمیشدیلر، اثرمنیلر تۆرکیه ده اؤنلارین تزه فرقه لرینین رواجینی غیرقابل گؤردو کدن سؤنرا قافقازا سوق خیال ائدره ک قدیم عصر دن ایرانین بیژنلری طرفیندن تخریب ائدیلمیش اثرمنستانی دیرلتمک هوسینه دؤشدولر. بونا شاهد (۱۸۷۸) سنه ده واقع اولان قارص محاربه سینده ابراز شجاعت ائدن اثرمنی پولقونیککی (لوروس) ملیکوفون ایچمیادزین حوالیسینده اولان (آنی)^۱ خارا باسینی دولت دن طلب ائتمک خیال واهی سیدیر. بونلارین باعشی و دستورالعمل وئره نی ایسه قدیم اثرمنی محرری اولان (آرسرونی) جنابلاری ایدی. بو جناب تۆرکیه اوضاعینه باخیب ایشین کسب وخامت ائتمه سین گؤروب اثرمنی لری قافقازا داشینماغا مصلحت گؤرمیشدی. اثرمنیلری قافقازا داشیاندان سؤنرا آرسونی نین عمری وفا ائتمه یه ره ک بؤ آراقیدا وفات ائتدیگیندن اولینجی دولت دوماسی وکیللریندن (بهادروف) جنابلارینی یئرینده نایب قویموش ایدی. بوجناب هر حالدا بیر فرصت آختاریردی کی، (آرسرونی) دنیا دان گئندنه اونا وئرمیش دستورالعمله اطاعت ائتسین. آخیردا اثرمنی مسلمان قیرقینینی سالیب سالیبدا دولت

۱ - (آنی) خرابه سی قدیم اثرمنی مرکز اداره سی ایتمیش ملیکوفون خیالی بورادا قدیم حکومتی برپا ائتمک ایدی.

دوماسىنا وكىل انتخاب اولوندو. زامان اوستادى نىن وئردىگى دستورالعمل ده معيتله آپارىب دومادا موقع تماشايه قويماق ايستى. بئله كى اثرمنى و مسلمانى محاربه ده بير بيرىندىن آيىرماق نىتيله باكى غوبرينه سىنى و گنجه غوبرينه سى نىن آران يئرلىرىنى مسلمانلارا وئرىپ ايروان غوبرينه سىنى گنجه غوبرينه سى نىن يايلاق و داغ باسار اولكه لىرىنى اثرمنيلره وئرىپ بۇنلارى داخى قارص سانجاغىلا بيرله شدىرىپ اثرمنى سلطنتى تشكيل ائتمك ايدى. اثرمنيلرىن ايشبو خياللارى بير چوخ زاماندىن برى اولدوغونا بۇ دلالت انده بىلىر كى قارص جماعتينه روسيه سىز لردن عسگر تۇتاجاق دئىيب قۇرخوتماقلا عثمانلى داخلىنه هجرت ائتىرىدىلر. گئنه قافقازدا شيعه مذهب مسلمانلارا مصلحت گۇرورلرايدى كى كۇچۇب ايرانا گئتىنلر. مختصر بۇ طوريله اثرمنيلر تدارۇك گۇرۇب كندى آمال مليه لىرىنه تقرب ائتمك ايچون بير چوخ تلاش ائدىرىدىلر. بئله كى هر تشبثدن سۇنرا باكى فاجعه سىنه مباشرت ائتىلرايدى كى آرسرونى نىن وصيتنه عمل ائدىپ مسلمانلارى تضييقاً بابا يورتلارىندان طرد ائدىپ يئرلىرىنده اجراى سلطنت ائتىنلر. بۇنلاردان معلوم اولور كى اغتشاشين دۇردونجو سببى اثرمنيلرىن (آوتونوميه) مختاريت اداره خيال واهىلرئدىر. آرسرونى جنابلارىنىن روحى مَن ده ن معذب اولماسين گئنه قۇجا بير محرر اولدوغوندىن حۇرمتى بىز گىيى عاجزلره واجب و بلكه لازمئدىر. روح پاكى شاد اولسون.

(محمد سعيد)

۱۹۰۵ سنە ميلاديه سينده ۶ فتويرالدا سرزده ظهور اولوب هرايكى ملتين تاريخينه قارا بير خط پشيمانى چكديرەن باكى فاجمه سينه دائر قلمه آلىنميشدير.

عرض مقصد

مقدمه ده سؤيله ديگيمز گيبي هر خياله مبنى ايسه اثرمنيلر مسلمانلار عليه قيام انده جك خيالنه دؤشهرك انواع تشبده بولونور ايديلر. بونا بناء هر طرفه مسلمانلارى تضييق ائتمك آجى - آجى سؤزلراليه قطع مناسباتدا بولونماق گيبي اوزرك سيخان رفتارلارا باشلاميشلارايدى. مسلمانلارا گلديكده ايشين آخرينى پك بؤيوك بير حزنيله خاطيرلاييب آنجاق اساس مدافعهنى آلدن بوراخما يارق هوشيار دولانير ديلار. محلى حكومه گلديكده بؤيله ايشلرين قاباغىنى آلماق بوتاقيم يونگول جنابت لرى باسديرماق گيبي عمللرده بولونمازايدى. بوندان آنلاشيليركى هر ايكي يكد بگريندن علاقه دوستانه سيني كسميش ملت بير - بيرى قارشى سينا بوراخيلميش ايميش. بوسيرادا اثرمنيلر داخى مسلمانلارى تضييقه باشلاميشلارايدى. اثرمنيلرين بير قسمى اغتشاشى آلفيشلانمير ديلار سادا گوجللو و نفوذلو طرفى اغتشاشين بوگون باش وئرمه سيني صاباحدان مصلحت حساب اندير ديلر. حالبوكى بو حالى ايسته يه نلر فرقه قامتيلرى اولدوغوندان سؤزلرى نفوذدان خالى ده بييل ايدى. نجه كى ايله ده اولدو. اولوبدا فتويرال آيى نين ايكي سينده آقارضى نام بير مسلمان قبه مئيدان تسميه انديلن حواليده اثرمنى قامتيتى طرفيندن اولدورولدو. عنصر اسلامه تاثير ائدن بير بئله فاجمه در ميان اولدوقدا داها آچيق مسلمانلار كندى حيثيت مليه سيني پايمال حقارت گورونجه تصور اندينير مسلمانلارى نهايت

محزون اندىب شاشد يردىغى سپرادا گىشە اخذ (ئار) اوچون مسلمان باشچىلار يندان حكم وئرىلمزدى. فى الاخر استنطاق و يا ساير بىرايش اوچون آپارىلان بىر مسلمان محبوسونو يۇلدا اثرمنى سالداتى گناھسىز اوڭدوروب مسلمانلارى داھادا داغدار اندىر. بو وقت جھانيمىزى درىاي خونە سوق ائذن فئورال آيى نىن آلتى سىدى بۆگۆن اوڭلە بىر گۆنىدى كى اثرمنىلر اغتشاشى آرام سىز آختاردىقلارى سپرادا مسلمانلاردا بو حالە متردد قالمىشلار ايدى بئش دىققە سۇنرا بىر - بىرىندن قطع مناسبت اندىب بىرى - بىرى نىن قتلينە چالیشان هر ايكى مهربان قونشو بو وقت قارىشىق دولانير ايدى لر. بو وقتدە مصنوعى و چوخدان برى هر ايكى ملتىن نھايدىنە قۇندار يلمىش اغتشاش بومباسى پارتلادى. قافقاز عالمى بو بومبانىن شدت تاثيرىندىن يانيب ياخىلدى دئىلسە بجادىر. عجا او پارتلايىجى اجزا واقع دە بۇمبا يلمىش ابداشوبومبا آلتى سىندا واقع اوڭان باكى فاجعەسى دىركى جملە قافقازا بۇرادان آتش آچىلدى. بو گۆن هر طرفدە يعنى باكى نىن جملە اوچاستولار يندا اغتشاش گۆزلە نىردى اليسە بابايوف نام بىر مسلمانىن اوڭمك خبرى شايع اوڭاندان سۇنرا مسلمانلاردا آچىق - آچىغا حربە قىيام اندرە ك اثرمنىلرە يوروش ائتدىلر. بو وقتدە دۇردونجو اوچاستوق دا آتیشما باشلانيب طرفىن بىر - بىرىنى حثيرتلى درجەدە بۇمباردمان اندىردى. اثرمنىلر بو وقتدە كمال جدىتلە ايشە شروع ائتمىش لرايدى. بابايوف نام مسلمانىن قتليندىن يارىم ساعات سۇنرا وادونوفسكى كوچەدە قونقا قاندوقتورى آرتىمىشىنقوف اوڭدورولدى «تسىتسيانوفسكى» و چادروى كوچەدە بىر نامعلوم روس نامعلوم شخص لىر طرفيندىن خاك خونە سرىلر. ايشبو آداملار اوڭدو كۆن سۇنرا جمىع اوچاستوبولردە كمال شدتلە آتیشما باشلانيب بلا آرام طرفيندىن سلاح حربە ال وورولموشدو. همان گۆنون و گنجەسى شھردە بۇيۆك گۆرولتو شاققىلتيلار نمايان اوڭوردو. گنجە صبحە گىبى شھردە آتیشما سسى وارايدى كى صاباح تئزدن كوچەلردن (۱۳)

نفر مقتول آزار خانایا آپاریلدى. فئورالین (۷) دە گئنه هر طرفده آتیشما باشلانیب اثرمنیلر عمومی قیامه باشلادیقلاریندان مسلمانلاردا آچیق - آچیغا تۇفنگ - طپانچا گۇتوروب حرابه گیریشمکده ایدیلر. اثرمنیلر بو حالدا مسلمانلارین هجومونا دۇزه بیلمه یه ره ک قاجماغا و خانه لرینه پناه آپارماقدا ایدیلر. داملاردان آتیشقالاردان مسلمانلارین و گلیب گئچن جمله طایفه لرین اۆزه رینه پی درپی آتش آچیلردی. قراسیلنکونلرین ائولریندن (مادرید) مهمانخاناسیندان و قراسیلنکونلارین اوبیری خانه لریندن کی بازار و غوبرننگی کوچه لرین کونجونده دیر بۇیوک آتش آچیلردی. مائیل اوفون و غرساقوفون ائولریندن و ملیکوفون ائولریندن کی حامامدا اورادایر مسلمانلارین قارشیسینا واهیمه لی آتش آچیلیمیشدی و گئنه تقیوفون ائونین یوخاری مرتبه سیندن گلیب - گئدن جماعته بلاتغریق گولله آچیلردی. بو وقتده باکی نین و زاوودلارین بیر یئری قالمامیشدی کی اغتشاش سرایت ائتمه سین. عموم جماعت بیر - بیرینه قاریشیب آلت حرب ایشلمکده ایدی. عورتلر جوجوغونون آیندن توتاراق اؤطرف بۇ طرفه قاچیرمیشلار. آنجاق هئچ طرفدن آمان بۆلمه ییب سرگردان قاچیردیلار. بو وقتلر بالاخانادا بۇیوک وروشما و یانقین دۆشوب مسلمانلارین دیل بیلنلری اثرمنیلری حفظ ائدیردیلر. همان گۆن اؤیله بیر گۆنیدی کی کوچه لردن ۵۰ نفره قدر اثرمنی مقتولی پیغیلدی. مسلمانلارا گلدیکده زخمدار و مقتوللاری داشیب کندی خانه لرینه آپاردیلار. بۇ وقتده بیر چۆخ مسلمانلارین عمارتلری و ماغازالاری تخریب و غارت ائدیلدی. اثرمنیلردن ایسه (منیاس سیمونوف، موغدوسی اوغانس یانس و برادران آریپتیانس) و سایرلرین دکانلاری غارت ائدیلدی. ایشبو دکانلارین کی مسلمان و اثرمنیدن متشکل ایدی غارتین دایاندىرماق غارتچیلردن حفظ ائتمک اۆچون پولیسه نین قوللوقچولاری نین آینده لازمینجه مدافعه آلتی اؤلما دیغیندان ممکن اؤلما دی یعنی غارته نهایت وئرمک ممکن و مقدور

اولمادى زىرا غارتچىلار كاهىسى مىلمانان ايران فعلەسى اثرمىنەن ايسە تۆركىيە دىن گلەمە داشناقستىون و ساير گۆنوللورلايدى. بۇناجەت بۇ غارتچىلارنى عملينە نەھائەت وئرمەك اۇلانمازايدى.

فئورالارنى يىتدەيسىنەدە يعنى محاربە نىن شەتلى زامانىدا (۲۰) نفر قازاخ آبخور چىخىب ھراۋن نفرى بىر دەستە اۇلاراق بىرىسى شىماخىنسقى دە دىگرى بازاردايدى. آتشمىن شەتلى ھالىندا خەمت ھالىندا محروم و عاجز قالان پرىسٹاۋلار ايشو قازاخلاردان معاونت طلب اندىر ايسە دە آزلىقلارنى جەھتتە معاونت اندە بىلمىرىز جاۋابىن وئرمەك دە ايدىلر. شەرىن ھالى ساعات (۱۲) رادەلرىندە گىتدىكجە وخامت كىب اندىب اثرمنى و مىلمان بىر - بىرنە آتەش آچمىشىدىلار. مىلمانلارنى گۆنوللو جاۋانلارنى پەك جىسارتلە اثرمىلرە و اونلارنى نظامى سالداتلارنىا مقابەلە اندىرايدىلر. مىلمان باشچىلارنىا گىلدىكە اثرمىلرى ھەر يىردە دوشدو كجە ھىفەز و ھىمايت انتدىلر. بو ائنادە ھىكومەت طرفىندەن ھەر طرفە (۱۰) نفر اۇلاراق بىر دەستە ايلە سالدات گۆندىرلىردى كى بودا بىر خىيال ۋاھى ايمىش. زىرا اۇن مىنلرە محاربىلرى يىكدىگرىندەن آيىرماق اۋچون اون دە يىل مىنلرە سالدات ۋجدى صورتە چالىشان قاماندالار لازم ايدى. ساكتلىك بىرا ائتمگە امر آلب چىخان دەستەلرىن جملەسىندەن سالىان پولىنىك پادپالكونىكى، قوزمىسنگى نىن تەت قامانداسىندا (۱۲) نفر سالدات ساعات ۱۱ دە شىپور بالابان ايلە چىخىرايسە دە جماعت بىر آز داغىلىر فقط كىچىب گىتدىكە گىتە غارت و قتە دوام اندىرلر. بىر اۋجاستوقون پرىسٹاۋى مشافەتتا پالكونىكىن يانىنا كىتەرەك «امر وئرىنىز سالداتلار بىر نىچە زالىپ آتپ جماعتى ھدە ايلە داغىتسىن.» دىدىكە سىزە بۇرچ دە يىل بىز اۋز قوللوغوموزو ياخشى بىلىرىز جاۋابىن آلمىشىدىر. سۆز بۇخدور كى، پرىسٹاۋلار گىبى آتەش شەتلى محلىندە ۋظىفەدار اۇلان شىخىلردە بۇلە جاۋابلارنى آلدىقدا، خەمتى بوشلايب گۆللە دۆشمەن بىر

محلە گىندە جەك ايدى. نىجەدە كى بويە اۋرلوردو. بۇنلاردان معلوم اۋلور كى ايكي قانلى جماعت بير - بيرينين عەدە سىنە بوراخىلمشدى. اما بوراسىنى دا دۆشونمەلیدیر كى مسلمانلار انصافى آلەن بۇراخما ياراق هر طرفدە اثرمنیلری حفظ انديب خانەلریندە و كافە و اعانە اندير ايدیلر. قراسناوود سقى كوچەدە و اثرخانسقى كوچەدە كليسانين كوچونجوندە و بالشوى مورسقى كوچەدە محاربە كمال شدتله دوام انديردى. بۇ كوچەدە بير چوخ اثرمنیلری مسلمانلار حفظ ائتدى. او جملەدەن (۱۹۵) نۆمرەلى خانەدە آيتم عيسايويچين عائله سى و كنديسى حفظ اولونوب قتل غارتدەن مصون قالميشلار ايدى. محافظه چى مسلمانا گلديكده، آغا كيشى علييوف و علييوفون قارداشى، حسين قولو كرلايى عبدالله اوغلو بۇبارەدە ارميليرين كنديلرى مکتوبا رضا مندليک ائتميشلر كى امضالارى آشاغيدا گۆستەريلير.

میکائیل آرتيم يانس، باباجانوف سرکيس مينا يويچ اوانيسوف، محاربە نين شدتلى بير محليندن عد اولان مالا قانسگى ياغين قارشى سى و اطرافيدير كى اورادا داخى بير چوخ اثرمنيلر حفظ ائديلميشدير. آغاداداش وليوفون ائويندە آرشاق دورنيانس نام بير اثرمنى ايكي نفر قمنازيەدە اوخويان جوجوقلار ايله حفظ اعاشه ائديلميشلردير. ايشبو اثرمنيليرين عايله سىنە گلديكده كندى همسايه سى اولان حسين قولو محمدوف و مشهدى خليفه جعفروف طرفيندن محافظه ائديلميشدير شايان تحرير بۇراسى دير همان محلەدە اولان آرسيز صاحبسيز مسلمان عورتلرى دستەلرين قارشى سينا چيخيب قونشولارى اثرمنيليرين و جانلاريني حفظه چاليشيرلار ايميش. بۇ بارەلرە داخى مکتوبا رضا مندليک ورقة سىنى امضا ائدن آرشاق دورنيانس مکتوبون تاريخى ۱۹ فئورال (۱۹۰۵ سنە ميلاديه). بۇ خونريزليق زامانيندا (۶ فئورالدا باشلانيب) استاپان آواتيس اوف آرزومانوفلار و سايرلرى حفظ اولوندولار. بير مسلمانين خانە

سینده كى اولینجى محاربه ده عموسو اوغلو آقارضا بابائیف اثرمنیلر آینده مقتول اولموش. واقعه ده اسلامیتین شأن شهرت انصاف و مرویتینی عالمه بیلدیرمیشدیر. باخنینیز عموسو اوغلو اثرمنی آینده مظلومانه صورتده قتل اندیلیر. کندیسینه گلدیکده بیر چوخ اثرمنینی محافظه اندیب داوود اوخانیسوفون بوتون عایله سینی و تمام او خانه ده اولان کرایه نشینلری طعام ایله دویوروب قتل غارتدن خاطر جمع اندیر. یاشاسین انصافلی قارداشلاریم! یاشاسین کی اسلامین شأن و عظمتینی عالمیره بیلدیرمیشلردیر. کوچه لرده او طرف بو طرفده قان تۆکن اثرمنیلره گلدیکده اله کئچن السیز آیاقسیز مسلمانلاری قیریب گسمکده ایدلیر.

مسلمان عورتلری او طرف بو طرفده اثرمنی قورخوسوندان تیره ییب جوجوغونو آمیشدیریردی. فقط گننه بو عظمتلی باجیلار کیشیلرینه قوشولوب مین سنه بیر وطنده یاشادیققلاری اثرمنیلری حمایت اندیردیلر. بونا شاهد (۳) نفر مسلمان عورتینین (۵۰) نفر اثرمنینی حفظ ائتمه سیدیر کی، دورت گون مدتی بونلارین جمله سینی طعام ایله دویورموشدور رضامندلیگی امضا ائدن قره خانیانس نام بیر اثرمنی دیر کی بو ساعتده یازی اوستولونون اؤستونده امانت ساخلانمیشدیر یاشاسین عصمتلی و مروتلی آنالاریم. یاشایب دا انصافلی، چوجوقلار مئیدانه قویسونلار. فتویرالین ۸ - نجی گنجه سی معموریت و شهرت ایله مشهور اولان باکی شهری بیر جهنم صورتینی کسب اندیب بیر طرفیندن بومبالارین پارتلاماسی دیگر طرفدن اوجا عالی عمارتلرین یانیب و ولکانلارا بنزه مه سی. بیر طرفدن نفت زاوودلارینین بودقه لرین یانقیسیندان سمایه قالخان آلolar انسانی شاشدوروب قویوردی. بو گنجه هر طرفدن محافظه چى قوشون دسته لری گؤتورولوب شهر یالقوز اوز حالیندا یاشایردی. شهر ایچینده اولان غارتچیلر و بیرده اخلاقلرینین بیهوده قانا غرق اولمالارینى گؤروب آخرتدن باکی شهرینه تۆکۆلموش

ارواھلارايىدى كى بيزىم ھالىمىزى گۇرۇب لىن اۇخويا - اۇخويا يىرلرئىنە
 عودت ھالىندا ائىدىلر. بو گىئجە وھشىلر قتل غارته آل آچىب بىرچوخ
 تأسىسات زاوود فابرىكالار يانىب داغىلدى. عمدە غارت تىستىيانوفسكى
 كوچە و غورنسكى كوچەدە باشلانىب ھر ايكى طرفە بۇيوك خسارتلر
 ايراد ائىدىلدى. فئورالين ۸ ندى ھر طرفدە قتل غارت دوام ائىدىردى. نىجە
 كى مىرزا آراميانسك ماغازىنن اشىاءلرئى غارتچىلر دىن آلنىب عرابەلر ايلە
 پوليسەدە، محافظەدە ساخلاماق اۆچون آپارىلير ايدى. ساعات (۱۰) ياوق
 سوراخانسكى كوچەدە وارانسوفسكى كوچەلردە اصلانفون خانەسىنە
 تۇكۆلۆب اۆچ دۇرت خانە تخرىب و يىغما ائىتمك ايسترلر ايسەدە
 محافظە چىلر طرفىندىن منع و دفع ائىدىلر. بالادە ذكر ائىدىلمىش كوچەلرئىن
 كۆنچۆندە بياوارلردە غارت كمال شدتله داوام ائىدىردى. گىئجە قارانلىق
 دۇشود كدە ھمان خانەلرئى غارتدەن سۇنرا تخرىقە باشلارلار ايسەدە
 قراووللار صندوقى آتلىلى ھالدا آشاقي آتىب خاموش ائىدىرلر - بۇ وقتدە
 سوراخانسكى كوچەدە بىر مسلمانىن خانەسى فجىعانه بىر صورتدە غارت و
 احراق بالناز اۆلونور.

ايشبو اسلام خانەسى ائرمىلر ايلە دۇلو اۆلوب كە جملەسى قتل غارته
 مشغول ايمىش لار. بۇ بارەدە دۇردونجى اوچاستوقون پرىسپاوى محل
 عايدىنە لازىمىنچە معلومات وئرمىشدىر. بۇ طرفلردە مسلمانىلار كمال
 شدتله ائرمىنى طرفىندىن بامباردومان ائىدىردىلر. بۇ ھالته ھىچ كس دوام
 ائىدە بىلمىردى. نىجە كى جملە قۇشون دستەلرىدە آتشىن شدتندىن دوام
 گىئرە بىلمىب جملەسى گۇتورۇلدى.

آتىشما گىئتىدىگىجە شدت ائىدىگىندىن ايكى نفر مسلمان مظلوم
 صورتدە قتل ائىدىلدىلر. ھمان وقتدە پرىسپاوالار پولسىمسترىن طرفىندىن
 مامور اۆلوب داغستان پولتىن بىر دستەسى - ايلە اطفاىيە قومانداسىنا معانتدە
 بۇلوناجاق ايدى. اطفاىيە دستەسى تشبىدە بىر آز تاخىر ائىدىگىندىن

دۇردونجو اوچاستوقىن پرىسپاوى بىر دستە قوشون افرادى خانىيە داخلى
 اۇلار اۇلماز نامعلوم شىخصلر طرفىندەن ايشبو خانە كمال شەتلە آتە توتولور.
 پرىسپاوى جىنابلارى بلاتدبىر قوشون دستەسىنى گۇتورۇب محل عایدینه
 گىدمە گە مجبور اۇلور. قارانلىق حكىمفرما اۇلدوقوندان بلاتفرىق اثرمنى و
 مسلمان املاكى و اشپاسى غارت و ىغماداها احراق اۇلونور. بۇگۇن
 باكى نىن حالى اوبلە تهللكە لى اىمش، اوبلە قارىشىقلىق اۇلموش كى
 آتشانىن يانان عمارتلىرىن آلونون شەت تاثيرىندەن مقتوللارى هىچ طرفدن
 ىغماق مجروحلارى آزارخانایا آپارماق ممكىن اۇلمادى.

بۇنو عىلە باكى نىن هر طرفىندەن شەتلى قتل غارت و آتیشما باشلانىب
 آيىن اونونا (۱۰) قدر پى درپى جنایتلر واقع اۇلوردى. بو وقتلر
 بالاخانیدە نفت زاوودلرىندە اغتشاش حكىمفرما اۇلۇب يانقى عملى داخى
 شەت تاپماقدا ایدی. آنجاق بالاخانیدە اغتشاشە شراكت اندەن بىر چۇخ
 اثرمنىلر اۇلۇب بىر چۇخ مسلمان فعلەلرى حرىبە قتل غارته قىام اندىردىلر.
 فقط مسلمان باشچىلارى اغتشاشىن قباغىنى آلۇب اثرمنىلرى و ساىر
 ملتەن اۇلان فعلەلرى حفظ و حمايه اندرا ایدی. مسلمانلارین ايشبو منصفانە
 رفتارىندەن راضىلىقا دائىر بىر چۇخ مکتوبلار آلیمىزە واصل اۇلموش
 ايسە دە بۇنلارین جملەسىنى اۇنو اوبشستوانىن فعلەلرىندەن گلن رضامندلىك
 ورقەلرى اثبات مقامىنە چىخاردىر. بۇ فعلەلرى محافظە اندەن ذاتلارین بىر
 نىچە سىنىن اسملرى آشاغىدا يازىلىر حاجى نجفقلى ابراهىموف، آقا
 سلطانعلى هاشموف، عبدالعلی بابایوف، برادران حاجیوف، مشهدى قلى
 آقامحمد اۇغلو، مهدى آقام حسنى، ملاحسن اۇغلو، حاجى فتحعلی آقاعلى
 اۇغلو و ساىرلرىدىر كى جملەسىنىن اسملرى مسودە دە مضبوطدىر.
 رضامندلىق ورقەسىنى امضا اندەن عموما (اونو) اوبشستوانىن فعلەلرىدىر.

آلیمىزە چاتان معلوماتلاراً نظراً مسلمانلار باكى دا اثرمنىلرى محافظە
 ائتمە سە ایدی - اۆچ مینه قدر اثرمنىن خاك خونه سرىلمەسى محقق ایدی.

محاربه فتورالين آلتسيندان - اُنونا قَدَر كمال شدتله دوام ائتيديگيندن اثرمنى و مسلماندان تلفات مين نفر اولماسادا مال و املاك ضررى ميليونلارى تجاوز ائتمگده ايدى - حكومت ايشبو معرکه لرى اسكاته چيخدى ايسه ده جدى صورتده ايش گورمه ديگى جمله ميزه معلوم و مبرهندير.

باكى دا اولان جمله احوالاتى بويثره يعنى بو صحايفه درج ائتمگه مقتدر آيتكده هر ايكي ملتى بويله واهى حر كئتلردن باخير ائتمه مك نيتله بوندان آرتيق معلومات وئرمه گى لازم بيلمديم. بالاده وئريلميش معلوماتلاردان آنلاشيلير كى اثرمنيلر بؤسوتون باكى دا مغلوب و مفلوك اولموشلار. ديگر طرفدن ارمنيلرين اولكى تشبث و تدارك لرينه باخديقدا بويله مغلوبيته، انسان زياده سيله تعجب اندير. ظنيمجه همين بو مغلوبيته سبب اثرمنيلرين كنديلرى اولموشدور بئله كى محاربه دن قاباق بير پارا اوافق ايشلر ايله مسلمانلارى انتباه اوغراذيب اوزلرينين نه خيالدا اولدوقيني لايقجه اسلاملارا دؤشوندورديلر. مسلمانلاردا اثرمنيلرين بو خيالنى دؤشونؤب كنديلرينى حفظ ائتمك درجه سينده حاضرلاشديلار...

هر گاه اثرمنيلر ايشبو محاربه نى مسلمانلارين خبر سيزليگى ائناسيندا آچميش اولسايديلار او وقت مسلمانلارا مينلرده ييل اؤن مينلرجه تلفات وئرمه گه. مقتدر ايديلر. آنجاق بوراسينى دا سؤيله مه ليدير كى باكى مسلمانلارى جد يتله اغتشاشه شراكت ائتمه يه رك دؤشدو كجه محافظه چى اولوردولار. بۇنلارى اثبات اوچون بير چۇخ مکتوبلار واردير.

اما يۇخاريدا بير نئچه يئرده معلومات وئردىگيميزدن بورادا تكرر لازم گورؤلمه دى. اؤميد كى من بعد بو ايكي ملتين بير - بيرينه محبت و صداقتدن باشقا بير خيالى قالمايشدير. بوراسيندا سؤيليم كى اخذ ثار اوچون طرفينده بير فاسد خيالدا قالمايب نئجه كى سابق گئنه بير وطنده كمال آسوده ليك ايله ياشايب ساير حقوقايميزين محافظه سينه چاليشماقلا

گىنە كىچىن شان شەھرى قازاناجاغىز. جملەدەن سۇنرا قارى لره معلوم اندىرەم كى بو احوالاتدا اولان قصوراتىمى نظر عفوئله قرائت اندىب بو كىتابچە دە اولان ساير احوالاتى دقتله اوخوسونلار.

محمدسعید اوردوبادى

مخبرين يازىسى محفوظدور

نخجوان حادثات اليمه لرى

۱۹۰۵ نجى سنە نين ماى آينين اوللرينده باكى اثرمنى مسلمان توقوشماسيندان سۇنرا نخجوان اثرمنى مسلمان جماعتى آرتىق هيجاندايدىلار. بۇنا نسبت اثرمنيلر اصلا قۇرخمايب هميشه مسلمانلارا اذيت ائتمگده ايدىلر. بيرطرفدن شەھرە بۇيله سس سالميشدىلار كى اثرمنيلرده قسم - قسم اجزاي ناريره لر موجود اولدوغوندان مسلمانلارا بيرده ن - بيره هجوم انده جكلر. اثرمنيلرده بويله حالتلر هر دقيقه دە كۇزله نيرايدى هر حالتده اثرمنى پولىتقه سىنى ملاحظه يه ووراندا بۇيله دە اولماليدى. زيرا اثرمنيلرين رايجه بيزيم اليميزين اوستونده قافقازدا آل اولماسين. گرک دئيب هر طرفه اجزاي ناريه و ساير لوازمات حربه سوقنا چاليشيردىلار. نخجوان مسلمانلارى او زامانا قدر اصلا قره قۇرخو گۇرمه ميش جماعت گنجهلر اثرمنى قۇرخوسوندا انشىگه، گۇندوز داخى اوزاقدا اولان املاكه دە گنده بيلمزدىلر. نخجوانين اطرافى هر طرفدن ا كثرىتله اثرمنى قره سى اولدوغوندا ايسته ديلكرى قدر (۶) ساعت ظرفينده ايرواندان اثرمنى عسگرى كئيرمه يه مقتدر اولدوقلاريندان، داها مسلمانلارى شيرين ديل ايله ديندیرمك بئله ايسته مزدىلر.

نخجوان شەھرى سىسيان محالينين اهميتلى بير كىچىدى هر ساعتده

عساگر سوقنا الوئرىشلى اۆلدوغوندان اثرمنيلر لازىمى قدرىندە نىخجواندا مىلى پارتىيالاردان ساخلا مىشىدىلار. اثرمنى عىسگرلىرى اصلا دىنىچ اۆتورمايىب مىسلمانلارى ھىر ساعىتدە محاربە يە چاغىرىدىلار بويىلە كى ماى آينىن (۵) ايندە گۆندۆز ساعىت اۆچ رادەلرىندە اۆچ نىر جھىرى قرىە سىنىن ساكنى مىسلمانلار اثرمنى قرىە سى شىخ محمودنام يىشردەن كىچدىكلرى حالدا قتل يىرىندە آغىر صورىتدە زىخمدار اندىرلر. بوخىر شىرە دۆشد و كدە جماعت بىر آزدا ھىجانا باشلايىب ناراحت اولماقدا ايدىلر. اثرمنيلر بۇ گۆندۆن باشلايىب دكانلارى باغلايىب مىسلمانلارا معلوم اولمادىغى صورىتدە كليسايا و ائولرىرنە يىغىشىردىلار. بۇطرزىلە ماى آينىن يىدى سىندە «تونبول» آدىلى اثرمنى و مىسلمان قرىە سىنى كىچدىكدە بىر مىسلمانى وۇروب اۆلدوردولر (تونبول قرىە سى اثرمنى و مىسلمان قرىە سىدىر) ايكى حصە سى مىسلمان بىر حصە سى اثرمنى دىر. بو يىشردەن قىياس ائىمەلىدىر كى اثرمنيلردە نە قدر تدارك وارىمىش كى بو آزلىقدا گىننە مىسلمانلارا غلبە خىالىندا ايدىلر، مىسلمانلارا گلىدىكدە خوفدان قول قانات آچا بىلمە يەرە ك متحىر قامىشىدىلار. (ماى) آينىن سگىزىندە اىروان وىتس غوبىرناطورىر (بارانووسكى) اىرواندان شىر قىلاووزى آقامالوف ايلە داھا بىر آى قاباخ پىطرىبورغە كىتمىش شىر قىلاووزى جىعفرقلى خان نىخجوانسكى ايلە نىخجوانە وارد اۆلدولار.

مذكورلارىن گىلمە سىنى ائشىندىكدە جماعت قاپويە تۇكۆلۆب اثرمنيلرىن بو ايشىندۆن شكائىت باشلايىرلار. اۆلىنجى شكائىت لرى اثرمنيلر بىزە نە ائىدىلر ايسە كىچدى فقط يىشە يىغىشىب بازارە گىلسىن لىر دىمك ايدى.

آيىن دو قوزوندا (۹) ندا جھىرى مىسلمانلارى غوبىرناطورون حضورىنە گلىب ايشبو سۆزلىرى شكائىت ائىدىلر. بىزىم قرىە نىن يۇللارى ھىر طرفدۆن اثرمنى آلىندە دىر بنا علىە وقع ائدىرىك يۇللارى حكومت محافظە سىنە

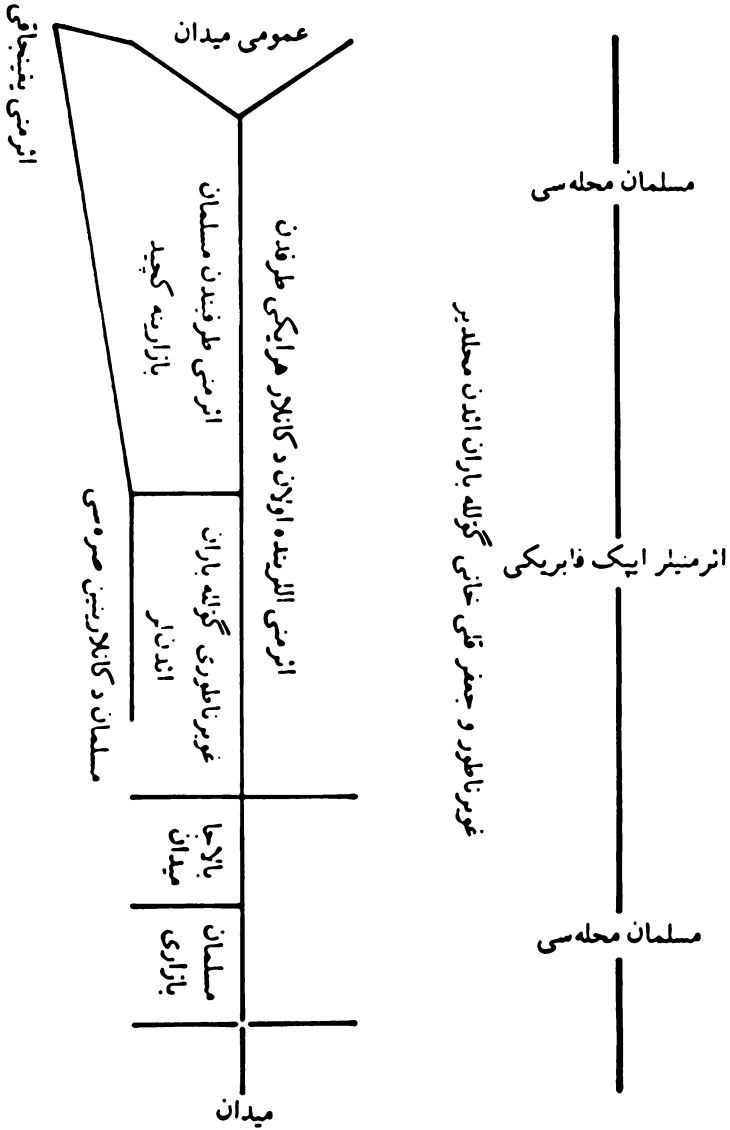
آلاسىنىز! بۇطورىلە ھەر طرفدەن مسلمانلار شكايتە گلەمكەدە ايدىلەر. نە فايدا كى جملە سى كفايت سىز قاليب شكايتچى لره ياسدەن باشقا بىرشى قالمادى. بو طرفدەن شكايتلىرى كفايت سىز قالان مسلمانلارى اثرمنى لر گوناگون سۇيوشلرايەلە رنجىدە اندىردىلەر. ھەمان ماى آينىن دو قوزوندا نىخجوانلى على حاجى بايرام زادە صحرا دە (على آباد) آدلى اثرمنى كندىليرىنىن طرفىندەن چىشمە كىرىندە گىنجە وقتى يىدى گۆللە يارە سىلە قتلە يىتىشىدى بو خىبرداھادا شەھردە بۇيوك وحشتلرە باعث اولدى. آينىن اون بىرىندە (گل تپە) آدلى اثرمنى قىرە سىنىن وارلوسى اثرمنىليرىن فدانىلىرى طرفىندەن عايە سىلە قتلە يىتىشىدى. اثرمنىلر بونودا مسلمان جماعتىنە نسبت وئردىلر ايسەلردە يىشە آخىرىنجى تفتىشىدە مذكور پارتيا طرفىندەن جزالاندىقى معلوم اولدو. وارلونون آدى خاچاتوردور. ھەمان گۆنۆن گىنجە سى و تىس غورىناطور بارانوسكى يول ايلە گىشەن بىر اثرمنىدەن چۇخلو بومبا ضبط ائىدى. يىشە ھەمان گىنجە كى عبارت اولاماي آينىن اون بىرىندەن گىنجە اثرمنىلر جمىع شەھرى آتسە تۇتدولار. ايكى ساعات يارىم مدتى شەھردە بىش آچىلان تۇفنگ لىر صداسى آلو تۇستۇدەن سۇاي بىر باشقا ايش نظره گلەمز ايدى. مسلمانلاردا تىك تىك او آتشلرە قارشى آتس آچىردىلار. بىر تىك وئرسىن كى ھەمان گىنجە مسلماندان بىر نىفردە تلفات اولمادى اثرمنىلردن ايسە تلفات اولمامىش دىيىل ايدى. بونىلە بىلە ھەر يىردە گىزلىتدىگلىرى گىبى يىشە گىزلىتدىلر. بۇگىنجە بىر مدهوش گىنجە ايدى ھىچ كس بۇيوك كوچك حتى بارماق بويدا بالالاردا ياتا بىلمەزدى. ھەر دىن بىر، بىر طرفدەن بىر گۆللە آچىلىپ شۇشە آتسقالار قاباقدان ايلدرىم گىبى چاخىب گەھوارە دە كى بالالاردا ياتماقدان قۇيموشدو. جماعت ھەرە بىر خيالدا ايدى. زىرا ائشيكىدە دەشتلى روزگار اسىردى. ھىچ آرام توتومى يارات دىوارلار گۆللە لىر تصادف اندىردى. او گىنجەنى مسلمانلار متردد خياللار ايلە جەنم گۆشە سى اولان رىختخواب اىچىندە متحر ك صبح ائىدىلر. بلى

ائىدىلەر! صاباح تىزدن آيىن اۋن ايكى سينده گىنه وتيس غوبرناطوره شكايته گىلدىلەر. گىنجه نىن آتىشما سىنى دىيىب كفايت وئرمه گىنى طلب ائىدىكده، اگر اۋنلار سىزه آتش آچىر سىزده توتوب اۋنلار نىن تپانچالار نى آلىنىنر جاوابى آلدىلار. غوبرناطور بىرده من بىلمىرم دىيىب جماعتى قايتاردى. اۋ حالدا گۈزى قىزمىش اثر مىلر دىن و شاشموش مىسلمانلاردان بىر نفر اولمادى سۈيله سىن كى جناب غوبرناطور بس بورا يانه اۋچون تشرىف گىتىرىسىنىز؟؟؟ همان گۈن شهر و اطرافى قۇرخولى اولدوغونا جهت نخجوان جماعتى و ايرانلى فعله لرى جملة شهرده و بازارده ايدىلەر. اۋ جهته ايرانلى فعله لرى باشلايىب غوبرناطورون سۈزىنه عمل ائنده رك اثر مىلردن بىر تاقىم آچىلان شنى لىر ضبط ائتمگه. ساعت اۋن راده لرىنده بىر دسته اثر مىنى فدائىلرى بازار نىن باشىندان دۇروب آياق طرفده دۇران مىسلمانلارى گۈلله باران ائتمگه باشلايدىلار. اولجه اثر مىلر همان موضعدن مىسلمانلارى گۈلله باران ائىدىلەر. بو ائىئاده خبر سىز اۋلان وىتىس غوبرناطور، جعفر قلى خان شهر رىسى، اىروان قلاووزى آقا مالوف، پرىستىو مەدى خان، اوردوبادسقى جنابلارى آتىشما سىنىه گىلدىلەر. يۇللارى اثر مىنى بازار نىندان دۆشدىبونه گۈره همان گۈن غوبرناطورون امريله بىر نىچە آچىلمىش اثر مىنى دكانلار نىندان غوبرناطور و همراهلار نىنى گۈلله يه باسدىلار. بۇچىنده اثر مىنى دكانلار نىنا ياخىن اۋلان مىسلمان دكانلار نىنداندا آتش آچىلدى. آتىشمان نىن مدتى ايكى ساعت تمام چكىدى. بۇ محاربه ده مشهور اثر مىنى تجارى آداموف شاگرد لرىله خالاتوف اوشاقلارىله وهمچىن ساير لرى قتلە يئىشىدى .

آداموفون دكانىنا نامعلوم سببىدن اۋد دۆشوب تمام ياندى. بۇ محاربه ده مىسلماندان بئش نفر مقتول و بىر نىچە سى زخم دار اۋلدو. اثر مىنى دكانلارى اكثرىتله مىسلماندان (۱۰) دكان غارت ائىدىلىب قورتاردى. محاربه وقتى پوليسه قوللوقچىسى نچالنىن «انكىل» قتلە مانع

اۇلمايىب تىز اۇل اۇغلوم! تىز اۇل اۇغلوم! دىمىگىلە گۇنوللو جاوانلارى جىنايە - تشويىق ائىدىردى. تالان وقتى تىز اۇلونوز! تىز آپارنىز دىيىب جماعتى قىزىشىدىرىدى بىكى ساعى تمام قىل غارى امتداد ائىدىكىدىن سۇنرا ھىرقوم چكىلىب اۇز طرفىنە گىتىدى غوبىرناطور جىنابلارى بۇحادئەلرى گۇروب و ائىشىدىرىدى. او گۇنون گىجەسى وحشىلى، دھشىلى بىر گىجە اۇلدوغوندىان جىملە گىسلر ائولرىندە نىگران اۇتورموشدولار. ساعى اۇن بىكى رادەلرىندە ائىرمىنى طرفىندىن شىتلى آئىشما باشلانىب اكشىرىتيلە شىھرى بىر گۇرولتو بىر اچىنە بوراخىشىدى. شىتلى آئىش ارمىلىرىن بىكى زاوودىندان آچىلىرىدى.

آتیشما اولان محلین پلانی

گنجه اولان آتیشمانى جناب غوبرناطور بىر ساعت سؤنرا كسدىردى. اثرمنيلر فى الجملة ساكت اولوب صبح اولوب بوخبر اطرافدا پك فنا و قورخولو تاثير ائتدى. اودور كى هر طرفده قىرقين و قتل غارت باشلاندى. اولجه نصف اثرمنى نصف مسلمانان عبارت اولان «جهرى» قريه سينده قتل غارت باشلاندى. بوگوندن باشلايىب اثرمنيلر د كانلارنى كليسا يايغيشد يريب مسلمانلارا قارشى ظلم و آجى تهمت لردن چكىنمه ديلر. هر گونده بىر حيله هر حالدا بىر دسيه چىخارتماقدايديلار. بو وقتده نئچه كى معلوم دىر شهرده چوخ حكومت قوشونى موجود اولوب جماعتى هر ساعتده تحقير ائتمكده بئلىنى جىبنى آختارماقدايديلار. مختصر نخبجوان جماعتى ظلم و ستم آلتىندا ازىلىب نه حكومت نه فلان صدقيه بويه ايشلرده اسكات خيالىنه دوشمزدى. نويابرين (۲۶) يناقدر مسلمانلار و اثرمنيلر حكومتين پولتيقاسى سايه سينده نئچه دفعه لىر صلح ائدىب بىر - بىر لىله ال اله وور ورديلار. آخردا گنه بوضلح لىر طرفينه خصوصتدن باشقا بىر ثمر وئر مزدى. نئجه كى هر ساعتدا بو ايكي طايفه نين آراسىندا بىرده بىر خصوصتين ظهورى معلوم ايدى. نويابرين (۲۶) سىندا بىرده ن بىره جماعت بىر - بىرينه ذيب سراسيمه د كانلارى ييغيشد يريب ائولرينه قاچىرديلار. هر كسدن ايشين نه اولاجاغىنى سئوال ائتديگده آنجاق آللرنى يكدىگرينه سؤرتوب حيران - حيران انسانين يوزينه باخارلار ايدى. جماعت آراسىندا مختلف خبر لىر دانىشيلدىقى گىبى چشمه باساردان داخى بوخبر يئتيشدى. بوگون قازاخلار چشمه باسار قريه سینه صلح و آسايشى تايمين ائتمك اوچون گئئدىكلرىندن حاجى نصير حاجى تقى اوغلونون خانه سىنى غارته باشلايدىقا، قاباقتا دوروب منعه چالیشان حاجى نين بىر زواللى اوغلوندا اولدورمىشلىر. مصيبت زده حاجى مخدومنى خون آلوده گؤروركن شاشوب بىر گولله قازاخلارا آتديقتا كنديسىنين عائله سى بى ادبلر طرفيندن قتل ائدىلدى. بوخبر نخبجوان جماعتنى نهايت درجه ده پريشان ائدىردى زيرا بو

ايشلرلىن عمدە بانىلرى و مشىرلىرى پالقونىك «مري洛夫» و ناچالتيق «انگيل» لرايدى. نويابرىن ۲۶ نجى گنجەسى مسلمانلارازا بؤيوك بير مصيب يۆز وئريب حكومتين ده حيله سىنى جمله يه بيلدىردى. همان گنجەنى نخجواندا مصيبت گنجەسى داها اودلو، آلولو گنجە نام اثميشلر. واقعدە آتشلى، سوزشلى بير گنجە ايدى. همان گنجە ساعات يىدى راده لرینده بؤيوك و هييتلى صدالار ائشيديلردى. معلوم اولدوغو اۆزه همان سس بازار قاراووللارینين سسى ايميش. هرذن بيريشش آچيلان صدالريده ائشيديليردى. جماعت ائولريندن چيخيب بازاره گيرمك ايسترلرايسه ده هر طرفدن قازاقلار آتش آچيب مانع اولارديلار.

خلاصه گۆلله سسى ايكي ساعات تمام كسيلمه ييب جماعت متحير باخيردى. ايكي ساعتدن سونرا گۆلله سسى گلماييب بير آز ساكتليك اولدو. بير آزدان شهري توستى بؤريؤب بازار طرفيندن غملى بير ايشيق شهري آرا - سپرا ايشيقلانديريردى.

بازار او حالته يانار تاغ و ولقانلارازا بنزه ييردى. بير ساعاتدان سونرا معلوم اولدو كي حريف قازاقلار و اثرمىلر همدىل اولوب مسلمان بازارىنى تمام غارت ائندنن سونرا اؤد وورميشديلار. بو حالدا شهرين هر گوشه سيندن ناله اوجاليب بير ساعتين ايچينده كوچه و پلانلار جماعت ايله دولموشدو. جماعته بي آراملىق نهايت درجه ده ايدى بازارين يانماق گؤرولتى سى جماعتين آه ناله سى خصوصاً تفنگلرين - شاقيلتيسى قازاقلارين كرىه صدالارى شهري عظيم بير تزلزوله ساليردى.

جماعتين اؤچ يۆزى بيردهن بازارا توكۆلۆب يۆز ايل زحمتله قازاندىقلارى دولتى يانيب كۆل اولماقدا گۆرديلر. ادبسىز قازاقلار بازارى هر طرفدن احراق ائديب يوللاريدا كسميشديلر. تمام ايكي ساعات يانقى دان سونرا كي «اينكل» «قريلوف» بازاره تشريف گتيريب، قازاقلارازا جماعتي قوونوز امرىنى وئريب صحبتە باشلاديلار. بير نىچه

دقیقەدەن سۇنرا قازاقلاردا «زالپ» امرى ویرمەكلە فقیر (مشهدى حسن) - محمدقلی بک اوغلونو ووردولار. جماعت بوحوالی ملاحظەایله داغیلیب انولرینه گشتدیلر. بووقتده دمیرویول موقفندا اولان انسانیت پرور گرجی قارداشلاردان مسلمانلارین امدادینا گلدیلر ایسهده ایش ایشدن کچمیشدی (الله اونلاردان راضی اولسون) صبحه گییی بازار تمام یانیب کۆل اولدو.

جماعت گۆندوز بازارا گلیب قیزارمیش توپراقدان باشقا بیرشی گۆرمه دیلر. اوچ گۆن اوچ گنجه بازار دکانین تۆستوسی چیخماقدا ایدی تخمینا (۸۵) دکان (۷۵) آنبار و بوش دکان یاندىریلدى. اوچ گۆن نوبابرین ۲۷ سیندن (۳۰) قدر بازاردا اصلا یشمەلى خوراک تاپیلیمیر جماعت نهایت عسرتله کئچینیردی. چۆخ انولرده آجیلیغین ضعف انسان شکنانه سینین شدتندن یاتا بیللمز لرایدی. نوبابرین ۲۹ نجی گنجهسى ساعات یشدی راده لرینده اوزاقدان مهیب بیر گۆرولتی گلدی. جماعتده محل جنایته گنتمه یه اصلاً جرئت اولماییب، بیر ساعاتدان سۇنرا ایشبو خبرلر شیوع اولدو. شهرین ایکنجی حصه سینده قازاقلار یاخین اولان بیر مسلمان خانه سینى قازاقلار آتسه توتوب و غارت ائتمیشلر. یاریم ساعات سۇنرا گننه بیر زالپ صداسی ائشیدیلیب قازاقلار طرفیندن اجرا اولدوغو منیدانه چیخدی. آیین اۆتوزوندا جهری قریه سینین اثرمنیلر و قازاقلار طرفیندن یاندىریلدىغى جماعتى نهایت پریشان ائتدی. بو گۆن ایروان گنرال غوبر ناظوری جناب (پاتسکه ویچ) شهره تشریف گتیرمگله جماعت پیغیشیب دردلرینی دئییب چاره ایستدیلر. و جهری فاجعه سینده موقع مذاکره یه قویوب شکایت ائتدیلر. غوبر ناظور ایسه عیب ائدمز ایشه یاخشی باخارام دئمکله جماعتی داغیتدی مختصر ایکی گۆن جناب غوبر ناظور کیفه مشغول اولوب جهری قریه سی تمام یانیب قورتارانندان سۇنرا غوبر ناظور جهری یه عازم اولدو. دیقابرین ایکیسندە غوبر ناظور گنندن وقت

جماعت يېغىلىپ شەھرىن ايكىنجى حصە سىنە قازاقلار طرفىندىن اود وورولدىغىنى دئىيب قازاقىن گۇتورولمەسىنى طلب ائىدىلر ايسە دە ياخشى دئىمىشم (مىرا) گۇتورسونلر گئىدىب جەھرى يە قايدىب ايشلرە انجام وئره جە يم جاوايىنى وئرىب يۇللاندى. مسلمانلارى بۇحالا قۇيان حكومتىن بۇيلە «مىراللارى» دە گىل مى؟ مسلمانلار قايدىب قازاقلاردان عرىضە يازىب غوبرناطور قايداندا تقدىم ائتمك هوسىندە اولدىقلارى حالدا غوبرناطور گئجە ساعت اۇن بىردە قايدىب مسلمانلارىن خبرى اولماسىن دىە آهستە واغون ايلە اىروانا يۇللانمىشىدى. بودور بىوروقرات ادارە سنىن مسلمانلار يۇزىنە آچدىقلارى غملى حادئە پردەلرى.

آتالار دئىمىش گىبى مظلوم آن ظالمدىر

اجمال وقوعات

ناخچوانىن محاربەسى نىن صورت ظهورى ۱۹۰۵ نجى سنەنىن ۱۲ سىندىن باشلايىب بىر چۇخ حادئەلر بروزا گلدى. ايشبو محاربەلرە خسارتلرە حكومت آچىق آچىقنا باخماق ايستە مزدى بازار دكانىن غارتى نچالىنىن «ايگىل» يانىندا اولموشدور.

آخرنجى بازار دكان يانقى سىندا (ايگىل) و (قربلوف) قازاق پالقونىكى شراكت ائتمىشىدىر. اولىنجى حادئەدە عمدە ضرر اثرمنىلرە و سونكى حادئەدە مسلمانلارا نهايت درجەدە دىمىشىدىر.

محمد سعید

ايروان حادثاتى

۱۹۰۵ نجى سنە ميلادى (۲۳، مای) تارىخىندىن باشلانمىش، ايروان فاجعاتى حاكيدر ميرعباس ميرباقرزاده نين جمع ائىدىگى ژورنالدىن و ساير مکتوبلاردان اقتباس اولونوب تارىخىمىزىن لسانىنا موافق بير طرز لسانە تىدىل ائىلمىشىدىر.

عرض مقصد

۱۹۰۵ سنەدە سرزده ظهور اولان (باكو) فاجعات مؤسسه سى هئچ بير طرفه سرايت ائتميره ك نهایت (ماى) ابتدا لارىندا ايروان غوبرىنه سى ناخچوان اویزدینه سرايت ائىدى. ناخچواندا اسلاملار نفوس و نفوذجا اثرمىلره تفوق ائىدىكلرىندىن ناشى اولاراق قاباقجا محاربه طلب ائتمىش ارامنه نهایت بؤسوتون مغلوب اولاراق صحايف مليه لرىنه قارا بير خط چككىردى لر. معلوم اولاكى ناخچواندا اولان اثرمنى مغلویتى ايروانىن مغرور اثرمىلرىنى آچىشدىرىب سون درجه ده اغضاب ائتمىشىدى.

ايشبو حادثه لردن دولايى اثرمىلرىن مسلمان عليهنه اولان فناخياللارى گوندن - گونه اورتاي ائىلىردى. ديگر طرفدن جماعت ايندى يا خود بىرساعات ايرواندا اغتشاش اولاجاغىنى ايشلرىن نمايشىندىن دوشونور دولر. ايشبو خبرلر اشتهار ائىدىگىندىن بازار اصنافى ناراحت ائىدیلیب تجارت داخى گوندن - گونه تنزل ائده ر ك، شهر پریشان بىراحواله قويولموشدور.

ديگر طرفدن مسلمانلار آراسىندا افكار چوخا لىب هيچانىندان دوشمىن تزايىندن تداركات حرييه نين اسلاملاردا بالعموم عدم

وجودىندان ناشى اولان قرالتى لار اسلاملارين قارشى سىندا بلا بولوتلارى گىبى مجسم و مصمم دورموشدى. دئمك اولار كى بىر شهردە (۱۰) مین اسلام وار ايسە دە مظلوملارین بىر واهیمه عظیم دن سیخيلمیش اۆره كلرینده (۱۰) مین ده افكار نشئت اندیردی. اسلاملاردا حیرانلیق درجه امكانا چاتیب هر كسین سیماسیندا بىر یأس مستولى بىر مصیبت عارضى ملاحظه اولونوردى.

اثرمنیلره گلدیکده ناخچوان انتقامنى آلماق اۆچون بىر چۆخ تلبیسات و تسویلاتدا بولونور دولار. ناخچوان یولونون اکثریتله اسلام آینده اولدوغوندان چکینمه یه ره ك ناخچوان اهالیسینه هر گونه وسائط امدادیه ده بولوندولار ايسه ده هر قسم جزاء ناریه لوازمات حریه سوقنا تلاش عمومیلری مسلمانلاری شاشدیریب قويدى. ایروان ملت اسلامیه سینه گلدیکده تدار کلری یوخ و علاوه حسیات ملیه لری اؤینامامیش بىر قوری هیولا کیمی ایدی دئیلسه خطا ده نییل ظنى سلیم دیر.

آنجا ق هر کس جان قورخوسيله (خون دیل) یثیه ره ک کندى محافظه سى اۆچون بىر چاره سلامت دؤشونوردو - آخر الامر نخچوان آتشنى سؤندۆرمك اۆچون تفلیسدن گئئرال (علی خالوف آوارسكى) جنابلاری تعیناً نخجوانا یوللاندى شوغانله نین اطفاسى اۆچون ینه وارانسوف داشقوف حضرتلرین جانیبیندن شیخ الاسلام جنابلاری اولخانلی (واغزالنه ؟ موقفنه واردا ایروان قاضى سى داخی اؤنون معیتله نخجوانا یوللاندى بلار. اوت: ایروان اثرمنى لری ایکی طایفه نین صلح ائتمه سینی ایشتدیلر. انشیدنده هر گۆنده نخجوانا معلوماتلی آدمالار گؤندریب ملتین حالیندان خبردار اولوب نخجواندا اولان مسلمان مظفرتینی کندیلرینه حساب اندیب خیال سیز دولانماقدا ایدیلار. دئمك اولار كى بووقت اثرمنیلر جمله تدار کلرینی گؤروب محاریه ائتمك اۆچون بىر حادثه نین ظهورینی گؤزله بیردیلر ایمیش - نجه کى ماى آیینن ایگیرمی اۆچونجو

(۲۳) گۆنی اولان حادثه بلاده ذکر اندیلمیش سۆزلره بیر اثبات کاملدیر.

(اغتشاش خبر لری)

۱۹۰۵ سنه میلادی (مای) آیینین (۲۳) نده اؤج نفر معارفمند مسلمان جوانی گندیب پولیسه نین مقابلینده واقع اثرمنی (قارصه چای) باخچاسیندا ایچیپ مست لیک حالیندا فنا ایشلره مشغول اولورلار. اثرمنی ایشبو مست لیگی غنیمت عداندره ک مسلمان جاوانلارینی کیف حالیندا لازمینجه آزر لَر. خلاصه مست لَرین جَسدلری آجی یب خنجر لَرینی چَک ره ک کندیلرینی مدافعه حالیندا قیشقرا - قیشقرا چارسویا سوخورلار مسلمان بدمست لَرینین صدالری هر طرفی توتور.

(مسلمان کیفلی سنین صداسی نه درجه ده کره اولدوغونو یقین کی قاریلر بیلر لَر) بنا علیه بوسس لری ائشیدن هر فرد اثرمنی و مسلمان بازاردا قاقیشا باشلایب ایشبو قاقیشمادا شدتلی آتیشما باشلانیر. مسلمانلارین اثرمنی حیله سیندن بیخبر اولان قسمی گندی دکانلارینی بوشلایب باشلایبیر دکانلارینی آچیق قویوب قاقاق اثرمنی دکانلارینی محافظه ائتمگه بعضی لری داخی اثرمنی لری دکانا سالیب قاپی سینی باغلاماقلا محافظه اندیر لَر ایدی. بیر پارا نقطه لرده اثرمنی مسلمانن، مسلمان اثرمنینی اولدورمگله بیر پارا جنایتلرده میثدانه چیخیردی. یقین کی بؤگۆن مسلمانلار اثرمنی لره آل آچسا ایدی یقین اندیلیردی کی اثرمنیلره فصل بدبخت لیق اؤز وئر میشدی. زیرا مسلمان ایچینده اثرمنی چؤخ اولدوغوندان جمله سیده سلاحسیز و خبرسیز ایمش. با همه این مسلمانلار قدیم قونشولوقی دریا د

۱ - غریبه بؤراسیدیر کی بیزیم کیفلی لَریمیزده اؤز گه لَرین کیف لی سینه بَنزه میر.

ئاندىرە ك جماعتى بىر چۈخ تلاش ايله اسكات ائىدىلر. گنجە راحت و ساكت كئچدى.

(۱۹۰۵ سنە ميلادى ۲۴ مای خبىرلىرى)

بوگون صبح ساعات (۹) ياخىن بىر نئچە غافل ياخود معذور و يانادانلىق يوزىندىن بازار دكانى آچماغا گئىدەن مسلمانلارا ائرمىنى طرفىندىن آتش آچىلىب ليكن بركت وئرسىن كى مسلمانلارا دەيمە يىب بىر نئچە ائرمىنى مجروح ائىدى. بووقئدە سالداتلار يئىشىب ائرمىلىرى بىر نئچە (زالپ) آتماق ايله اسكات ائىدى. بىر آز گىچدىكدن سونرا تردد بالمره كسىلىب هر كس كندى طرفىندە بىر مدھوش آرام ايچىندە امرارحيات ائىدىردى. ساعت (۲) رادە لرىندە گئىنە مسلمان طرفىنە ائرمىلىر شدتلى آتش آچدىلار بو وقت جملە ائرمىنى محله لرىندىن آتش آچىلىب بلا آرام قورشون ياغدورولوردى.

اوجايشرلردن تپە اوستلرىندىن آتيشقالاردان مسلمانلارا قارشى گۈللە ياغماقدا ايدى يشرە دوروب سمايه نظر سالان بىر انسان گۈيدەن يشرە آلولو قورشون ياغىر سۈيله سە ايدى اصلاً خطا ائتمزدى ظنىندە يم. بۆتون گئىچە صبحىن طلوعىنە قَدَر بۇيله جە آتش آچىلمىشىدى. ايشبو آتشلرە اصلاً جاواب وئرىلمىب مسلمانلار آرام تۇتموشدو. زىرا جملە سى افسردە خاطر و يا تدار كسىزان باشلىجا محاربه گۆرمدىكلرىندىن شاشقون بىر حالدا قورويوب قالمىشلار ايدى. بو وقت دە اىرواندا لازملى لازمىسىز (۲۰) تۆفنگ آزمقداردا باترون واريدى. تۆفنگ لىر اكشرتلە اووچى تۆفنگى اولوب مسلمانلار (نوح) باباسىندان يادگار قالمىش بىر تاقىم آثار عتيقە دن ساييلوردى. بۇحالدا ائرمىنى آتشرىنە حكومت طرفىندىن اصلاً

مانع چىلىك اندىلمىب اغتشاشا دائىرىر تدبىر اندىلتمدى. اثرمنىلر خواھشلىرى اقتضا سىنجا آتاش آچىب و هجوم اندىردىلر. بۇنلارا مانع اولان يوخىدى ساعات (۱۲). ياخىن گىنە ارمنى طرفىنن آتاش آچىلىب تازادان ھرطرفى بىر قورخو بىر تزلزل بۇرۇدو فى الواقع محاربه گۇرمە مېش آدمالارىن ھلاک اولمالارى ياخىن لاشىردى. بالاچا بالالارىن عورت اۇشاقلارىن صدای بى طاقتانە لرى مسلمان كىشىلرىنى نھایت درجەدە شاشدوروب قوۋە معنویەلرىنى خلل دار اندىردى. بو وقتدە عورت اوشاق اختىار كنج اعیان خان رعیت جملەسى كندى جانىنن قايغوسىنا قالموشدى. او حال اویلە بىر حالیدی كى نە اندیشە (ملت) نە افكار مدنیت نە خيال ملك و دولت قىلبرە ائتمىردى. بو آتیشما ائناسىندا مسلمانلاردا جاواب وئرمە يە اصلاً طاقىت يۇخىدى. اثرمنى حصە سىندە ائولرى اولوب تھلىكە حالتدا قالان مسلمانلارىن ھردقیقە استمدادلارى ائشىدىلردى ايسەدە مسلمانلاردا قوۋە اولمادىقىنا گۇرە اۇنلارى ورطە ھلاکت دن رھا قىلماق قوتىنە مالک دئىیل ایدیلىر. نھایت اۇنلارىن علیھىنە آچىلان بومبالارىن و جھنم ماكىنەلرىنن دومانلارى اۇنلارىن باشى اۇستوندى دوروب آراسپىرا (اىلدرىم) چاخارگىبى قورشونلارىن قىرمزى آلولارى، بولوتلارى بىرنار اندىب انسانلارىن گۇزونو قاماشدوردى. بۇ برق بلانى مسلمانلارىن باشى اۆستە، مصتم گۇزن بىر افسر سالداتلارى ایلە مظلوملارىن فریادىنا چاتار. بوطور ایلە بقیته السیف اولان بیچارەلرى قوشون محافظە سىلە مسلمان حصە سىنە - كىچىرلر. بو آتیشمادا فریفته صداقت اولان اسلاملار ارمنیلرە اینانوب تھلىكەلى محلدە قالدیقلارىندان (۱۱) نفر كیشى و عورت قتل اولونموشدو. دۇرت نفر عورت ایكى چۇجوق (۵) نفر كیشى طایفاسیدىر. اسارت و حقارتدن قۇرتارمىش اسلاملارىن نىسان یاغیشى گىبى تۇكۇن گۇز ياشلارى انسانى بىرسىل مصیبت ایچىندە غرق ائتمك ایستىیر. فى الواقع بو حالى مشاهدە ائدن اسلاملار غیرت و حمیت

اودرجه سېخىنتى وئىرىدى كى تصورە گلمىير. بووقتدە اصلاً دىرلىك آرزوسىندا اۆلمويوب موقتى اولاراق اولاردا بىر حسيات مىلى اۆيانىردى. اطرافدان گلن گۆنوللو عسگرلرین جمع و تحشیدیلە اىروان مسلمانلارینین قوۋە معنویەلریدە تقویە اندیلردى. اسلامیت نامینە آینه آلات حرىبە كئچن كۆرد عجم و هر عشیرتدن یېغىلماقدايدى. بواجتماعى گۆزن اسلام گۆنوللو مسلمان رئیس و علماسى ایشبو تَشَبْث مىلى دَن باخبر اۆلونجا اولارلى نصایح و براهین ایله اثرمنیلرە یوروش خیالیندان صرف نظر اندىردى. بو وقتدە گشە اۆتوز - قىرخ خانەدَن عبارت بىر اھالى اسلام اثرمنى حصە سیندە قالماقدايدى.

مسلمانلار اغتشاشین بئشینجى گۆنى حكومتدَن محافظه آلیب اسلاملارى عرابەلرە ركاباً مسلمان عمومى حصە سینە كۆچوردیلر. بوگۆندن باشلايىب گشە تك - تك اوطرف بو طرفدە گۆللە آتشماسى واقع اولوردى. بعض یشلردە سەرلر ياپیلیب سەرلردن اثرمنى مسلمان، مسلمان اثرمنى نى گۆزن گیبى هدف اندىردى. ایشبو سەر آتشماسىندا اثرمنیلردن چوخ تلف اولوردى، حال بوكى اثرمنى محاربه چیلرین اكثرى خدمت عسگره سینى قورتامیش سالداتلارایدی. داشناقستیون افرادینه گلدیکدە آن سون زامانكى سلاح حرب ایله تنظیم و تسلیح اندیلمیش لرایدی. اثرمنیلرین آتشلرى هریر زالپ دا قلوب مسلمینه حیرت پاش اولوردو. مسلمانلار ایسه هریشریندن دوران سلاھلى و سلاھسىز گۆنوللو عسگرلر اۆلدوغوندان اۆنلاردا كفايت قدریندە بئش آچیلان و مائوزیر تۆفنگلر یوخیدی. مع هذا اسلام اجتماعندە بىر تاقیم کناردان گللمە (نشانچى) ذوات ذیقیمتلردە بۆلۆنوردى. اثرمنیلرین ایشبو آتیشمالاردا آرتیق تلف اۆلمالارى اسلام جماعتینه آرتیق تعجب گتیریردی. زیرا اثرمنیلر محاربه اثناسیندا (بال مؤمۇندان) قایریلمیش بىر مقوا گیبى اۆلوب پۆف اندن گیبى منهدم اولوردى. معلوم اۆلدوغو اۆزە رە

اثرمنيلردە ثبات و متانت و قوت قلب يۇخيدى. زيرا ايروان دارالحرينه يېغيلميش ارمنى عسگرلرينين كافهسى باكى دارلحر كاتيندان نخبجوان مغلوبيتىنن جان قورتارىب فرار ائذن افراد عسگره دن اولدوقلارينا گۆره قوه معنويه لرى بۆسوتون خللدار ائدىلميشدى...

بونلاردان ناشيدير كى بو محاربه لرده اثرمنى عساكر مجتمهسى عرق چاخير و بوگيى مشروبات و مسكرات ايچمكله نفس خواه اولاراق آراسپرا چيخيب بير قۇرشون بۇشالديب اثرمنى ساقيلرينه بير اسلام وورديم دئيب بير (رؤمقا) قانياق طلب ائتمكده ايديلر. بۇندان طولائى اثرمنيلرين گۆللە لرى بۆسوتون بوشا گنديب اثرمنيلرى تماشاچى ملتر يانيندا بير مايه مسخره قايرديلار كى شمديده ديللرده ايروان محاربهسى دئيلير.

مختصر سنگر آتشماسى بوقرار ايله كنجيب نخبجاندا داخى صلح مسالمت برپا اولاراق ايشبو خبير مسلمان و اثرمنى يه معلوم ائدىلدى. حكومتيميزده يۇخودان گۆزلرينى آچيب ياواش ياواش او طرف بو طرفى قاشيا قاشيا ملتين حالتنا بير باخيبدا تلگرافاً شيخ الاسلامى ايروان قاضى سيني داها اثرمنى پيسقوبنى شهره دعوت ائديب ماي آينين اتوز بيرينده شهره تشرىف فرما اولدولار.

۱۹۰۵ سنه ميلادى (۳۱ ماى) خبىرلىرى

ماين ۳۱ ينده صلح و مسالمت برپا ائذن اثرمنى مسلمانين حۇرمتلى مهمانلارى تشرىف فرما اولماقلا شهرى تزيين ائديب رۇسا و علماي محلى طرفيندن استقبال اولوندوقدان سۇنرا (عباسقلى خان) ايروانسكى جنابين خانه سينده مهمان اولماقلا تزيين بۇوردولار. مسلمانلار ين آزى بو حصه ده اولوب كافتاً اوبيرى حصه ده ايديلر. بو وقت آرايقدا آمد، شد، تردؤد،

كسىلميشدى. بازارين اكثريسى اثرمنى حواليسينده اولدوغوندان آليش وئريش بازاردان كسىليب محض محلر اورودو بازار شكلينه كئچميشدى.

۱۹۰۵ سنه ميلادى (۱) ايون

ايون آينين بيرنده شيخ الاسلام و پيسقوب جنابلارى بولوايه تشريف كتيريب حاضر اولان جماعته موعظه و نصايح ائتديلر. بوندان سونرا موقتى بير صلح اولاراق جماعت بازارا گليب آليش وئريشه باشلاديلار. بيرننچه باغبانلار كى باغدا قالميشدى شهره كتيريلدى. تزه دن بازار دكان باغلاب تر دؤد بالمره كسىليب شهر بير وحشت تمام ايچينه غرقى محقق اولان گيبي متزلزل حالدا ايدى.

مسلمان طرفينه مربوط اولان بيرننچه اثرمنى (انبارى) تالانيب اثرمنى حصه سينده اولان مسلمان يورتلاريندا اشيالارى اثرمنيلرين يداغتمانه كئچدى ايشبو موقتى صلحه دن سونرا ايرواندا صلح مسالمت برپا اولاراق نهايت ارمنيلرين قاميتلري طرفيندن مسلمان قريه لرينه هجوم ائتمك امرى وئريلدى.

(سُون خيبر لُر)

ايروان ماحاليندا اغتشاش قوبارماق ايچون شهرده ن اثرمنى سر كرده لرى باش قوماندالارى تعيين ائديليب هر صاحب منصب كندى

فرقه سېله تەيىن ئاندىلدىكى يىترە گىتىمكەدايدى. بۇگۈنلەردە گىتتە ايرواندا^۱ قېرقىن و محاربە احتمالى قلوب مسلمين دە مداومت ئاندىوردى. گاه - گاه آراسپرا اوطرف بو طرفدن خفيف قورشون آتيلدى. اۇنا جەت مسلمانلار بېر علاحدە خياله دۆشە بېلمە يېب كندى جانلارى قۇرخوسوندايدىلر دېگر طرفدن مسلمانلار يىن طالعلرى زبون اولدوغوندىن آرالارىندا خانمانسوز اولان اتفاق سىزلىق مرضى داخى چەره نەماى ملەنت اولموش ايدى. ايروان رىئىسلىرى و اعيانلارى بو وقتلردە جماعتى فرقه بۇلۇب ھر كس كندىسېنە رىاست قازانماق فەكرىندە ايدى. بۇندىن سواى ايرواندا بۇيۇك (كش مە كشلر) ظەهور ئاندىب جماعتى ايشدن و تدبىردن قويدى. بۇندىن دولايى دېركى شېخ الاسلام جىنابلارى زىردە يازىلمىش سۇزلىرى كمال نەرتلە روئسا و اعيانلار يىن يۇزىنە اوخودى. جماعت! بىز بوشەرە گلمىشېك ايكى عداوتلى ملتى بارىشدىرىب صلح ائدە ك نە اينكە رىاست و فرقه بازلىق اۆستە كش مكش ائدەن اعيانلارى!... عىب اولسون ايروان اعيانلار يىن عىب. ^۲ بۇ مجلسدە غوبرناطور يانينا گىتىمگە و يا ساير مىلى

۱ - ايرواندا محاربە ميداندا اولان اثرمنى باش قاماندارى مغلوب اولدولار ايسە دە فن حرىدن باخبر اولدوقلارىندا مسلمانلارى بېرىارە نەقتە لردە شاشدوردىلار. بئله كى محالا ھجوم ائتمك ايستدېكلرىندە مسلمانلارى مشغول ائتمك اېچون خفيف تۇفنگ آتشلىرى باشلامىشلار ايدى بوايسە محاربە ميدانلارىندا معمول اولان اولىنجى فن لىر دندىر كى بېر قوماندان دۆشمن ملكونون اوبىرى حصە سېنە ھجوم ائتمك خيالنىدا اولور سادا دۆشمىن بۇ - بېرى نەقتە سېندە خفيف تۇفنگ آتشىنە باشلار كى دشمنى بېر پارا تىشلردن محروم قىلسىن.

۲ - ايرواندىن ائىنان معلوماتلاردان معلوم اولور كى ايروان اعيانلارى ھنوز بابالارىندا قالان خود پىرست لىك مرضىندە باقىدىلر. اثرمنىلر بۇنلارى محو ائتمك خيالنىدا اولاندا بۇنلاردا قۇرى رىاست فەكرىندە اولوب دورماقدايدىلار. بابالارىنىن تارىخ صحىفە لرىندە بۇراخدىقلارى فئالىقلارى دېرى و پايدار ساخلىان ھيولالره عار اولسون.

اموراته سرکش ليک اوچون رئيس انتخاب اولوندوقدا هر کس کندى رئيس قبيله سيني قاباقا چکيب هنج بير ايشه يارامادىنى سيرادا جماعته سرپرست رئيس ائتمک خيالىندايديلار. بونلارين جمله سى هميشه کنديسيني جماعته زبردست تانيتميش آقاليق فيکرينده اولان خام خياللارين تحريکيله ايدى. ^۱ بير طرفدن وطن و ملتین محافظه سينين فکرى، ديگر طرفدن اعيانلارين بؤيله بؤيله جماعتى اله دؤلويوب اويناتماسى بوش - بوش نفاقلار ايله عداوت تخمى اکمه لرى اهل بصيرتى نهايت درجه ده متنفر انديردى. بو گونلرده ايروانه خبر يئتيشدى کى اثرمنيلر محالدا مسلمانلارى محاصره اندپ قيرماقداديرلار. جماعت بو خبرى آينجا نهايت شاشوب جمله نى بيرياس عميق بير نااميدلىک احاطه ائتميشدى. زيرا کندى لرى محاربه ده داها آچيق دؤشمين تحت محاصره سينده هر طرف قوتلى اثرمنى قريه لرى ايله محاط اولدوغوندان خلقه بير بؤيوک وحشت و دهشت يوز وئرميشدى. فقط ايروانين جنوب طرفيندن شهره گنديب گلن وازايدى سه دهه او حواليده داخى اغتشاش ظهور ائتديگينده ن آمد شد بلمره گسيلميشدى. يعنى زواللى اسلام قريه ليلريده کنديلرينه مشغول اولدويلار. بلکه جمله سى ووروشما حاليندا ياشايردیلار. ياشايردیلار ايسه ده او مينلرجه اثرمنيلرين معلوماتلى محاربه گورموش دسته لرینين قارشى سيندا بير اۇفاق حرب گورمه ميش معارف سيز اسلام کنديللىرى قالموشدى (صاحب سيز اسلاملارا آغلاما ليدير) شهرده اثرمنيلر آرا - سيرا خفيف تۇنگ آتشيلىه مسلمان عمارتلىرى تهديد انديردیلر. مسلمانلاردا عموماً جانلاریندان کنچيب

۱ - حۇرمتلى مخبريم! ايرواندا هر کس کندى رئيس قبيله سيني اورتاي چکيب خلقه رئيس ائتمک خيالىنا دؤشنده چۇخدا داريخما. زيرا عالم اسلامين هر گوشه سينه باخिला بويله چير کين طبيعتده اولان آداملار آز ده نيل... بۇايسه علمين هنوز اسلاملارا عدم وجودينده ندير. بيزده کى بۇخواصيتلر (۱۱) عصرده تصادف انده ن بير تاقيم فنايققلار مشابه دير. بۇنلارا داريخما، بيزيم بو کوچک شهرimiz (اردوباد) دابو درده مبتلادير.

كافتا تىلف اولمىلارنى يقىن اندىردىلەر. جىملەن يۆزىنە اجىل و اولوم نۆزى قۇنموشودو. بو بىر بلايمىش دىيوب نذرلەر، تصدىق لىر^۱ و ئىرمىكلە دىفنى گۆزىلە يىردىلەر! اقتدارلى آداملار اۆزىگە يىرلەرە كۆچمەلرىنى بىر آن اولدە اولسا آرزو و مارق اندىرايدىلەر. هىولالار جانىنى مالىنى وطنىنە ترجىح و ئىرمىكدە ايدى. بىز چۆجوقلاريمىزى حىرملرىمىزى ورطۇ ھىلاكت دىن قۇرتاراق، امكانسىزلار قالىب دۆشمىن اسىرى اولسون لار خىيال اندەن (بى خونلار) كنىدىلرىنە انسان و اسلام نامى و ئىرمىكدن اصلاً چكىنمىزدىلەر. بلى! اىرواندا رنىسلر آراسىندا بۆىلە كىش مكىش لىر ظهور ائىدن زاماندا ماحالدا داخى قانلار سىل گىبى آخىب بى گناه كسىلن اسلام باشلارىنى قان چالالارىندا فرلادىب ذروه دىن ذروه لره آتىردى. قور آنلار ياندىقدا اىرواندا كنىدىسىنى قرآن اهلى عدائىدن جماعت فرقه بازلىغا چالىشىردى. ماحالدا اسلام منبرلىرى ياندىقدا اىرواندا آخشاما گىبى آغزىنى منبرە طرف تۇتوب كىسب كاردان قانلار جماعت بىر معاوتىدە بۇلونا بىلمىرە ك آللىرىنى آپارىب اۆزە كلىرىنى اؤوشدورماقدا ايدىلەر. مختصر اىروان ماحالى بىر يانار طاغ وولغان صورتىنى آلىب ملت نجىبە اسلامى ياندىرماقدا و بوغماقدا ايدى.

اىروانىن شرق طرفى (قىرخ بولاخ) ماحالى آدلانان طرفدە اۆچ حصە ائىرمىنى بىر حصە سى فقير مظلوم اسلام طائىفه سى اولدوغوندىن ناشى اولاراق اىون آينىن بىرىنجى كۆنى غوغا و اغتشاش مىثدان اولوب آن اول (۲۰) خانه وار دىن عبارت اولان كۆزە جىك فاجعه سى وقوع اولوب قۇنشودا اولان (تىرزابات) نام ائىرمىنى قرىه سىندىن هجموم باشلانىر. كى سىپراسىنجا جىملە سى قارى لره عرض و تقدىم اندىلە جىكدىر.

۱ - نذر و تصدىق دىفە يلا اندهر باشىندا مباحثە يىرى يۇخدور و مع هذا بىجا توكل بى موقع اميد اجدلن باشقا بىرئىمىر و ئىرمىز ظنىندە يىز.

كۆزه جينين حادثه مؤلمه سى

۱۹۰۵ سنه ميلادى (۳۱) ايون آخشاما بير آز قالموش اثرمنيلر كۆزه جيگ قريه سنين اطرافنى كسيب شدتله آتش آچيرلار. مسلمانلار با العموم سلاح حريدن عارى اولدوغوندان دولايى عائله لرينى گوتوروب فاصله سى ياريم ورست مسافه ده اولان (منكوس) نام اسلام قريه سينه پناه آپارورلار. اثرمنيلره گلديكده اسلاملارى تعقيباً منكوس قريه سينده هجوم ائتمك ايسته بيرلرايدى. بو قدر وار كى قريه نين - آغاسى (همت بك حسين بك زاده) شهره كۆچمه سيندن سونرا قريه ده محافظه اولاراق (۵۰) سينده بير اختيار قالميشدى.

ايشبو اختيار نوروز كاظم اوغلو جماعتين اثرمنى قاباغيندان فرارينى ملاحظه ائدينجه بير اوچايشره قالموش، جماعت هارا قاچير سينيز دئييب آشاغيدا كى نطقى سؤلميشدير.

«اوغلانلار؟! هارا قاچير سينيز؟! ايستير سيز بوقاچماقلا قافقاز مسلمانلارينى ساير ملتيرين يانيندا سرنگون انده سيز؟! مگر بوقاچماقلا اثرمنيلر سيزى بوشلاياجاقلار؟! خير! خير! بونلارين قاباغيندان فرار ائنديكجه داها داجرى اولوب بيزه و بيزيم عائله ميزه هئچ عصرده انسانلارا روا گؤرولمه ميش حقارتلر يتيره جكلر. مگر بونلار همان اثرمنيلر ده ئيل كى بيريسينه من بارماقما حركت وئره نده آز قاليرديلار قيرخ بولاق ماحاليندان چيخيب قاچسينلار. شيمدى سيزه نه اولويدور عاجزه عورتلره قوشولوب قۇيون سؤروسى گيبي بونلارين قاباغيندان قاچير سيز؟ سيز قاچير سيز قاچين! من تنها بؤ اثرمنى آلايلارينين قارشى سيندا دوروب مقام مدافعه ده بولونوب جان وئره جگم. مسلمانلار! هر ملت گرگ دير اوز شان و حيثيته لايق بير طرزده دنيا دان گنئسين.

محمد پيغمبرين شريعتنه و اسلاميت اؤسته اولان نيات و تشبثات

خداپسندانە سېنە نظراً دۆشمن قاباغىندان فرار حالىندا جان وئىرمەك قىياھتلى و ناروا حرەكتلەردە تىر. بىلىر سىنىز كى بىزىم بۇ مزارستانىمىزدا ياتان جەلرمىزىن سۆمۆكلەرى چىخارىلىب كىنار قىرەدە ياندىقدان سۇنرا مزارلارى يىرىندە ئىرمىستان تىشكىل ئىدىلە جەكدىر. من آخىرتدە مەسئول اولماق اوچون مەدافەدە قەلىب قەومەن فەلە گەلدىكى قەدر چالىشا جاغام.» دىئىب، سۇزىنە خاتمە چەكدى. غىرتلى وئىن دوست كازمىن سۇزىنە باخان اولمويارقا جەملەسى قاچماقدا ايدىلر.

وئىن دوست كازم قىرەنى بۇشلامادىقدا بىر آزادان سۇنرا ئىرمىلر طرفىندەن تىت ترەدە آلىنىر. غىرتلى كازم مەھەسەدە اولدوغو حالدا اقواملارى خىلاص ئىتمەك اوچون گىلرايسەدە دۆشمنىن چۇخلوغوندىن غىرتلى اختیارە كۆمەك ئىتمەك مەكىن اولمايىب مەھەسەدە قالمىشىدى (كازم) آغانىن بىر قۇشا لولە تۇفنگى اولدوغوندىن اولدوغى اۇطاقە تەقرب حالىندا اولان ئىرمىنى دىستە سىندەن بىرىنى وۇروب باقى سىنى ھەزىمە مەجبور ئىدىر.

(بو سۇزلرىن جەملەسى ئىرمىنى دىلىندەن ئىشىدىلمىشىدىر)

بىر آز سۇنرا گىنە ئىرمىلر ھەجومە باشلادىقدا بىرىسىنى اولدوروب فرارە مەجبور ئىدىر. ئىرمىنى دىستەسى دىگر گىنە ھەجوم ئىدىكە كازم آغانىن گۆللەسى قورتاردىقدان مەضطرب اولاراق تۇفنگىنە (ساقچا) سالار. ئىرمىلر بۇحالدا ھەجوم ئىدىب ئوئىن قاپى سىنى اودلايىب وئىن دوست كازم آغانى دىست بەستە تىرايات نام ئىرمىنى قىرە سېنە آپارورلار. اورادا مېن جفا و اىذا اىلە باشىنى كەسەرلر. ئىرمىنىن دىدىگىنە گۆرە كازم آغانىن باشىنى قىرەنىن كىشىشى (آىراپت) كەسمىشىدىر زىرا كازم آغا گۆزە جىك دە ووردوغو ئىرمىلرىن بىرىسى كىشىش اوغلو اىمىش. مە مافىە كازم آغانىن باشىنى اولجە آلكساندر وپول شەرىنە مېن بىش يۇز مەسلەمان سىر كەردە سىنىن باشى دىر دىە گۆندرمىشىدىلر.

۲ ايون خيبرلىرى

ايون آيينين ايكي سينده مسلمانلارن او وقته قدر پناه گاهى اولان منكوس قريه سینه هجوم انديلير. بو دفعه اثرمنى آلايلارنن سايى (۱۰) ميني تجا ووز ائتميش بير قوه مجتمعه دن عبارت ايدى. هر دفعه ده بئش مين توفنگدن قريه اوستونه زالب انديليردى. قريه مسلمانلارى اكثرته سلاحسيز اولدوقلارنندان فرصت بولدۇقجا اهل عياللارنن آيندن تۇتوب قاچير. قريه انساندان خالى انديلندن سۇنرا بير عليل اختيار يئريندن حرکت انده بيلميب (۸۰) سنيده اولدوغو سيرا دا اثرمنى يئنه دۇشوب شهيد اولموشدور. دئيلىدىگينه گۇره مذكورى تئدير شيشى ايله اولدۇرموشدولر. كۇزه جيگ محاربه سینه اطراف دان مسلمانلار امداد طلب انديلدىگينه جهت (۱۵) فرسخ ميللى ماحالى قالدیبى قريه سيندن كند آغاسى جهان بخشين ايكى نفر كۇرد آتلىسى معيتيله منكوس قريه سينده ايميش. بو وقتده اوچ نفرده توفنگينى گۇتۇرۇب قريه نين شمال شرق طرفينده اوجا بير داغا چكيليپ فرار ائدن عورتلرى تعقيه باشلايان اثرمنى دسته لرينه يۇكسك قايلار تپه سيندن آتش آچميشديلار بو آتشدە اثرمنى دسته سيندن ايكي سيني ووروب قتلە يئيردولر. تا اينكه عورت اوشاقلار قاچيب (۱۵) فرسخ مسافه ده اولان تزه كنده اولوشورلار. اون ايكى داغيلميش اسلام كۇيلرينين جمله سى بۇ قريه ده توبلانميشديلار!

۱ - (تزه كند) قريه سى چۇل دره ايچينده كائن اثرمنى زيارت گاهى (كى غارت) نام كليسانين شمال شرقى طرفينده يالقيز اولاراق (۲۰) خانه واردن عبارت اولان بير اسلام قريه سى دير.

(۱۹۰۵ سنە میلادی ۳ ایون)

ایون آیینین (۳ دە) یۆز اللى خانەدەن عبارت اۆلان آرالیقدا قالمیش (گۆللوجە) نام اسلام قریە سینە اثرمنیلر طرفیندەن هجوم باشلانیر...

محاربه نین صورت ظهوری

ایون آیینین (۳ ندە) صبح زامانى (گۆللوجە) قریە سینین شمال طرفیندە واقع (۱۴) پاراکندلردەن کی هر بیرى دۇرت یۆز خانە وارا بالغ دیر (۱۰) مینە قدر گۆنوللو اثرمنى عسگری جمع اۆلوب و جنوب طرفدە واقع اۇجاداغ دالیسیندا کائن بشش یۆز خانەلى (باش کەنى) نام اثرمنى قریە سیندەن هجوم اندیلیب (گۆللوجە) قریە سینى تحت ترصدە آلماقلا گۆللە یاغدیدیلار. معلوم اۆلور کی اثرمنى لرین بۇ اجتماع و تحشیدیندەن مسلمانلاری کندیلرینە زیردست ائتمک، یا خود اۆنلاری محو اندیب مدت لرجه آرزو کشى اۆلدوقلاری استقلالیتی فراهم گتیرمک مقصدایمش. بۇنا جهت جمیع ممالیک اثرمنیلری سلاح به دست اۆلاراق مسلمانلار علیهنه قیام ائتمیشلرایدی. (گۆللرجه دە) اۆلان اهالی اسلامیه سلاحسیز اۆلدوقلارینا جهت قاچیب قریەنى اثرمنیلرین ید و ایشغالینە وئردیلر. جماعت آرتیق قریەدەن اوزاقلاشاندان سۇنرا ثروت و مکتت ایله مشهور اۆلان (مشهدی قنبر) محمود حاجی حسین و سایر ۱۵ نفر ماللارینى محافظه اۆچون قریەدە قالیب سلاح گۆتورمکله سکاگیز اثرمنینی قتل اندیرلر. فی الاخر اثرمنیلر محمودنامی مقتول اندیب قریە ایچیندە بۇراخیلمیش صاحب سیز بیر اناث طایفاسیندا اثرمنیلر سکاگیز قۇرشون (?) یاراسی ایله قتل و اعدام اندیرلر. باقى مسلمانلار قاچیب فرسخ یاریم

مىسافەدە اۇلان توتيا، دامما گىرمتز كىمال نام اسلام قىرەلرىنە ایتجا اندىرلر. بۇقاچ ھاقاچدا جىملەدەن دالى قالمىش (مىرسلىمان) سعید مصطفى اۇغلونام آت ایلە قاچدیغى سپرادا اثرمنى لر ووروب آتىنى اۇلدوروب، كندىسى بىر اثرمنى اۇلدورمككە جانىنى تهللكەدن رها قىلمىشىدىر.

۴ ايون خىبرلىرى

ايون آينىن (۴) نده آزالىقدا قالمىش (۱۵۰) خانەلى اۇلان كىمال قىرەسى موقەلرىنى تهللكەدە گۇردوكدن ناشى اۇلاراق عورت اۇشاقلارىنى گۇتۇرۇب قىرە يە ھجوم اندىلمەمىش جنوب طرف صحرالرايلە (دامما گىرمتز) قىرەسىنە قاچارلار. بۇقىرەلرىندە جماعتى بونلارا قۇشولوب (۲۰) فرسخ مىسافەدە اۇلان ھمان مسبوق الذكر (تزه كند) ە پناە آپارىرلار. بۇقىرەدە (۱۸) گۆن عىسرتلە امرار وقت اندندن سۇنرا اىرواندا بىردە بىر صلح اندىلىب اطرافا قۇشون گۇندىرىلدىگى گىبى (گۆللوجە) قىرەسىندە بىر روتا سالدات قۇبولدوغوندان ناشى مىسلمانلار يىرلرىنە قايتدىلار (قرخ بۇلاق قىرەسىنى ختامى).

خصوصى مکتوبلاردان ايچميادزين اوچ کليسا وقوعاتي

ايروان اغتشاشلاريندا مسلمانلارين فنيات حره وقوف سيز اولوب داها بالعموم سلاح حربدن محروم اولدوقلاريندان ماحالدا اثرمنيلرين پايمالى اولان جماعته اصلاً بير معاونتنده بولونماديلار. بونا جهت اثرمنيلر قول قاناد آچيب قيرخ بولاخ ماحالينا هجوم ائديب مسلمانلاري نهايت درجه ده پریشان ائيديلر.

ديگر طرفدن اوچ کليسا مسلمانلاريني قتل غارته باشلايب موقعين احوال جغرافياسينه باخيلد يقدا، اسلاملارا مثلى گورولمه ميش جفالر ائتميش لر.

داغيلميش قره لرين احوال اليمه لري سپراسينجا ذکر ائده جکدير.

ايچميئاذرينين احوال جغرافياسى

ايچميادزين ماحالى دئديگيميز مشهور (خاناوانين چائيله، آنپورسويى) آراسيندان عبارت اولان وسيع بير منظره نى تشکيل ائدن گوزل مسيره لرى ايله باغچالارى ايله مشهور اولموش بير اولکه مشهوره دير. شماليندا (اله يز) داغلارى آباران اولکه لرى، بويوک اثرمنستان تشکيل ائدن آلسکاندروپول «پنبه نين شورا گول» ولايتلىرى دير.

غرباً آنپورسويى، شرقاً خاناوانين چايى ايروان ولايت لريردير. جنوباً اوچ کليسا نام اثرمنى معبد گاه قديميندن و اثرمنى مرکزیندن عبارت دير.

۱۹۰۵ سنە ائرمينليرين مسلمانلار عليهنه اولان قياملارى و يا خود عسکر تحشيدى

ايون آيينين (۳) نده آباران اولكه سيندن شورا گول پنبه نين
آليكساندروپول ائرمينليرى بيرىئرده جمع اولوب (اوشى) نام اسلام
قره سينه هجوما باشلارلار. ايشبو آيين اوچونجو گونى (ايلان چالان) ادلى
ائرمينى قره سيله اوشى قره سينن آراسيندا هر طرفدن استحكاملار ياپليب
ساعات (۹) راده لرينده محاربه باشلانير.

(۸) ساعات شدتلى محاربه دن سونرا ائرمينلر مغلوب اولوب بير چوخ
تلفاتدان سونرا قاچماقا مجبور اولارلار. ساغ قالانلار ايسه كنديليرنى لابتدا
خاناوانين چاينا ووروب بير نچه سى غرق اولدوقدان سونرا او بيرى ساحيله
كئچميش ديلر. ايشبو محاربه ده مسلمان جاوانلانيدان ائرمينلره آتلميش
قورشونلارين بيرسى ده يئره دوشمويوب ائرمينلر كوكسونه سانجىلد يقدان
بير چوخ لارنى مئيدان حره سرمىشدير.

ايون آيين دوردونده ائرمينلرين دسته لرى نهايت درجه ده پوزقون
اولوب محاربه يارارلىق ملاحظه ائتمد يكلريندن محاربه نى همان تاخيره
سالىرلار. بومسلمانلارى آز قوه لريله مغلوب ائتمك اولمازديه گئنه
اطرافدان عسگر جلبينه چالشيرلار. هر ساعاتدا پياده و سوار اولاراق
مسلمانلارين گوزو اونونده هر ائرمينى فرقه لرى گليب فرقه لرينه ملحق
اولورديلار. مسلمانلارا گلديكده هر طرفدن كۆمك يوللارى كسيلديگيندن
بيرنفرده اولسا معاونت اوچون گلميردى... محاربه دن قاباق ائرمينلر جميع
يوللارى كسيب هئچ طرفدن آمد، شد ممكن ده ئيل ايدى. هر طرفى
باغلا ديقلارى گيىي آنجاق اوز هجوملارنى شمال طرفدن اجرا انديرديلر.

ايون آينين ۵ نجى گۇنو

آيين بشينده محاربه اثرمنيلر طرفيندن باشلانيب گينه بير چۇخ محاربه دن سۇنرا مغلوب اولاراق استحكاملارا چكىليرلر. ايشبو محاربه دن مسلماندان (۲) نفر مقتول، بير نفرده زخمدار اولور. بۇحالى گۇردو كده اثرمنيلر (۶) و (۷) نجى گۇن محاربه نى برهم ووروب گئنه عسگر جليينه و نواقصات عسكريه نين اكماينه چاليشيلار. آنجاق هر طرفدن سنگرلرده محافظه عسگرلرده بۇراخيلميشدى.

ايون آينين (۸) نده كى وقوعات

بۇ گۇن هر طرفدن محاربه باشلانيب بۇ محاربه ده اثرمنيلر محض سريع الاتش اولان بشش آچيلان تۇفنگلردن آتاش انديرديلر. اوئا جهت مسلمانلاردا اولان آز چۇخ بير دانقا تۇفنگلرين گۇللەلرى دۇشمن موقعنه اصابت ائتميبيردى. بونا جهت مسلمانلار سنگرلرى بوشلامايب دوام ائنديكدن آرتيق تلفاتلارا دۇچار اولوردولار ديگر طرفدن مسلمانلارين پارونلارى و ساير لوازمات حريه لرى قۇرتارماقدا ايدى. بۇيۇك محاربه صبحدن آخشاما قدر داوام ائندره ك مسلمانلار ياواش استحكاملارى تخليه انديب اوشى قريه سى داخيلينه چكىلميشديلر. مسلمانلار من بعد محاربه نى لزومسيز بيلديلر ايسه ده گئنه گۇزۇمۇز باخا - باخا قريه نى دۇشمئنه بۇرارخماريز دئيب محاربه يه گيريشيرديلر. بو وقتده عورت اوشاقى مسجده ييغيب كنديلرى ووروشمادايديلر كى آشاقيدا تفضيلاً عرض و بيان ائديلير.

اوشى داخلىندە محاربە

آخشاما ايكي ساعات قالموش ائرمى فرقه لرى هر طرفدن يورش لر اجرا انده رك هجومه باشلاديلار. ائرمىلر قريه يه تقرب اتديكده بير قوجا ائرمى كشيئين باشى اوستونده حربى بايراق محاربە يه مخصوص ماهنى لار اؤخويوردولار. ائرمى كشيى كمال مهارتله قريه ايچينده خاچ الينده ائرمى پياده فرقه لر يني قارشى سيندا دوروب حربە تشويق انديردى. ايشبو محاربە لردە ائرمىلرين شان شهرتيني خللدار اندن بير ايش وار ايسه اودا محاربە وقتينده سؤدامر جوجوقلارى اختيار عورت لرى اولدورمك ايميش. ائرمىلرين بو هجومى گوزن (پاشا بوداغ اوغلو) بير مسلمان مسجد قاپى سينا گليب عورت اوشاقى مسجددن چيخاروب بيراهه لر داغلار ايله آپاريب يوكسك يايلاقلاردا (سرمه لى) كورد عشيرت لر يني حمايه سينه تاپشيرار: بو وقتده آخشاما بير ساعات دنده آز قالميشدى كى قريه ايچينده محاربە باشلاندى.

آخشام دا قارنليقا امتداد اندن خنجر محاربە سينده مسلمانلاردان دورت نفر ايكي عليل، كيشى، ايكي اختيار اولماقلا شهيد اولدو. مسلمانلار بو محاربە ده خنجر ايله ائرمى لر تونغ ايله محاربە انديردى. اونا جهت بو محاربە ده ۱۷۰ نفر ائرمى تلف اولوب بير چوخدا زخم دار اولموشدور. ائرمىلرين چوخلونغوندان دنمك اولار كى بير نفر مسلمانين قارشى سينا (۱۵) نفر ائرمى چيخيردى. اونا جهت مسلمانلار من بعد قريه ده دۇرماقى مناسب بولمويوب قريه نى بوشلويولار. ائرمى هر طرفدن قريه نى اؤدلايب بير تاقيم مقدس اشيلار قرآن كتاب، بوگيى اشيلاردا احراق انديلدى... مسلمانلارين ضررى ايكي يوز مين مانات تخمين انديليردى. (۹) نجى ايون دا آدلارى آشاقيدا ذكر انديلميش قريه لر

داغىلىب مشهور تىكىنە نام اسلام قىرەسى نىن محارىبەسى باشلانىر. داغىلىمىش قىرەلر بونلاردىر. (پرسى) نازروان، كوچك كند، كۈتكلى، قۇشا بولاغ، آنچور جاناك ساحلندە ایرگو، انگىرسك قىرەلرى گىبى (۷) مشهور قىرەدن عبارت دىر.

(۱۹۰۵) سنە مىلادى (۹) ايون دا سرزده ظهور اولان تىكىه محارىبەسى

ايون آينىن «۹» نجى گونو ساعات «۲» راده لرىندە مشهور تىكىه نام اسلام قىرەسىنە ھجوم اولوندى. مسلمانلار بالمرە سلاھسىز اولدوقلارىندان اثرمنىلرىن سۇن درجەدە سلاھلارى ايله تسليح و تنظيم انديلدىگىندن مسلمانلار قىرەنى بوشلايىب. عورت اۇشاقلارنى گۈتۈرۈپ يۈكسك تپەرلر باشىنا پناه آپارورلار. اثرمنىلر ايسە قىرەنى اشغال انديب غارتدن سۇنرا (۲۵) مشهور عمارت و اوطاقلارى ياندىردىلار. آخوند (محمدعلى) ميرزا عبدالحسين قاضى زاده جنابلارنىن بۈيۈك عمارتلرىنى احراق انديب ايكى يۈز جلد قرآن و مقدس كتابلاردا ياندىرىلدى، اۇجنابىن كتاب خاناسى و قضاوتە مخصوص كتابلارى ايله محو انديلدى.

قاضى نىن مخدومى يۈكسك قايلاردان باخدىغى سپرادا قرآنلارى اثرمنىلر ايشتاكلارا كىچىرىب مشعل گىبى ياندىرمىشىلار. آن اول مسجد اىچىندە اسلاملار گىزلىنىمىش قىياس اندەرەك اوقدر گۈللە وورموشدولار كى ديوارلار بال شانى گىبى دلىك - دلىك اولموش ايدى. سۇنرا مسجدى منبرى و ساير مقدس اشيالاردا اۇدلاموشدولار. ايون آيى (۱۰) نجو گۈنە تصادف انتدىكدە اىچمىشادزىندە (۹) مشهور اسلام قىرەسى داغىلب

حكومت داخى بىر تدبىر ائتمەدى.^۱

جبرائىل قارىباغىن حادثاتى
 ۱۹۰۵ سنە ميلادى ايون آينىن (۱۳) ندىن باشلاموش گىنجە
 غوبرىنەسى
 جبرائىل (قارىباغىن حادثاتىنى حاكىد ير)

بىنىم ارشاد غزته سى واسطه سى ايله يازىب اثرمنى مسلمان حادثاتنه دائر معلومات طلب ائتىدىگىمدن ناشى اولاراق ميرزا جمال يوسف زاده نىن گۇندردىگى ژورنال دان و بىر پارا مخصوصى مکتوبلاردان اقتباس اولونوب اصلحاً بۇصحافه درج ائدىلمىشىد ير.

ملاحظه يا خود ظىم

قارى لرىن معلومى اولسون كى هر طرفدن منىم ائيمه واصيل اولموش معلومات صحايفىن بىر چۇخوندا اثرمنىلرىن استقلاليت مختاريت اداره طلب ائتمە لرى خصوصىنده اولزون اوزاديه بحث آچمىشلار.
 ايشبو جبرائىل حادثه لرىنه گلدىكده شومباحثات مختلفه نى بۇس -
 بوتون درجه اثباته چىخارىب بىر چۇخ موثق معلومات وئرمكله قارىلرى بىر

۱ - بىنىم ائيمه هر يىردن مکتوبلار يئتىشىدى. بىر پارا موقعلرده حكومتىن اعتناسىز اولدوغى گىبى بۇ ماحاللاردا داخى نهايت اعتناسىز رفتار ائدىب بىر چاره آرامادى. اميد كى ايكى ملت بۇنو گۇزله دۆشونموشلرد ير.

تاقىم متردد خياللاردان مبرا قۇيور. بندە يە قاليرسا اثرمنيلرين ايشبو
 حر كاتى و اطوار غير ممكن لرينه بير خيال واهى بير فكر بى ثمردن باشقا
 بير سۇز دئميە جگم. زيرا اثرمنى ملتى بير پارا موقع دە وار قوه لرينى
 اسلام لارا ووروب بير چۇخدا چاليدىلار، چاليشيدا مغلوب اولدولار.
 بير حالدا كى اسلاملاردا نه قوه حريه، نه اجزاء ناريه تده محاربه و
 نظام گۇرموش عسگر وارىدى. ديگر طرفدن حكومت مأمورلارين بير پارا
 موقع دە اونلارا قارشى اولان معاونتيني كناردا قۇيوب دا كنديلرين ۲۰
 سنە دە ييغيلميش تدارك لرينى نظر دفته آلديقدا اثرمنى لردە بۇيوك
 يارامازلىق مئيدانه چيخير. بۇيله ايشلره باخميش اثرمنيلرين روسيه يە يا
 اينكه تۆر كيه عليهنه قيام اثتمگى بير فكر كود كانه دير ظنينده يم.

(عرض مقصد)

۱۹۰۵ سنە ميلادى ايون آينين (۱۳) نده (۲) نفر مسلح اثرمنى
 داشناقستيون عسگرى قاجار ساكنى احمد كريلاي قاسم اوغلونون
 خانه سينه گليب ايشبو سۇزلىرى سۇيله ميشلر.
 بيز ايكي نفر داشناقستيون فرقه سيندن اولوب ايكي محترم شخصين
 آشاغيدا يازيلميش سۇزلىرىنى سيز مسلمان جماعتنه تبليغ اثتمك اوچون
 گلмышيز.
 داشناقستيون فرقه لرى نين مفترض السطاعه واجب الاطاعه سى اولان

آداملار سىزلىرى ايون آينىن (۱۶) سىندا آق اۇغلان نام^۱ مناستره دعوت اندىرلر. البته آدلارى آشاغيدا ذكر اندىلن قريه لره خبر وئريب اكثرىتله وقت مذ كوردا جمع اولاسىنيز كه لازمى سۇزلروادير.

سىزلره سۇبلىه جكلر. مذبور قريه لره ديوانعلى - يقلوند - دلاغرده - ويسللو قريه لرىندن عبارتدير. ايون آينىن (۱۶) سىندا مسبوق الذكر قريه لرىن جماعتى اكثرىتله مذ كور مناستره پيغىليب اثرمنى لرىن معيتله مناسترىن صحىنده بير مېتىنگ اجتماع اندىلير.

(اجتماعىن صورتى)

اثرمنىلر و مسلمانلارنىن معيتله (آق اۇغلان) نام مناسترده اجتماع اندىلير. اجتماع مناسترىن صحىنده واقع اولوب بير چۇخ اۆستوللار صنداللىر دۆزولموشدى. فقط اجتماعىن مركزىنده اۆچ مزين كرسى قۇيولدوغوندا قابقا آدلارى ذكر اندىلمىش اثرمنى سرپرست لرىنىن كرسى سى اولدوغو مئيدانا چىخدى. بير آزدان سۇنرا ذوات محترم لره اجتماعه داخل اولوب مركزده قرار تۇتدولار. بۇندان ايكى دقيقه سۇنرا يعنى تعارفات رسمى دن قورتاران گىبى اجتماعه (بخشى) نام بير اثرمنى داخل اولوب زيرده يازىلمىش سۇزلرى ختامه يتيرمه مىش اسكاتنه اثرمنىلر مجمعدن اشاره اندىلدى. جماعت! سىزىن محالىنىزه، قريه لرىزه اۆچ نفر ذات محترم قۇناق گلمىشىدر. بن ايسه (چارتازلى) بخشى نام بير نفرم كى اصل آدىم (آشوت) دور كى بۇذات محترم لره سر كاتب و مترجم خدمتىنى ادا اندىرم. بۇ اورتا كۆرسىده اگلشن چۇخ حۇرماتلى بير وجود دور كى

۱ - مذ كور مناستر قاجار قريه سىله اثرمنى چانا قچى قريه لرىن حدىنده واقعدير.

سۆز بورا يئتيشندە اثرمنى مجمعيندن بير قيشقيرتى قالخيپ سۇس ؟
 سۇس) دئمكله آشوتى اسكات ائتديلر. سۇنرا ساغ طرف كۆرسى سينده
 اگلشميش ذات محترم چۇخ وقار و عظمت ايله قالخيپ ايشبو نطقى
 سۇيله دى.

نطقين صورتى

جماعت! بيز اثرمنى مسلمان و جمله قافقازليلارا لازمديركى هر بير
 مطلبه بير مئل گتيريب تا اينكه بۇطوريله جماعتيميزه بير سۇز باشا سالاقت.
 زيرا بيزده خصوصاً سيز مسلمانلاردا اصلاً علم معرفت (!) نورى يۇخدور.
 البته انساندا علم معرفت اولسا شوانواريله سۇزون اصل معناسينى يعنى نَدَن
 عبارت اولاجاغينى آنلار بناء عليه مثل سيز مطلب بيزه ايش وئرمير. بن
 سۇزۇمى بلاستنا اثرمنى و مسلمانلارا دئييرم. شيمدى بيليرسنيزكى بيز
 قافقازلى لار روس ملتئين قاپازلارى داها ظلم ستم بۇوندوروغونون آلتيندا
 ياشاييب كيفلرى ايسته ديگى قَدَر اللريندن و ديل لرندن گلنى بيزلره
 انديرلر. بيزه چۇخ ظلم و تعدى ائتميشلر. بيزلرين حقوق انسانيه سيني
 پايمال و لگد كوب استبداد انده رَك، بيزيم حقيقى و مخصوصى
 اموراتيميزى اليميزدن چيخارميش لار!...

بيز اثرمنى ملتى نئچه وقتدن برى، حقوق مليه ميزى و استقلال
 اداره ميزى طلب ائتمك تمناسينداييز. نهايت بيزيم دؤشمينمىز اولان روسيه
 سلطنتى بۇيۇك جشه لى فيل منزله سينده دير. بيزلر و سيزلر داها آچيق
 روس اولمايان اقوام مختلفه عاجز اولوب هميشه ظاليم حكومتين اوقوى جئه
 فيلين قۇرخوسيندان زاويه نشين اولوب اكل شربدن محروم اولوب
 سيزيلداما قدايدىق. اما الله تعالايه مينلرجه شوكر اولسون كى بيزدن ده

عاجز اولان (ياپونيا) ميلچكلرى بوظاليم فيله اوقدر تسلط ائيله دى كى بيزيم آرزوموزدا نهايتينه يئتيشدى. همان ميلچك ظاليم فيلى اوقدر اويان بۇيانا قاولادى كى آخيره آرقاسى اۆسته دَرين بير خندقه دَرين بير كانالا پيخيلدى. شيمدى هايدى قارداشلار گلينيز آل آله وئره ك همان فيلين آتيني پارچا پارچا انديب محو ائيله يك؟).

بلكه بو فيلين آتيني، قانيني محو ائتمكله مدت لريله غفلت و اسارت ايچينده ياشاماميش ملتارينده يۆزينه عدالت نوري دۆشه. و سلامتليك گۆره هايدى قارداشلار هايدى!!!؟ دئيب سۆزونه خاتمه چكدى سؤنرا سؤل طرفده اؤتوران ذات محترم كمال طنطنه ايله قالخيب ايشبو نطقى ايراد بۇوردو.

(۲ نجى نطقين صورتى)

«جماعت! بيز اثرمنى ملتى چۇخدان برى بۇخيالده ايديك كى قافقازدا بير (قازان) يعنى (خوراك پشيران قاب) آسيب اؤنون ايچينده عدالت مساوات خوركلرينى پيشيريب سيزى و بير نئچه طايفه لريده شو خوركدن حصه سينده انده ك. شيمدى همان قازان حاضردير و اؤنى قۇرماقايير (سه پايه) اۆچ آياقلى اۇجاق لازمدير كى اؤنون اؤستونده قازان دۇرسون.

همان سه پايه نين بيريسى اثرمنيلر بيريسيده گۆزجيلردير. شيمدى لازمدير (سه پايه) نين ساج آياقين بير قيچى دا سيز مسلمانلار اولاسنيز. البته لازمدير كى مسلمان قارداشلاريميز بيزلره اطاعت انديب ساج آياقين اۆچونجو آياقى حساب اولونسونلار. بيز مسلمانلارا بۇبارده

اۆمىدوارىق» دىيىپ ختم كلام ائىدى ^۱ سۇنرا اۇرتا استۆلده اۆتوران ذات باوقار كمال عظمتله قالخىب ايشبو نطقى ايراد ائىدىب جماعتى چۇخ دفعەلر استخراج ائىدى.

(۳نجى نطقىن صورتى)

اي مین ایل لر ایلە مهربان قۇنشولوق ائىدن نجیب مسلمانلار!! آيا ائیشیدیبسینز نئچه وقت بۇندان مقدم اوچ کلیسا (ایچمىادزین) ده نه قدر لوازمات حربیه میز حکومت طرفیندن دردست ائدیلدی؟! مسلمانلاردان بلی! بلی! آيا ائیشیدیبسینز شوشادا بیزیم نه قدر اجزاء ناریه لریمیز قبرستاندا و سائر یئرلرده توتولدی؟! مسلمانلاردان بلی! بلی! بس بۇ سۆزلردن معلوم اولا کی بیزلر بۇ ماىحتاجى تدارک ائتمیشیک نه کی اۆزوموزه، بلکه سیزلرده کفایت وئره ن قدرده. اگر سیزلرده همت و غیرت اولسا، نه قدر اسلحه و پول لازم اولسا بیزده حاضردير. یۆز اذیتله جمع ائدیگیمیز سیورساتى لوازمات حربیه نى سیز ایلە برابر مصرف ائدریک. وآلا بالمعكس همان آلات حربیه لر سیزه ایشله نیب بلالرین جمله سى سیزه تۇخوناجاقدیر. البته اۆسته کی ایش لره مساعدت سیزدن اولماسا بلا بترقلرى سیزی اۆدلايیب عزیز و وطنینیز بیر خرابه زاره دۇنه جکدیر. مونس اولدوغونوز خانه لرینیزده مزارستان شکلینى آلاجاقدیر. شومزارستانین غم لی گوشه لرینده مدفون اولان سیز و اولادینیز اولاجاقدیر، دئییب اگلشدى. بۇندان سۇنرا اسلام لار طرفیندن اعتراض

۱ - بیز شوشا احوالاتین مقدمه سینده اثرمنى لرین مختاریت اداره طلب ائتمه لری خصوصینده اۆز طرفیمیزدن و مهربان (گرجی) قارداشلار طرفیندن ملاحظه یازدیغیمزدان طولایی بورادا تکراری لزومیسز گۆردۆم.

ئاندىلىب مجلس ختام اۆلدى. ^۱

ئارمىنلار نطقنە داير اسلاملاردان اعتراض

ئارمىنلار مەلت چىلىرى نطقنى قۇرتاراندا سۇنرا مسلمانلاردا ھەدە مانندە ايشلردە سۇيەلە دىلەر بۇنا گۆرە بۇيە ناروا فەكرلەر مسلمانلارنى گۆنلۈنە سېغىنما ياراق اعتراضە باشلىينجا آدلارنى آشاغىدا ذكەر ئاندىلمىش قاجارقىرە سنين ساكن لرى آياقا قالخدى. آن اول قاسم زادە ملا عبدالرحيم. تاپدوق طالبخانوف ايشبو سۇزلرى ايراد ائدىلەر.

بىز مسلمانلرى سىز ئارمىنى لرى ياخشى تانىمايىسىنىز! بىزىم ھىچ وقت بۇيە ھەدە لردەن قۇرخوموز بۇخدور. البتە بىز مسلمان مەلتى، سىزىن عسگرلرىنىز دىئىلىز! بىزىم سىزىن آذوقە و اسلەھە نىزە احتىياجىمىز بۇخدور. زىرا بىزىم ھەركەت خىيالىمىز اولسا آذوقە اسگىك دىگىل. بىز ياتمىشىزكى بىزە آذوقە بىخىش ئاندىب اۈز پاشادەمىزىن عليھىنە عاصى ئاندە سىنىز؟! بىزىم شرىعتىمىز ھەر حالدا بۇايشلرىن عكسىنچە تۈسۈپە ئاندىر. دىئىب ختم كلام ئاندىرلەر. بۇحالدا جىمىع مسلمان طائىفاسى قالخىب بىز بۇايشلرە شرىك دىگىلىك دىمكەلە، مەنستردەن كىنارە چىخماق اىستىرلەر...

بۇ حالدا ئارمىنى رىئىس لرىن بىرىسى آياغا دۇروب مسلمانلاردا يانىنىز! دا يانىنىز! بىر سۇزۈمدە واردىئىب قۇرتاروم گىندىنىز.

۱ - بىن محترم مەخبرمىن سۇزلرىنى ھقىقەت بۇلوب مېتىنگ لرىن صورتىنى بو اوراقە درج ائندىم بۇخسا بىنم ايشبو ئارمى غرض مىلى و شىخىدەن عارى اولوب ھەر كىسپىن يازىسىنى بىر چۇخ تىنقىدەن سۇنرا درج ئاندىرەم. ذات محترمىن سۇيلىگى نطقندە مسلمانلارنى تەھدىد ئاندىگىنە جۈابا افندەم! چىرائىل مسلمانلاردا بال موموندان قايرىلماشىدەر. البتە اۋنلارنىدا ايكى اللرى واردىر. آنجاق بىزە قاليرسا بىز صلح عمومىنن آرزو كىشى ايكى.

مىسلمانلار دا ياندىلار. اثرمنى سۇيلىدى «بۆلۆن و خىردار اولون! بىز اوچ نفر اثرمنى رىيسىندىن باشقا گىنە قامىت مامورلارى واردىر كى بۇ سۇزلرى مىسلمانلار قبول ائتمىسە، داشناقستىونون جزاقوشونى طرفىندىن آرتىق تەلىكە لره توش اولمالىدىرلار.» مىسلمانلاردان عىب ائتمىز، عىب ائتمىز! سداسى اوجالماقلا مجلس داغىلىر.

اغتشاش خىرلىرى

بالادە ذكر ائدىلمىش اجتماعدىن سۇنرا اثرمنى ملت چىلىرى سۇيلىدىكى بلابىر قلىرى شوشا اۆستونە دۆشوب معلوم اولدوغو اۆزەرە اثرمنى لر بىر ضربه مىسلمانلارا ووردوقدا اىكى ضربه دە اۆزلىرىنە تۇخوندى. بىلە كى همان قرىبە دە اثرمنىلرىن انهدامىنە بىر آز قالمىشىدى. مسرى اولان بىر مرض هر طرفە سرايت ائدىب بىر چۇخ خانمانلارى خرابە قۇيدو. بۇ اغتشاش آخىردا جبرائىل اوىزدىنە دە سرايت ائدىب ثروت سامانلە شەرە آفاق اولان (۲۵) خانواردان عبارت اولان (دىوانعلى) قرىبە سى اثرمنىلرىن هجومونا قىربان اولدو. اثرمنىلر دىوانعلى قرىبە سىنە هجوم ائدىك دە مىسلمانلاردا ثبات و متانت اولمادىغىندان عائله لرىنى كۆتورۆب اشىلارىنى قۇيوب قاچدىلار.

اثرمنى لر ايسە بىر چۇخ عجلە ايله اولان غارت دن سۇنرا قرىبە نى احراق بالانار ائدىلر. قىمىتلى دام داش لارى سۇكۆب آغاجلارىنى (سوست) نام اثرمنى قرىبە سىنە داشىدىلار. (شىمدىه قدر مذكور قرىبە نىن اهالىسى عور عورىان اولاراق) (سائل بكف) صحرالرى دولانماقدا دىرلار). وحشى لر مىسلمان باغلارنىن آغاجلارىنى دا دۇغرويوب اثرمنىلرە قسمت ائدىلر. بۇنوعىلە همان قرىبە دە مىسلمانلار اوچون ساكن اولاجاق بىر معىشت

بىرى دە قوبمايىب، قىرىنى برهم وۇرماق اۆچون بىر چۇخ تدبىرلر ائىدىلر.

ويسللو قىرىسى فاجعه سىنه دائىر

(دىوان على)، قىرىسى ائرمىلر طرفىندىن داغىلاندان سۇنرا ائرمىنى لىر ويسللو قىرىسىنى داغىتماق اۆچون قىرىسىنى قۇنشولوغوندا چارتاز^۱ ائرمىلىرىنى تسلىح و تنظيم ائىدىب ساير ائرمىنى قىرىلىرىنىن معاونتيله ويسللو اۆستونه هجومه باشلارلار. ائرمىلر عمومى بىر قوه ايله هر طرفدىن قىرىسىنى تحت ترصدە آلىب گۆللە ياغدىرماغا اقدام ائىدىنجه مسلمانلاردا قوه حىرىن ناقص اۇلدوغونا باخمىارق مقابله ائىدىرلر. بىر آز قتالدىن سۇنرا ائرمىلرە (۱۵) نفر تلفات وئىرىب كىندىلرىندىن بىر نفر شهىد اۇلماقلا قىرىسىنى بۇشلايىب چىنماقا مجبور اولورلار.

ائرمىنى قونشولار، قىرىسىنى داغىدىب هر طرفىنى احراق ائىدىلر. كىناردان دۇروب تماشا ائىدىن بىر مسلمانىن ملاحظه سىنه گۆره ايل اۇزۇنى بىر خانە دە چۇرك يىيىب چاى ايچن ائرمىنى قۇنشو، همان خانەنى جملەدىن قاباق احراق ائىتمگە (؟) تلاش ائىدرايمىش. بۇقىرى دە مسلمانلارنى خسارتى حددىن زياده دىر.

۱ - چارتاز نام ائرمىنى قىرىسى (۹۵۰) خانەدىن عبارت اۇلان ئىروتنلى بىر قىرى دىر.

قاجار وقوعاتى

ويسللو حادثە آيمە سىندەن سۇنرا اثرمنى داشناقستيونلارى يۈزاللى خانەدەن عبارت اۇلان قاجار قريە سىنە ھجوم باشلادىلار. قاجار قريە سى حادثە سى فى الواقع جملە قريە لردەن ممتاز اۇلماليدير. طلوع شمسە اۆچ ساعات قالميش داشناقستيون فرقه سىنن گنرالى (اصلان بىك) ۱ملک شاه نظراوف نامين تحت قومانداسيندا اۇلان افسر لردەن جملە سىنى تحت رياستلريندە اۇلان فرقه لريلە سلاح آلتيناچاغيريب قاجار قريە سىنە ھجوم ائتميشلرايدى.

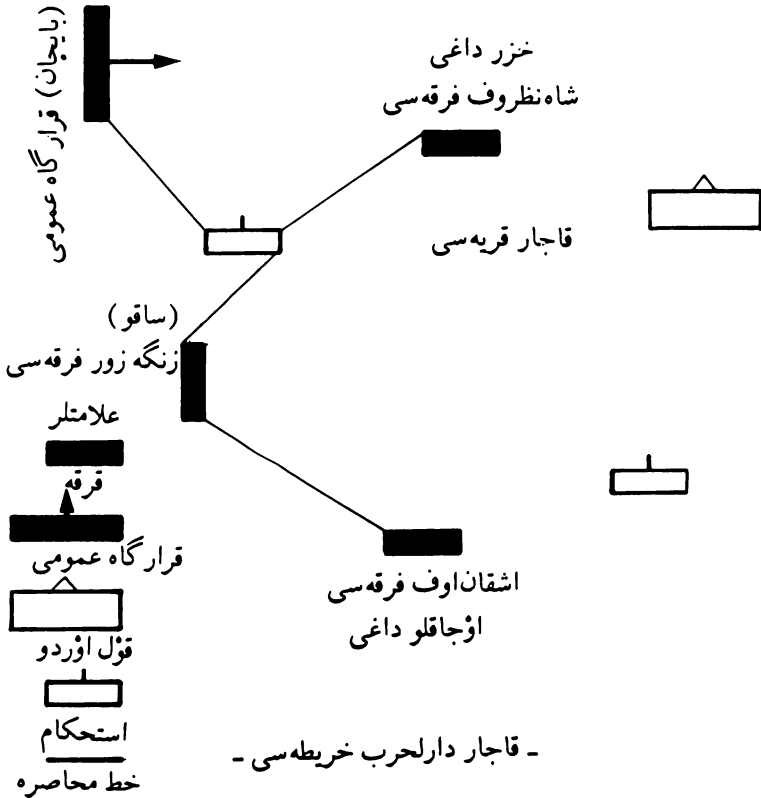
اثرمنيلرين قاجار قريە سىندە محاربه ائدن قوہلرى

چارتاز ساكنى اۇلان (آشوت) كندى عسکرلريلە، چيقادوز ساكنى (بىك لىر بىك) گندى عسکرلريلە (ماواس) قريە سى نين ساكنى (سانجاق بىك) گندى فرقه لريلە، جبرائيل اويزدىن پالقونىكى چراغوز قريە سى نين ساكنى (ھادروت) فرقه لريلە (ساقو) نام اثرمنى قاماندانى زنگە دور پولقلريلە گليب قرارگاہ عمومى اۇلان قاجارين ايكي ورست مسافە سىندە مغرب طرفدە كائن (ويايجان) نام موقعە تۇپلاشورلار. همان يشرده نواقصات عسكريبەنى اكمالا، قاجار اۆستە ھجوم ائتمك اۆچون عمومى حربى شورا ائندىليب. شورانين نتيجه سى اۇلاراق آشاغيدا كى قراريلە فرقه قوماندالارينا ترتيبات لازمە وئربىلير.

۱ - اصلان بىگين اولدە آدى سقراط اۇلوب چاناقچى بىگزادە لرىندەن عداوتلىيردى.

محاربه تدارکی یا خود حرب پلانی

قاجار قریه سی نین شمال طرفینده واقع (خزر) داغی ملک شاهنظر اوف فرقه سینه جنوب طرفده واقع اوْجاقلو داغی (اشقان اوف) فرقه سینه هر ایکی داغلارین مغرب طرفینی بیر - بیرینه متصل انده رَک محاصره سینه آلماق (ساقو) نام زنگه زور قومانداسینا تاپشیریلیر. بالاده ذکر ائدیلمیش قوماندانلار گنجه وقتی مواقع معلومی اشغالا تحت ترصده آلیب باش قوماندان سقراتین اشاره سینه منتظر دُردولار.

محاربه نين ابتداسى

صبحە اۆچ يارىم ساعات قالمىش. بۇيۇك قاماندان مشير سقراط طرفىندەن موسىقى ايله محاربه امرى وئربىلىپ هر طرفدەن قاجار قرىه سىنە بشش آچىلان تۆفنگلردەن ياغمور گىبى قۇرشون ياغدېردىلار. بۇحالدا قرىه ايچىندە يۇخونون استراحتلى و شىرىن بىر زاماندا استراحتە مشغول جماعت سراسىمە قالخىپ قرىه نى سس و كۆي ايچىنە بۇراخىرلار. بشىكلرىندە استراحت اندەن چۇجوقلاردا والده سىنن پستانىنى بۇشلويوب بى اختيار آغلاما قاشلايدىلار. حقيقتاً عورت اوشاقىن نالەلرى چۇجوقلارنى اينىلتىسى، اختيار سىز حيواناتىن متحيرانە باغىرتىسى قرىه ايچىندە بىر قىامت قۇپارمىشىدى. مع هذا اثرمنى بشش آچىلانلارنىن صدای بى امانى شو سسلره تفوق ائتمك اىستىيردى. يانان چراغلار قۇرخونون شدىندەن خاموش اندىلىپ چراغ آخشامدان گنچمىش خانه لردە تزه دەن چراغ ياندېرىلىپ بۇگۇرولتولرېن نه گىبى بىر شى اولماسى باشىندا قرىه ايچىندە اولان مېن نفر نفوسون دارىخمىش يۆزگىندەن مېن گۇونە فكر مېن گۇونە هراس نشو و نما اندىردى. جماعت بىر بىرىنە قارىشمىش كىمى قۇنشويا قاجير كىمىسى صاحىبن بىدار اندىر كىمىسىدە كندىسىنى دۇگوب قۇرخونون شدىندەن ديواردا چكىلن نقش لر گىبى قۇرويوپ قالمىش ايدى. دىگر طرفدەن قرىه ايچىندە اولان اسلام گۇنۆللولىرى خون حمىت و شجاعتلە مخمر اولان اسلام جاوانلارى اصلاً اۇزلرىنى ايتىرمە يىب قرىه نين اۆچ طرفىندە سنگرلر ترتيب وئرمكەلە تك تك هر فرقىه مقابله اندىب جاواب وئرمگە باشلايدىلار. عورت اوشاقلار داخل ائوده دوام گتيره بىلمە يىب سنگرلره پناه گتيرمىشىدېلر. آلتى ساعت قىزىقن محاربه دەن سۇنرا قرىه نين سپىرلردەن كئار اولان (۵۵) خانه سى غارت اندىلىپ ياندېرىلدى. بۇوقتدە مسلمان عورتلرىنى يداسارته آماق آماليله مسلمان سپىرلرېنە عمومى هجوم

باشلادى. بركت وئرسىن اسلام عسگرلرئىن غيرتئىنە مقابل دۈزە بىلمەيبب
 آغيرتلفات ايله موققلرئىنە چكىلمگە مجبور اولدولار. مسلمانلار بو وقتدە
 اجلى معلق اولوب سپرلردن خروچ اندەرك دۆشمئن اۈزەرىنە آتئىلرئىدلار.
 بو حالدا ساير مسلمان قرىه لرى خبردار اولوب آتئنا سوار اولان معاونت
 اوچون قاجار مئىدان حرىنە يۈروش اندىرئىدلر. اولجە معاونت اوچون گلن
 (يقلوند) ساكنى حسن على بىگ عسگرخانوف جنابلارئىدى. حسن
 على بىگ (۲۰) مسلح سوارايله (خزر) داغئنا يئئشئبب ملك شاه نظراوف
 فرقه سئىنە تقرب اندىنجه شئتلى آتش آچار. حسن على بىگ سوارلارى
 دۆشمئىن قوتئىنن چكىنمە يەرك هر دئقئە يۈروش انئمكلە انئمنى لرى
 سپرلردن پۈسكوروب خزر داغئىنئىن تپە سئىنى اشغال انئدى. داغئىن تپە سئىنە
 مواصلت اندر - انئمز سوارلارئىنا ترتئبات لازمە وئربب گئئئە محاربئە
 باشلادى. مسلمانلارا گلئىكدە انئمنى لرىن خط محاصره سئىنە باخمئاراق
 سپرلرئىنن انئشئگە آتئلىب سئوئرمە خنجرايله بختە بخت هجوما
 باشلامئشلارائىدى.

فوق دا ذكر اندىلمئش آشوت نام انئمنى افسرى كئدى فرقه سئىنئ بئر
 آلاى ايله سنگرده مقتول اندىلمئش ائدى. مسلمانلارئىن گۈزلرى قئزئب
 محاربئە اندىرئىدلر سەدە گئئئە هر يئردن مسلمانلار امدادە گلئمكدە ائدى،
 مسلمان گۈنوللولى هر ساعت تزائىدە باشلامئشئىدى. بووقتدە انئمنئلردە
 عمومى هجوما باشلائىب مسلمانلارى تضئىق انئمك اوچون يۈروش
 اندىرئىدلر. اوچاقلى داغئىندان اشكان اوفون سوارئىلرئىدە محاربئە شراكت
 انئمك اوچون قرىه يە زالپ اندىرئىدلر.

مسلمانلارئىن قوتئى تزائىدە باشلادىغئىندان سپرئالئىندا محاربئە انئمك
 ممنوع اولوب هر طرفدن يۈروش انئدىب انئمنى دستە لرىنئىن ائچئىنە
 قارئشئىدلار.

دۈرت ساعات تمام انئمنى مسلمان بئر - بئرئىنە قارئشئىق جنگ مغلوبە

اۋلدو. دۇرت ساعات امتداد ائدن سۆنگو و خنجر محاربه سينده اثرمنيلرين قوه معنويه لرى منكسر اۋلاراق ياواش ياواش هزيمته باشلاديلار مسلمان جوانلارينا گلد يكدە اثرمنيلرين خط رجعتيني كسيب بير چوخ تلفات وئرد يگدن سۇنرا اثرمنى لرين قاچانلاريني گئنه مسلمان سواريلارى تعقيه باشلاديلار. مسلمانلارين تعقيب حاليندا اثرمنيلر دۇمدار بۇراخيپ اۋن ورس ت يۇل محاربه اۋلوندى. مسلمان حين مراجعتده افشار نام اثرمنى قريه سيني بۇسبوتون چاپيب داغيديب اۋچ نفرده اثرمنى يدا سارته آيئدى. هزيمت بۇلموش اثرمنى قوماندانلارى عسگرلرين نواقصاتين گئنه اكمال ائده رَك اۋچ مين قوه ايله دوباره قاجار قريه سينه هجوم ائتمك اۋچون زيرده يازيلميش شرطلرى قويدولار.

اولاً قاجاردا اۋلان كيشى لرى قيريب عورتلرينى يد اسارته آليب اثرمنيلره تقسيم ائتىنلر. (۲) بۇعسكردەن بير نفر قالانا گيىي محاربه دن گئرى دۇرمويوب تلاش ائتمك. بركت وئرسين كى اثرمنيلر گئنه مرامه نايل اۋلماياراق مغلوب اۋلدولار. قاجار محاربه سينده مسلمانلارا مال ضررى (۹۰) مينه قدر اۋلوب جان تلفاتى ايسه (۱۲) نفردير. اثرمنيلردن (۱۵۰) يوز آللى نفر مقتول مئيدان حریده توكۆلوب (۲۰۰) ايكي يۈزه بالغ زخمدار اۋلاراق كافهسى موقع خدمتلىرىنده اۋلموشلرايدى. حتى بعض اثرمنيلرين سۈزونه گۈزه اثرمنى دن تلفات (۲۵۳) ايكي يۈز آللى اۋچ نفره بالغ اۋلموشدى.

جبرائيل وقارياغين اويزدىنين وقوعات اخيرهسى

باكى فاجعه اليمه سيندن سۇنرا قارياغيندا اثرمنى و مسلمان آراسيندا بير محبت خالصه بسلنمكده ايدى بۇحواليدە اثرمنى ايله مسلمانين

ووروشماسینا محبتین گۆن به گۆن ازدیاده باشلاماسیندان میدان قالمامیشدی دئیلسه ایدی بجا و روا ایدی. اما بو نوعیله اولماییب مسلمانلاری خیالات مدافعه و حوائج ماده ده ن گئری قویماق آمالیه بیر محبت ظاهری ایمیش کی مسلمانلارا قارشی اظهار اندیلیدی. بو ایش لره بیر چوخ معلوماتلار واردیر کی اثبات کاملدیر. بله کی شوشا شهرنین اولینجی فاجعه سیندن سونرا شوشا اهلی (مرسل) حاجی قلی اوغلو قاریاغین دا (قره بولاغ) بازاریندا بیر قوناقلیق اندیب محلی حکومت مأمورلارینی و بیر چوخ اعیان و تجار قسمندنه دعوت ائتمیش دی. او جمله دن اسفندیار بیک وزیروف و آقابیگ ایشیق خانوف دا دعوت اندیلیمیشدی.

(آقا بیگ) اثرمنی سواری اولاراق اسفندیار بیگه راست گلیب مرسله موعود اولموش سان. بس هارا گئدیرسن سؤیله دیکده وقینده گلّه جگم جوابینی وئریب کنچمیشدیر. آخشام زامانی اسفندیار بیگ موعود اولموش یره گئدر ایکن اثنای طریق ده (قریش) نام دواچینین دکانینا تصادف اندیب قریش دن ایشبو سؤالاتی ائشیدیر. آبیگ! نه اوچون پریسطاو میرزاسی (اسرائیل تیر اوقانیس اوفدان) سؤال ائتمه دین کی آقا بیک هارا گئدیر؟! اسفندیار بیگین اوزوم اؤنو گئندنه گوردوم بوبورونجا، قریش یوخ چوخ توقع اندیرم گئدیب بیر سؤال انده سینیز سؤیلویؤز. ایشبو گفتگولاردان سونرا اسفندیار بیک کندی کندینه سولویؤز. ای دیل غافل اولمویا آقا بیک اثرمنی قاماندانی اولدوغونا گؤره بیر تشبث اؤستونه گئتمیشدیر، دئییب اسرائیل دن سؤال اوچون مسارعت گؤسته ریر، اسرائیل آقا بیک هارا گئتمیشدیر! دئییب، آقا بیک آتیندان بیخیلیب قول قیچی سپنمیش (چراغوز) قریه سینه آپاریلیمیشدیر. جاوابنی آلمیشدیر. مختصر اسفندیار بیک بیر شک اؤزه رینده تردد قالاراق مرسل نامین قوناقلیقینا گئدیر.

اغتشاش خىبرلىرى

مرسل نامىن قوناقلېغىندان بىر گۆن سۇنرا بازاردا آلىش وئرىش ائدن اثرمنىلەر د كانلارنى پېغىشدىرىب غىرطىعى صورتدە سراسىمە قاچ! ھا قاچ سالىرلار. سىبى سۇال اولوندوقدا جواب وئرمىەرە ك فرارە دوام اندىردىلەر. چۇخدان سۇنرا معلوم اولدو كى شوشادا محاربه باشلانمىشىدىر. بۇ خىبرىن جەتتىنە مسلمانلار تلغراما شەردن استجواب اندىرلەر ايسە دە محاربه فلان يۇخدور جوابنى آلارلار. بىر نىچە گۆن گىچمىش گىشە اثرمنىلەر بازارا قايدىب آلىش وئرىشە مشغول اولدولار ايسە دە محاربه اوچون د كانلارنى آغىر - يۇنگول ائتمەلرى مئيدانا چىخىردى، خلاصە بىر گۆن معلوم اولدو كى بازاردا اوچ نەردن باشقا اثرمنى قالمامىشىدىر. بۇ ايشلردن مسلمانلار شەك حاصل اولوب تلغرام قانطورىندان احوال تۇتونجا شوشادا قىزقىن محاربه اولدوغو آشكار اولدو. بۇ خىبر شايع اولار - اولماز مسلمانلار هر طرفدن شىخلو قرىه سىنە جمع اولوب بۇ ايشلر اوچون عمومى بىر شورا اندىلدى. شورا دا اولان شوشا اهللى و ساير جماعت گۆر ك شەره گىندە ك دنىيب آتلارينا سوار اولوب يۇلا چىخدىلار. آز، چۇخ يۇل گىتمىش ايكن جبرائىل و قارياغىن جماعتى آلت حرب ايله تسلىح اولونوب سفر اوچون يۇلا چىخىب شوشا اهللى ايله آغدام يولو گىتمگە باشلادىلار.

جبرائىل اهللى (۳۰۰) اوچ يۇز سواره بىر قوه ايله ملانصرالدىن طرىقلە ايرە لىلە يىب شوشا اويزدىن جبرائىل قارياغىن ايله همجوار اولان شىخملو نام قرىه دە توپلاشىرلار. بىر نىچە مصلحت لرىلە همان گىنچە قرىه دە قالىب هر طرفە معلومات اوچون كىشف قوللارى چىخارىب و جاسوسلار گۇندە رندەن سۇنرا معلوم اولور كى آقا بىگ ايشىقخانوفون آتىندان پىخىلماسى يالان اولوب فقط بىر چۇخ عسكەر توپلايىب (نورمحمد دگىرمانى) نام وسىع بىر صحرا دە مانورا ائتمگە دىر.

مىسلمانلار بۇ خىبرى آلىنجا بۇ ائىرمى لىرى بۇرادا قۇيوب شهرة گىتىمگىن آدى يۇخدور دىيىب آقابگىن قوه حربيه سىنى تحقيق ائىتمك اۆچون بىر نىچه تغيىر لباس اولان اداملار گۇندىرلىر.

محاربە مکتوبلارى

شىخىملو قريه سىنده توپلانمىش اسلام سوارى عىسگرلىرى آقا بىگ نام ائىرمى قاماندا سىنى (نورمحمد دگىرمانى) نام وسىع منظره لى بىر صحراده اخذ موضع انده رك مانورا ائىتمك خىبرىنى آلدىلار ايسه قوه سىنى تحقيق اۆچون جاسوسلاردان اخذ معلومات انده بىلمه دىلر . بناء عليه هر طرفدن كىشف قۇللارى چىخارىب دۆشمىنىن (۱۰۰۰) نفره بالغ سوارى و پياده اولوب آقابگىن تحت قاماندا سىندا اۆلدوغو محقق اولور . مىسلمانلار قريه سىنده عىسگرلىرىنى ملاحظه اندىب (۵) بنش يۆز سوارى اۆلدوغو مىيدانه چىخىنجا (۳) اۆچ يۆز پياده گونوللو عىسگرده ايشبو سوارى قوه سىنه داخل اندىب (۸) يۆز بىر قوه ايله آقا بىك ايله محاربىه گىرىشمه گه قرار وئىرلىر . مىسلمان عىسگرلىرى سفر حالىنا قۇيولوب محاربە اۆچون آوچى دسته لىرى چىخارىرلار . مىسلمانلار بىن آوچى عىسگرلىرى بىر قۇرشون منزلنه تقرب اندر ائىتمز دۆشمىن موقعىنى آتشى ايله دۇگمه گه باشلايىرلار . بۇ حالدا مىسلمان پياده گونوللو عىسگرلىرى كوچه آچاراق دۆشمىنىن ساغ طرفىنى گۆلله يه تۇتماق ايله يۇرۇش اجرا ائىدىلر . سۇل طرفدن ايسه مىسلمانلار بىر پياده مقرزه سىله ائىرمىلرى شدت ايله تهديد اندىردى . ائىرمىلر ايسه قۇشونلار بىنى فرقه لره تشكىل ائىتمه ره ك بىر تك قوماندانىن اشاره سىله بىر يئرده توپلانمىش محاربە ائىدىكلرىندن مىسلمان پياده عىسگرلىرى آوچى سېرلىرى ياپماقلا دۆشمىنىن عموم قوه سىنى تضىيق و

تهدید اندیردی. دیگر طرفدن پیاده لَرین آرخاسیندان مسلمان سوارلاری آتش آچیب اثرمنی سوارلارینی چۆۆۆرمه حالینا قویاراق پیادالاریندان تفریق اندیردی. صبحدن آخشاما دؤرت یاریم ساعات قالمیشاکیمی قانلی محاربه اولوب اثرمنیلر فرار حالینا دۆشورلر. مسلمان فرقه قوماندانلاری اثرمنیلرین فرارینی گۆرۆنجه پیاده عسگرلری اشارت ایله دالی چکیب عموم سواری قوه سی دۆشمینی تعقیب انتدیلر. اثرمنی لَر فرار حالیندا عسگرلری نظام آلتیندا اولمادیغیندان دۇمدار دسته لری بۇراخا بیلمه ییب آرتیق تلف اولوردیلار. اثرمنیلر هزیمتاً (دودو گجی) نام اثرمنیلره منسوب بیر قریه یه تۆکولدولر. بۇحالدا مسلمان آوچی پیاده لری قریه نین مواقع مهمه سینى اخذ انده رَک آتش آچیلیمیشدی. مسلمان سوارلاری داخی محاربه یه دوام اندینجه بیر آز محاربه دن سۇنرا اثرمنیلر (۱۰) نفر تلفات ایله قریه نی بۇشلاییب فرار اندیرلر. بو وقتده آخشام تقرب انتدیگیندن داها دارالحربین نهایت منیع داشلیق وسایر کشچیدلر اولدوغوندان اثرمنی فراری دسته لرنی تعقیب اثتمه ییب قریه نی داغیدوب غارت اندیرلر. اثرمنیلرین بۇیۆک قاماندانی ایشیقخانوف گندی سوار اولدوغو آت ایله و بیر نجه ده سایر آت یداغیندا کشچیر. قارانلیقین شدتله حکمفرما اولماسیندان ناشی اولاراق مسلمان عسگرلری غارت لری گۆتۆرۆب دارالحرکاته کفایت قدرینده محافظه و کشف قۇللاری بوراخیب اوردولارینا قایدیرلار...

چمن لى محاربه سى

صبح زامانى مسلمانلار يىن گزىمه عسگرلىرى ائىرمىلىرىن جمع اولوب (چمن لى) نام مسلمان قىرىه سىنه هجوم ائىتمك خىرىنى وئردى. مسلمانلار دۆنه نكى دارالحربى محافىزه قوشونونا تودىع ائىدىب كندىلىرى منظم بىر قوه ايله چمن لى قىرىه سىنه يۆرۆشه باشلايىرلار. بووقته ائىرمىلىر (هاخولى) نام ائىرمىنى قىرىه سىندىن (چمن لى) علىهينه بىر خط حركت آچىب يۆرۆش اجرا ائىتمكده ايدىلر. مسلمانلار احوالى ملاحظه ائىدىكده عسگرلىرىنى اوچ قومانداندا تحتىنه تقسىم ائىده رىك اوچ طرفدىن ائىرمىلىره مقابله ائىدىرلر. بومحاربه ده مسلمان پىاده لىرى نهايت جان نئارانه چالشىب دۆشمىن خط رجعتنى كسىمكده ائىرمىنى لىرى تضىيق ائىدىر دى لىر. ائىرمىلىر وخامت حالى كسىب ائىده رىك عظيم بىر محاربه دىن سونرا (هاخولى) قىرىه سىنه چكىلمىگه مجبور اولورلار ايسه ده محاربه دىن بىر كئارده ترتيبات لازمه آلمىش مسلمان سوارلارى طرفىندىن كمال شدتله تعقىب ائىدىلدى. مسلمانلار هر طرفدىن (هاخولى) قىرىه سىنى آتسه توتوب ائىرمىلىرى همان قىرىه دنده هزىمته مجبور ائىدىلر. مسلمانلار قىرىه نى قتل غارت ائىدىب اوردو يا گۆنده رىرلر. بو محاربه ده ائىرمىلىرىن تلفاتى چوخ ايسه ده قارائلىق دۆشديوئىندىن لايىقجه تحقيق ائىدىلمدى. مسلماندان ايسه بىر نفر جىرائىل جعفر قلى اوغلو زخمدار اولوب اوردو يا مواصلت ائىدىنجه ملت نامينه شهيد اولدو. مسلمانلار همان محله داخى محافىزه دسته سى قۇيوب قايتدىلار.

آق بۇلاق محاربه سى

چمن لى محابه سىنىن فرداسى گىشه صبح زامانى ائىرمىلىرىن تزه دىن

آغ بۇلاق نام اثرمنی قریه سینده توپلانیب چمن لی قریه سینه دوباره هجوم
 انده جَک خبری کشف قوللاری طرفیندن اخبار اندیلیر. مسلمانلار
 بوخبری آلینجا عسگرین نواقصاتی اکمال انده رَک کمال نظام ایله
 چمن لی محافظه سینه آتلانیرلار. شیمدییه قدر ملت آراسیندا مثلثی ظهور
 ائتمه میش بیر حرب وار ایسه اودا یالقیز آق بۇلاق محاربه سیدیر. دئمک
 اولۇ بو محاربه ده اثرمنی لَر چوْخ آجیمیش محاربه ائتدیک لَریندن
 مسلمانلار داخی عمومی هجوم باشلایب بیر گون آخشاما قدر قانلی
 مقاتله دن سونرا اثرمنیلر نهایت درجه ده پریشان کندی قرار گاهلاری اولان
 آغ بۇلاق قریه سینه دؤلوب عمارت لَر آرخاسیندا سپریاپماقلا محاریبه
 گیریشیر لَر. مسلمانلار ایسه دؤرت طرفدن قریه نی آتسه توتوب آخرده
 اثرمنیلره نهایت تلفات وثرمکله قریه نی بوشلاماقا مجبور اندیر لَر.
 مسلمانلارا گلدیکده قریه نی داغیدیب غارت ائتدیلر. اثرمنیلر ننجه کی
 سایر یئرلرده گینه تلفاتلارینی گیزلدیر لَر آنجاق مسلمان عسگرلری
 کندی قاباقلاریندا پیخیلیب جان وثره ن اثرمنیلری تلفات حساب اندیردیلر.
 صبحدن آخشاما قدر واقع اولان محاربه ده مسلمانلار ضرر سیز، دیلیرنده
 شکران محمد اوردولارینا قایتدلار...

آریش محاربه عظیمه سی

آق بۇلاق محاربه سنین فرداسی اثرمنیلر ایکی یوز اللی خانه واردن
 عبارت اولان (خرمنجیق) نام اثرمنی قریه سینه جمع اولوب هر طرفدن
 گونوللو عسگر طلب اندیب. قوه لرینی ایکی مین بشش یوز قدر اصعاد
 ائتدیرمیشلر ایدی. اثرمنی لَر عسگرلرین نواقصات حربیه سینا اکمال
 انده رَک بودفعه مسلمانلاری آغیر بیر مغلوبیته دوچار اندیب گئنه بیر

شهرت قازانماق طلبينده ايدىلر .

خرمنجىق قريه سى دۇرت طرفدن منيع وصعب المرور داغلاريله احاطه اندىلدىگىندىن شوقريه نى فتح ائتمك اقلا (۱۰/۰۰۰) قۇشون و بير ايكي آى محاصره تدار كينه مقتدر اولماقلا ممكن ايدى. اثرمنيليرين بۇ قريه يه مجمع اولماقدان منظورى قۇنشولىقدا اولان آريش نام مسلمان قريه سىنى داغديب، مسلمانلار اثرمنيلره فائق گليرايسه ده خرمنجىقا دۇلوب گندىليرنى حفظ ائتمك ايدى...

بۇ قريه يه هنج طرفدن عسكر يئرىتمك ممكن د گيل ايدى. زيرا هر طرفى داغليق اولدوغوندىن فقط بير طرفدن سۇباي آتلى گنچمگه مساعده اولونوردو. چۇخ يئرلىرى وارديركى تك آتلى گنچمكده مساعده سيزدير. مسلمانلارين جاسوسلارى اثرمنيليرين احوال و حر كاتنا لايقنجه معلومات اخذ ائديب باش قوماندانا تبليغ ائتمكده ايدى. بناء عليه مسلمانلار اولكى قوه ليرنى اكمالا حربه دائر اولان ترتيبات لازمه يى حاضر ائديب اثرمنى لردن مقدم قوه ليرنى (شيخملو و ساير قرارگاه عمومى لاردان) احضار ائتمگله (آريش) قريه سينده جمع و تحشى ده باشلايىرلار. كى آشاغيداكى طريقه محاربه ابتدا ائدىلميشدير.

محاربه مکتوبلاری یا خود میدان حرب خبر لری

مسلمان عسگرينين باش قوماندالارى ايشبو خرمنجىق محاربه سينده دۇشمين قوه سينه كمالينجا كسب وقوف ائتىدىگىندىن، عسگرلرينه ثبات و متانت اوچون بير چۇخ نطقلر اوخويوب هر گونه تشويقاندا بۇلو نوردولار. عسگرلر ايسه بدنلرينده اولان خون حميت جۇشا گليب شهرتلى قهرمان لارين عسگر اولادلارى اولدوقلارنى قاماندانلارينا عرض و تقديم

اندیردیلر. بۇ وقتده مسلمانلارین محافظه دسته لری واسطه سی ایله اثرمنیلرین صبحه بیر ساعات قالمیش خرمنجیق دَن حرکت اثمه لری بۇیوک قاماندانا یتیشیر. بۇ حالدا مسلمان باش قاماندانی طرفیندَن فرقه قوماندانلارینا ترتیبات لازمه وئریلیب قریه نین اطرافیندا اؤلان سنگر لَرده اخذ موضع اثتمک اۆچون گۆنڈریلییر. بۇ وقتده هر دقیقه ده اثرمنی عسگرینین هانسی موقعه مواصلت اثمه سی خبر وئریلیردی. عسگر لَر عموماً محاربه اۆچون حاضر لاندیققلاری سپرادا عسگرین بۇیوک قاماندانی آتینا را کبأ عسگر لَرینه ایشبو نطقی سؤیله میشدیر. اولادلاریم! بَن هر حالدا اثرمنی ایله مسلمانلارین ایشی بۇ مقامه یتیشتمک اۆچون تاسف لَر اندیرم. مع هذا اؤنلار ایله بیز چنگه چنگه یه وورماقا مجبور اؤلوموشوق. بۇ ساعتده بیزلره هنج بیرایش فایدا وئرْمز یالقوز خنجر پاترون مساعده لی دیر. بلی! صلح وقتینده صلح اثتمک محاربه وقتینده مردانه لیک گؤسته رمک لازم دیر. شیمدی گؤرورسنیز اثرمنیلر بیزیم نه قَدَر قریه لریمیزی داغیدیب نه قدر گلین قیرلاریمیزی یداسارته آلیب اؤلومیان حقارتلره دوچار و گرفتار اثمیشلر. آنجاق هنج وقت داریمینیز! بو اسارت بۇ حقارت سیزه چؤخ آجی دیرایسه ده داریمینیز! جمله نیز اثشید بیسیز کی کربلا مثیدانینده حسین ابن علی علیه اسلام بیر اؤوج قوم تعلقاتیله یزیدین (لعنة ا...) یؤز مینلرجه اشقیا دسته لَرینه مقابل دورموشدی.

اؤ مجسم حمیت اوبانی حریتین کربلا مثیدانینده اؤلان فدا کارلیقی عین حقیقتی پرده له مه ییب یزید ولد الزنایه بیعت آلی اوزاتماقدان اؤتوری د گیل ایدی؟! بلی بیعت اثمه ییب اولاد و اطهارینه اسارت روا گؤرن یالقوز اؤ حضرت دیر. اما بیز ایله او حضرتین بۇیوک بیر تفاوتی واردیر. اوایسه بودور. او حضره تین باجیلاری حرملری قیزلاری پیغمبر نواده سی علی ابن ابوطالب گلینلری اولدوققلاریندان یزید قوشونوندا او جرئت اؤلمازدی کی حقارتیله اؤنلارا آل اوزاتسینلار. اما بیلرسنیز قارداشلار

سۈزۈنە خاتمە چەكدى! بۇ ۋەقتدە ئىرمنىلەردە بىر قۇرشون منزلنە تقرب ئىدىنچە
 آتسە باشلايدىلار. مىسلمان عسگرلىرى آن اول سېرلەر آرخاسىندا آتس
 آچىب دۆشمىننن خط حر كىتى تھىدىد ئىدىر دىلەر. محاربه باشلاينجا ئىرمنىلەر
 دارالحر كاتى سىق بىر محلدە ساخلايدىقلار ئىدىنچە مىسلمان فرقه قوماندالارى
 كەندى پىادەلەرنى سېرلەردىن خروجه امر وئىرىر. پىادە آلایلارى ساغ و سول
 طرفدەن سېرلەردەن خروج ئىدىب آوجى سېرلەر ياپماق ايله دۆشمىننن
 ھرايكى طرفنى تضييق ئىتدىلەر. ئىرمنىلەر بۇھالى حس ئىدىنچە قوھلەرنى
 اۋچ قىسمە منقسىم ئىدە رك مىسلمان پىادەلەرنى قاراۋوللاماقلا آتسە توتورلار.
 مىسلمان فرقه قوماندانلارى بۇحر كاتى گۇرونچە پىادە دستەلەرنە احتىياط
 اولاراق دۇرت يۈز پىادە ايله تقويە ئىدىرلەر. بۇ ۋەقتدە ئىرمنىلەر محاربه دەن
 بۇسبوتون فىئات حرىدەن بى خىبر اولدوقلارنى عالمە معلوم ئىدىر دىلەر.
 بىئە كى مىسلمانلار بىن تىز - تىز سېرلەر ياپىب آرخاسىندان دۆشمەننن آتس
 آچان آوجى پىادەلەرنى قارشى سىنا سواری بۇلوكلەر ايله ھجوم ئىتمەك
 اىستىر دىلەر. مىسلمانلار ئىرمنىلەرنى فن حرىدەن بى خىبر اولدوقلارنى
 گۇرونچە مەركىزدەن شەتەلە آتس آچاراق ئىرمنىلەرە آرتىق تلفات يۈز
 وئىرىدى. ئىرمنىلەر كەندى يانلىش اولدوقلارنى گۇرونچە سواری
 بۇلوكلەرنى دالى چاغىرىب يىرلەرنە پىادە مەغزەلەر سوق^۱ ئىدىنچە اسلام
 عسگرلەر عموماً يا اللہ يا اللہ دىب سېرلەردەن خروج ئىدىب دۆشمىننن قىباق
 موقەلەرنى اخذ ئىدىرلەر. ئىرمنىلەر بۇ ھالدا محاربه پىلانى ايتىرىب شاشقىن
 محاربه ئىتدىگەن ناشى اولاراق مىسلمانلار دۆشمىننن خط رجعتنى كەسمەك
 اۋچون ايكى يۈز پىادە عسگر گۇندىرلەر - ايسەدە ئىرمنىلەر بۇھالى
 دۇيونجا محاربه دەن آل گۇتۇروب فرارە باشلايدىلار. فرار ھالىندا اىگىرمى

۱ - بالادە يازىلمىش نطقى بىزە گۇندىر مىشلەر. بىز ايسە تارىخىمىزىن اسلوننا
 موافق بىر طرز لسانە سالىب محترم قارىلەرە تقدىم ئىتدىك. قوجا قاماندانا
 بىان احترام.

اۋتوز سواری دستەسى دۇمدار بوراخارلارسادا، يۇلون منىع و صعب‌المرور
 اولماسىندان اتلارینی بۇراخىب كندیلری اۋلوب و قاچماقا مجبور اولورلار.
 مسلمانلار ایسه يۇللارین داغلیق اولدوغونو بیلیب پیاده بۇلوک لریله
 دۆشمەنى تعقیب ائدیرلر. اثرمنیلر اتلارینی و اۋردولارینی دار كنجیدلردن
 سوق ائدیب قریه ایچینده تحشیه ائدینجه مسلمان آوچی پیاده لری آهوگیی
 دیرماشوب دۇرت طرفدن قریه نی تحت ترصدە آلارلار. اثرمنیلرین قوه لری
 تۇپلانمامیش، مسلمانلار قریه نی آتسه توتوب اثرمنی لر نهایت پریشانلیق
 ایله قریه نی بۇشلاییب چیخماقا مجبور اولدولار. مسلمانلار قریه نی تحت
 اشغاله آلیب غارت و احراق ائدیرلر. اثرمنی لرین بۇ محاربه ده تلفاتلاری
 حددن زیاده دیر ایسه ده معلوم ائدیلمه ییب دیر. قریه تمام یاندىقدان سۇنرا
 مسلمانلار غارتی گۇتۇروب عودت ائدیكلری سیرادا يۇلدا كمین ائتمیش
 بیر اثرمنی فرقه سینه تصادف ائده رَك آتیشما باشلانیر. بۇ آتیشمادا
 موقعلرین دۆشمەن آینده اولدوغوندان مسلمانان (۱۶) نفر شهید ائدیلیر.
 بۇ محاربه دن سۇنرا اۆچ دۇرت گۇن ساكت كنجدیكدن سۇنرا، حكومت
 بیر آز گۇزونو آچیب اویزدنی نچالنین طرفیندن صلح اشاره سی جناب
 قاضی یه اشاره ائدیلدی. ریش سفیدلر پیغیلیب صلحه رضا وئردیكدن
 سۇنرا نچالنیندا تلغراما اثرمنی لری صلح اۆچون (گۇزله ك) قریه سینه
 دعوت ائتدی. صاباح كى گۇن نچالنین مسلمان ریش سفیدلری نی
 گۇتۇروب (كورد محمود) نام قریه سینه هانسی كى گۇزه لىك مسلمان
 قریه سیله هم جواردیر اثرمنی ماحالی (هادروت و خونبابت یۇواسی ایلن
 اۆچ ورست فاصله ده دیر) بۇ وقتده نچالنین مادروتا گئشیدیگی سیرادا
 مسلمان ریش سفیدلری (كۇرمحمود) قریه سینده مسلمان قهرمانلاری ایسه
 ریش سفیدلرین قدغینه گۇره خانه لرده اگلشمیشدیلر. سابق هادروت
 ایكنجی اوچاستوقنین پریسطاوی اۇ حوالینین استراژیتالاری ایله بیر سمتینی
 اۇدلایب گئدیرلر. ایكى اۆچ ساعتدن سۇنرا مسلمانلار (ساراجیق)

قره سینه صلح اۆچون، نچالنين حضورينه دعوت انديليلر. بۇ طوريله اثرمنى مسلمان ساراجيقا جمع اۆلوب صلح و مسالمتى برپا انديب داغليلرلار.

قىشلاق محاربهسى

اثرمنى قره سى اۆلان سورليدن بير راس آت قاجيب قشلاق آدلى مسلمان قره سينين ماللارينا قارشير. اثرمنيلر آى قويمايين مسلمانلار بيزيم ماليمىزى آپاردى دئيب. بير دسته گونوللو عسگرايله قشلاق قره سینه هجوم انديرلر. و جمله ماللاريني ييغيب آپارديقدا، اسلاملار باخبر اۆلوب اثرمنيلره قارشى چيخيرلار. اثرمنيلرين قوه لرى مقتدر اۆلدوغوندان مسلمانلار سليمان نام قره يه پناه آپاريب بيرليكدە دؤشمنى تعقيب انديرلر ايسه ده، يۆللارين صعب المرور اۆلماسيندان ناشى اۆلاراق مسلمانلار مغلوب اۆلوب قشلاق قره سى ده ياندورولور، يئدى سگگيز مين مانات ضرر تخمين انديليلر. داغيلان مسلمانلار ديرليكدە بى چيز دۆلنماق ايسته مه ييب كنديلرني (دولانير) نام اثرمنى قره سینه ووروب محاربه باشلارلار. ساير مسلمانلارين تداركات حربه لرى قورتاديغيندان بير نچه بى غيرت مسلمانلار اثرمنيلره بير ساعات محاربه اندينيز مسلمانلار كندى لرى فرار انده جك دير دئمكله، قوه معنوه لرينى تقويه اندير. مسلمانلار ايسه پاترونين يۆخلوغوندان گئرى چكليلرلر.

مزرعه محاربهسى

فرداسى گۆن اثرمنيلر جمع اۆلوب مزرعه قره سینه هجوم انديرلر.

مزرعه جماعتى داغا چىخىپ كۆچدوكلرى اۆچون قرهده دوققوز خانەدن عبارت بىر محافظه چى قالمىشدى قرهده اولان كىشى لر بىر نىچە ساعات محاربه دن سۇنرا (۶) نفر شهيد اولوب بىر كىشى اختياردا اسير وئردىلر. اثرمنيدن ايسه (۶) نفر مقتول اولموشدو. اطراف دان بىر چۇخ مسلمانلار اورايا چاتىب محاربه شراكت ائندىكلرىندن قىزقن محاربه ايكى گۇن امتداد ائدىر. بۇ وقتده (احدلىر) ساكنى تارتار حسن نامين اوغلو اولوب مسلمانلاردا قره نى بۇشلايب عورت لرى گۇتۇروب قاچىرلار.

اثرمنيلر ايسه قره نى اۇدلوپوب و غارت ائدىرلر. مخفى قالماسين كى مزرعه قره سى نين دۇرت طرفى اثرمنى قره لرىندن عبارت اولوب مسلمانلارا لازمى قدرينده امداد گلمدىكەن اسلاملار مغلوب اولموشلار ايدى. دئمك كى بۇ ماحالين محاربه سى (مارت) آييندان باشلايب ايكنجى شوشا فاجعه سینه قدر امتداد ائتمىشدير.

سۇن خبرلر

آخىرىنجى شوشا فاجعه آلمه سى سرزده ظهور اولدوقدان بشش گۇن گنچمىش هر طرفه اغتشاش خبرلرى يايلىمىشدير. هر طرفده جماعت شهره گئتمك اۆچون توپلاشيب سفر تداركلرىنى گۇرمكده ايدىلر. ديگر طرفدن شوشا اهليندن (۵۰) نفر سواره آغدام طرفيندن گليب بىر يئرده شهره گئتمك اۆچون توپلانمىشديلار. دۇرت يۆزه قدر جنگاور اولدوقدان سوار ملانصرالدين يۇئيله شهره گئندىكلرى سپرادا (خوش اندام) نام موقع ده اثرمنيلر حصاردان چىخىب مسلمانلارى آتسه تۇتارلار. مسلمانلار سۇن دَرَجَه يه قدر محاربه گىرىشيب سو وئرمه خنجرله، اثرمنيلرى آت دۇشۇنده (افشار) نام اثرمنى قره سینه سۇخوب قره ايچينده اۆچ ساعات

محاربه دَن سۇنرا اثرمنيلر افشاره قريه سينده دوام گتيره بيلمه ييب، فراره باشلايپيرلار. اثرمنيلرين تلفاتى حد دَن زياده دير ايسه ده معلوم و معين دَگيل. مسلمانلار قريه نى قتل و غارت دَن سۇنرا اؤدلاييب قايدارلار. بو آرا ليقدا شهره امداده گئتمگه قرار وئريلير ايسه ده ايكي مسلمان بير بيريله محاربه انديب بيرينى اؤلدؤردو كدَن ناشى اؤلاراق، سواري لرين داغيلماسينا باعث اؤلور.

شوشا احوالاتى سپراسينجا يازيلديقدان بۇرادا تكرر ايندان صرف نظر ائنديم.

مخبرين مکتوبلارى محفوظ دير.

سۇن مکتوبلار

شوشا احوالاتيندان سۇنرا جبرائيل و قارياغين (قاراداغلو) آدلانان (مسلمان) قريه سينين ماللارينى چؤله چيخان وقت اثرمنيلر تۇكولؤب آل لرين دَن آلديقلارى زامان قريه جماعتى تۇكولؤب اثرمنيلر ايلن آتيشيب بير نئچه اثرمنى تلف اؤلار. بو نئچه اثرمنى نين اؤلمگى باعث اؤلوب اثرمنى لردە فرار انديب داغيلارلار. فقط بۇ اؤلن لرين آراسيندا بير نفر اثرمنى ملت چى سى اؤلدوغوندان اثرمنيلر نهايت درجه ده غبطه گليب پريسطاو داويدوفى گؤنده ريرلر كى، گرك قاتىلى توتوب اثرمنيلره وئره سينيز.

اثرمنيلرين پرىسٹاوى، داويدوفون تدبيرى

پرىسٹاو مصلحت گۇرور كى بِن گنديب (قره داغلو) جماعتىنى صحبته تۇتارام سىزايسه گليب بۇستانلاردا گيزله نر سنيز. بِن بۇ بهانه ايله همان اۇغلاننى سىزىن يانينىزا گۇندره رم. اورادا آتسه توتوب اۇلدورورسونوز. مختصر همان طوريله جناب پرىسٹاو همان اۇغلاننى اثرمنيلرين كمين گاهينه گۇندردىكده اثرمنيلر آتسه تۇتوب مذكورى زخمدار انديرلر. بى نوا بير نوعيله كنديسىنى قريه يه ساليب جماعت خبردار اۇلان گيىب اثرمنيلرده قاجيب گنديرلر. بونون فرداسى اثرمنيلر جمع اولوب قره داغلو قريه سينه هجوم انديب اثرمنى لرین چۇخ اۇلدوغونا گۇره مسلمانلار دوام گتيره بيلمه ييب قريه دن فرارا اۇن بشش خانه دن عبارت اۇلان يوخارى (گۇزلك) قريه سينده داغيدىب تالان انديلر.

اجمال وقوعات

جبرائيل و قارياغين اويزدىنده اثرمنيلر اولجه محاربه باشلاييب (ويسللو ديوانعلى) قريه لرنى داغيتديلار. بۇ محاربه لردە اثرمنيلر تلفاتى (۶۰۰) آلتى يۇزى تجاوزه ائتدىكى كيمي، مسلمانلارين تلفاتى آللى نفر شهيد اولموشدو. مسلمانلارين محاربه منيدانيندا ماهر ماهرانه محاربه ائتديكلريندن ناشيدير كى اثرمنيلرين بير چۇخ قريه لرى داغيلدى (افشار) دودو كچى، هاخولو، آق بولاق، خرمنجيق، دولانلر، خوش اندام، قريه لريدير. مسلمانلار يايلاقا كۇچدوك لرينه گۇره ايكي قيشلاق داغيلميش دير. بۇ اويژه اثرمنى لرین مغلوبيتينه شوشا شهرى عمده سبب اولموشدور. زيرا اثرمنيلر عمومى قوه لرنى ييغيب مسلمانلارين محاربه ده

استاد كامىل رتبه سىندە اۆلدوقلار يىندان، اثر مىنلىرى نھایت زبون اثتدىلر. حكومت ايسه گۆز آچىب بۇ ماخالدا صلح مسالمتى برپا اثتمدى. زىرا اۇندا كى شوشادا بۇيۇك تدار كلرى وار ايدى. غلاشچاپوف سۇن فاجعه ده حكومت قۇشونونى اثر مىنلىره معاونت اۆچون شوشادا ساخالىب ماخالدا صلح برپا اثتمك اۆچون بىر نفرده حكومت قۇشونى تاپىلمىردى .

شوشا حادثات مؤسفه لرى

ياخود عواملىق بلاسى

گنجە غوبرنيه سى شوشا اويزدىندە ۱۹۰۵ سنە ميلادى (۱۶)
آوغوست

تارىخىندە سرزده ظهور اۇلان فاجعه لرىن تفصىلى

كئچمىشده ياخود شىمدىلىك شوشا اثر مىنلىرىن حال و حر كاتنا احوال و اطوارىنه باخىلدىقدا اۇنلار يىن اكثرىتده استقبال تدار كىندە اۆلدىقلارى مىدانه چىخار .

اۇنلار يىن عظيم بىر محاربه يه مدهوش بىر تشبته دستزن اۇلماق نىت لرى آپ - آچىق كندىسىنى گۆستەرمكده ايدى. هر آيدا هر گۆندە اۇنلار يىن لواز مات بحرىبه سوقى اۆچون تلاش عمومىلرى گۆزلرى قاماشدىردى.

شوشا اسلاملار يىنا گلدىكده اثر مىنلىرىن نھایت شجاعت سىزو بسالتدن بى بهره اۆلدوقلار يىندان اۇنلار يىن اسلام عليهنه قىاملارى نا اينانمازدىلار. اسلاملار يىن خىالىنجا اثر مىنلىر آراسىرا تجارتدن باشقا بىر شئيه يارامازلار اۇنلاردا سلاح گۆتوروجى بىر گنج يۇخدور دئىب بۇيلهجه اغفالات و كم

اعتنالىقلار ايله كندى ايشلرى عقىبنجه گئتمكده ايدىلر. شوشا اسلاملارىنى بۇيله امور حاضرە دَن بى خىبر مئىدان تحرىره قويماقدا كندىمى قارى لرېن نفرېن لرېنه هدف اولموش حساب اندىرَم. زىرا سۇن درجه ده شجاعت و مردانه ليكله منظور اولان بۇ ملت نجىبه نى امور حاضرە دَن بى خىبر قيد انتمك نفرىنلره لايق اولماق دَگىلده بس ندىر؟! بَن شوشا احوالاتىنى يازىب گۇنذرْمىش مخبر محترمىن سۇزونى تصدىقا موقع تحرىره قويدوقدان سۇنرا كندى طرفىمدَن داخى بىر نئچه عرض خلوصانه ده بۇلوماقا مجاسرت انتدېم.

خۇرمتلى مخبرمىن شوشا اسلامىلارى بارە سنىده اولان حسىيات علاقەلرى تنقىده محتاج ده گىل ايسە ده، او حوالى جماعت مسلمە سىنده اولان بىر قوت قلبىه يى داها او قوت قلبدَن نشئت اندَن عالى تبارانه سكونت لرى غفلته اسناد وئرمكده بۇيۇك بىر سهوده بۇلونموشدور، دئتمكده كندىمده خوددارلىق بۇلمادىم. ديگر طرفدَن شوشا اهلين بى خبرلىقى بارە سىنده بىر نئچه سۇز يازىب مخبر جنابلارىنىن حقىنده انديگمىز تنقىد بارە سىنده پيدا اولان آتش تاثيراتىن اوستونه سوسپمك گىبى بىر حر كتده داخى بۇلونورام. شوشا اسلاملارىنىن غافل اولمالارى بارە سىنده كفايت قدرىنده اولان بۇ محقر فكرى عاجزانمدير كى يازىب قارى لرېن. نظر عالى همثانه سىنى جلب اندىرَم. قافقاز قطعە سىنده اثرمنى مسلمان حادثات مۇسەسى وقوع اولمادان اقدام اسلاملا ر آنجاق اوزاقدان اوزاقا بۇ همتهجه آرتىق نفوسى جا آز اولان ارامنه نىن هر هفته باشى بىر حكومت توپراقىندا غوغا قوپاراجاقلارىنى ژورنال لار و ساير معلومات ورقەلرى واسطە سىله اۇخوماقدا ايدىلر. تۆركيه ده استانبول شەرىنده اولان اثرمنى قىرقىنى (سامسون) «زىتون» فاجعه لرىنى اسلاملا ر ائشيتدىب، بۇ اثرمنى تقصيرى دَگىل تۆركيه نىن تعصيندَن ناشى اولان بىر قتل عام دىر حساب اندىرايدىلر. بۇ ساده دل اسلاملارى بۇ خىالاته بو اغفالاته وادار

ئاندىن محض ئىرمىنلەرنى مصلحت ئۈچۈن قافقاز ئىسلاملىرىغا ئاھىرى ئۇلاراق
 گۈستەردىكىلەرنى مەھتەنەن ئاشى ئايدى. دىگەر ئەرەنەن مەسلمانلارنى
 (بابا) سىندان قالمىش ئىرمىنەن پەلوان چىخماز مەل واهىسى خەللىرىنى بىر
 ئىشبا موروئى ئۆزەرىنە بۇراخىشىدى. زامان دۇلاندى سەنەلەرنى خەسەت
 ئىرمىنلەرنى گەنچە گۈندۈز بىلا ئارام ئۇلان تەداركلىرىنى گۈرۈب بۇھت و
 خىرت بارماقلىرىنى آغىزلارنى باسىب بىر آز فەكر ئىتىدى لىر. بۇ خەل
 شوشا ئىسلاملىرىندە داخى گۈرۈندۈ گۈندە ئىرمىنلەر دەر خەل ئاغلۇ دىللىرىنى
 تۇركىيەدە، ئىراندا ئىشە گەلب بىر چۇخ نەفە ئىشلەرە دىسترس ئۇلان لسان
 ئىسلام فەرىبانەللىرىنى ئىشەتمەگە باشلايدىلەر، ئۆلجە بىزىم بۇ تەداركلىرى بىز
 ئىسلام ئاخۇد سەير مەللە ئىلەنە ئۇلمەيب روسىيەدە بىر (آزادىت) نەم
 (آوتونومىيا) مەختارىت ادارە تەشكىل ئىتمەك ھوسىلەدەر باشلايدىلەر.
 مەسلمانلاردا بو واهىيەتنى سەپە سىندە اغفال ئىدىلەب ئىشەرنە مەشغۇل ئۇلموش
 ئايدى لىر. عەببا!!

مەلەنئە ئاخۇد ئىشەنەنە

شوشا مەسلمانلارنى ئىرمىنلەرنى «آوتونومىيا» خەل خەمەت ئىشەنەنە
 فەرىتە ئۇلۇب تەدارك و ھەدەفەنەن مەروم قەلدىقلارنى ئۈچۈن ئىرمىنلەرنى
 آوتونومىيەنى قازاندىقدا ئىشەللىرىن نەجۇر بىر سورت كەسب ئىشەنەنە جەگىنى
 ئازماق و جەمەتە بىلدىرەمەك نەفەنەن خەللى دىگىل... ئىرمىنلەرنى مەللى قافقازدا
 بىر ھىتە مەلە ئاخۇد بىر آوتونومىيا تەشكىل ئىشەنەنەدە باخەلەم بۇ مەختارىتدە
 مەمۇم قافقاز مەللىرى مەسەوى ئۇلۇنەجەق ئايدى؟ ئاخۇد سەير ئايفەلرەلە
 ئىرمىنلەر بىر خەققۇدا بىر ئىشەنەنە سەپەلەجەق ئايدى.

خىر؟ خىر؟ اثرمنى لىرىن بۇ ادارەنى تىشكىل ائتمكده قىصدلىرى بىر ارمنستان تىشكىل ائتمك گىبى بىر خىيال غىر مەكەن ايدى. اثرمنى ملتى مختارىت ادارە يە مالك اۋلدوقدا ساير قاققاز ملت لرى محكوم اۋلونا قاقا مجبور اۋلاجاق ايدى لار. باخاليم اسلاملار محكومىتى قبول ائندە جىك ايدى؟! يا اين كە بىزدن قوتلى داها بىزدن ترقى يۇلونا آددم آتمىش (گىرجى) قارداشلار محكوم سايلماق حقارتىنى قبول ائندە جىك ايدى لىر؟ سۆز يۇخدور كى نە بىز تىدە گىرجىلر اثرمنى ملت مغرورانە سىنە ملت محكومە سايلماق حوصلە سىنە مالك و صابر دىلىك. بۇيلە اۋلدوقدا اثرمنىلرە قارشى بىزىم و گىرجىلرىن حاضرلاشماسى هر حالدا عجبىە دن قىد ائدىلملى ايدى. باخاليم! باخاليم! روسىە حكومت مطلقە سىندە اثرمنىلرىن بۇ خىالات غىر معقولە سىنە سكونت نظرايلە باخاجاق ايدى؟! اثرمنى طرفىندن آتيلان داشلارى قبول ائندە جىك ايدى؟

خىر! خىر! هر طرف دن آتيلان داشلارى رىد و بۇ مغرور حلقە نە قدر ضعيف دە اۋلسا مغلوب اۋلمويا جاق ايدى. شو آتيلان داشلارى رىد ائندىك دە قاققاز ملتلىرىن بىر - بىرىنە دىمك و تصادف ائتمك احتمالى داخى گۆندن آشكار ايدى. (چوماق چۆرلۆيە دىر) مثلى مصداقنىجا شو داشلارىن بىز اسلاملارا تۇخونماسى بدىهى دىر. يعنى روسىە حكومتى اثرمنى لره كندىسى قارشى دۇرماقدان چكىنىب قاققاز ملتلىرىن بىر بىرىسىنى اۋنلارا قارشى برانگىختە ائندە جىكدى. او ملت ايسە بىزلىر اسلام ملتى بىك زىرا قاققازدا توطن ائدن جمىع ملتلىردن معارفجە و قوفجا گىرىدە قالمىشىق . بالادە عرض اۋلونوموش سۆزلىرىمىزە اثبات اولاراق عموم قاققاز بلكە بىر تاقىم روسىە مطبوعاتىندا بۇ ايشلرە سبب حكومتدىر دىيىب سۆزدە دوام ائتمەلرىدىر. بىز ايسە يالقوز حكومتى مسئول تۇتمايىب اثرمنىلرى و اۋنلارىن وحشى اۋلان فرقه لرىنى مسئول تۇتماقدايىز. بۇنلارىن جملە سىنى نظر ملاحظە يە آلدىقدا، مسلمانلارىن حاضرلاشماسى ضرورى وقتدە بىر

تاقىم حقارتلردن ساقىنماسى لازم و بلكە ملزوم ايدى. مسلمانلار بو ايشلرى اصلا ملاحظە ايتمديلر. ائتمديلر كى آخردە (باكى) و نخجوان حادثەلرى سرزده زهور اولدو. بىر نىچە مسلمان ولايتلرى گوزلرنى آچديقلارى گىبى شوشا اسلاملريده گوزونو آچماقا باشلادى. بو حالى گوزن ائرميلر گىنە ياغلى ديللرينە تبدلات لباسىنى گىنىندىرىب بو سوزلرى اورتايا قويدولار. جانىم بىز مین ایل بىر وطنده قارداشلىق ائدن ملتىك بىزىم نە ايشىمىز وار باكى دا، نخچواندا، محاربه اولوب بىز گىنە قارداشلىق. مختصر بوگونه سوزلرى تزه تزه گوزلرنى آچمىش ملتى ياتيران گىبى اولدو. بو سىرالاردا ائرمىنى لىر بعض اسلام قرىه لرينە دست نظلم اوزالديب اويان بوياندا تىك دوشن اسلاميلارى غارت ائتمگە اولدورمگە باشلادىلار. بو طوريله آوغوست آينىن ۸ نده ۱۹۰۵ نجى سنە ميلادىده گىنە ساعات ايكى راده لرينده ائرمىنى ايله مسلمان آراسىندا واقع كوچەلرلىن كونجوندە شهر فنارلارنىنى ياندىران بىر ايرانلى مسلمانى اولدورمكلە ائرمىنى ايله مسلمانىن آراسىندا محاربه بىر چوخ علامت لىر اورتايا قوبولور. (۱۹۰۵ سنە ميلادى، ۸ آوغوست).

اغتشاشا داير معلومات مؤسفه ياخود

اسلاميلارلىن مظفرتى

آوغوست آينىن ۸ ينده ۱۹۰۵ سنە ميلادى. گىنە ساعات ايكى ده ائرمىنى ايله مسلمان آراسىندا واقع كوچەلرلىن كونجوندە شهر فنارلارنىنى ياندىران بىر ايرانلى نىن اوستونه توكوب اولدورورلر. ايرانلى نىن سون نفسىنده فريادىنا يئىشش اولور ايسە جانىلر آتشة توتاراق كندىلرلىنى بىر طرفە چكىرلر. ايشبو وحشىانه حرىك ائرمىلردن نشئت ائتىدىگده

مسلمانلار مجمعينه بير تاقيم هيجانلى خيالاته باعث اولديسه ده، در عقب صلح جماعتى طرفينده باسدير يليب شوريشه مشيدان وئريلمَز. گئنه شوگونلرده (وافق) تسميه انديلميش اثرمنى قريه سينده كؤچريلر كاروانينا (۳۰۰) اوچ يوزى متجاوز بير اثرمنى قولدور دسته سى دؤشوب اسلاميلارى قتل و غارت ائتميشديلر بۇ خبر داهادا اسلاميلارا آجى تاثير ائنديگندن شوريشه قيام ائديلمك احتمالى در پيش اولور ايسه ده گئنه صلح قوميته سى جانيندن اطفا ائديلير. آوغوست آينين «۱۶» سيني متعاقب صبح ساعات دو ققوزدا مسلمان حصه سينه مربوط اولان اثرمنى مزارستانيدا بير نفر اثرمنى قازاقلار طرفينده ن ترك سلاحه امر اولونور ايسه ده، سمع قبوله آلماييب قازاقلار لاجنگه لشديكى سپرادا اولدورولدو. اثرمنى نين قازاق طرفيندن مقتول اولونماسينا شهادت وئرن اولور ايسه ده، خوليقانلار مسلمانلاردير دئيب اغتشاش قوپارماق اوچون بير نوعى وسيله ساز اولورلار. باشلايرلار كوچه لرده و بازاردا ولوله ريز اولماقا. بۇ حالدا اثرمنى جمعيت خفيه سى طرفيندن (ديش طبيى) ماشوريانس بير علاحه پرده ايله جماعت آراسينا چيخيب اغتشاشا دابر نطق لار اوخويور. او جمله دندير كى بۇ ساعاتدا تزه خبر چيخيدير كى شهر كنارينده مسلمان قريه سى اولان زاروسليدا (۴) نفر اثرمىنى مظلوم صورته اولدورموشلر. اثرمنيلر بۇ خبرى آلاز آلماز در عقب شوريشه اقدام ائديرلر. بۇ حالدا اثرمنى كليساسيندان حزين اولاراق بير ناقوس چالنيب اثرمنيلرى كفاتاً كليسايه ييغدى.

فقط بۇ قتل حزينى گتيره ن ماشوريانس و يولداشلارى «آتا بيك اوف» و دولخانوف آتلازا سوار اولوب ايروان قاپوسى نام محله كمال سرعتله چاپارلار كى، همان زاروسلى قريه سينده اولموش اثرمنيلردن خبر بيليب، شهره قايتسينلار. بير آزدان سونرا كليسايه ييغيلميش اثرمنيلر چيخيب خانه لرينده مسلح اولاراق دكانلارينا عودت ائدينجه اغتشاشا

انتظار اۆتورورلار. بۇ وقتدە خىر گىرەمك اۆچون گىتىمىش ماشورىانس لار بىر نفر آتدان پىخىلىب زخمىدار اۆلموش اثرمنىنى آتينا سوار اندىب قان جارى ايكن شهرة گىتىردىلر. و هر كۆنجدە، هر مئيدانداكى اثرمنى ازدحامى گۆرۆب (گۆرورسنىز مسلمان لار بىزه نه اندىرلر) دئىب اغتشاش اشاره سىنى وئرىب گىچدىلر. بۇ حالتى مشاهدە انذن اثرمنىلر بىر يىرلى هيجانا گلىب اثرمنى بازارى ايله كىچىن قارانام بىر مسلمانى اۆلدوردولر. بۇ اغتشاش آتشى شهرىن هر طرفىنه سرايت اندىب گىنه بىر نفر ايرانلى حاممالى (!) اۆلدورولر. بۇ واقعه لردن سونرا اثرمنى بازارىندا اۆلان اثرمنىلر حربى قىيام اندىب، بازاردا اۆلان بى خىبر مسلمانلارى قىرىب كىسمگە باشلارلار. بالادە تحریر اندىلمىش زاروسلى فاجعه سىنىن مقيشى (خىسرو بىك) فولاد وفا داها مامورىتىنى ايفا حالىندا بىر نىچه قورشون آتارلار. اثرمنى اىچىندە اۆلان مسلمانلارنى كىرىسى همان كۆندە مقتول ياخود زخمىدار اۆلور. وقتاً تعين اندىلمىش سنگرلر و سىرلردن داها اثرمنى كىلساسىندان اسلامىلارنى باشىنا ياغمور گىبى قورشون آتلىردى. يو ليله گىندن اسلامىلارى يۆكسىك يىرلردن هدف انتمىكده قىيام اۆلنوردى. بۇ واقعه جان كدازى ملاحظه انذن اسلاملار اثرمنىلرى اسلام بازارىندا قتل اندىب و بىر نىچه سىنى تحت امنىته آماقلا خانەلرىنه آپارىرلار. محاربه باشلاندىغى گىبى (كوجولو) نام اثرمنى محلىنه هم جوار اۆلان محله يه هجوم باشلانير. هجوم اثناسىندا كندى همسايه سى اۆلان بىر اثرمنى (عباس بىك) نام بىر مسلمانىن اۆغلونو، قارداشىنى، قارداشىنى بىر نىچه مخدوملارنى قتل اندىرلر. اۆندان سونرا همان محله جماعتىنى قتل و خانەلرىنى احراق بالنار اندىرلر. اولىنجى كۆن مسلمانلار حيرتلى و مردد بىر حسيات ايله آنجاق مدافعه حالىندا قاليرلار. اثرمنىلره گلدىكده، گىتىدىكجه افراطه اوغرايبىب آللىرىندن گلدىگى قدر ايذا و محاربه توسل انتمىكده بىر آن دا اولسا داپانماز ايدى لار. محاربه باشلانان حالدا

قازارمادان (۱۵) نفر ائرمىنى عسگرى تۆفنگ لربله قاجىب ائرمىنلره كۆمك ائدىردىلر. ۱۶ آغوست ۱۹۰۵.

۱۹۰۵ سنە مىلادى ۱۷ آغوست وقوعاتى

صبح تىزدەن ائرمىنلر حر كات غدارانە لرىندە مداومت ائدىب (گۆچولى) محلە سىندەن (۸) خانە ياندىرىب اھالى سىنى قتل ائدىلر. (خلفە لى) تسمىە اولونان محلدە ائرمىنى حصە سىن باشىندا گىنە (۱۰) خانە لى مسلمانلارى قتل غارت ائتمك خىبرى الیمانە بىر صورتدە يىتىشىدى. قازارمادان معذور و مظلوم اولان اھالى مسلمانە يە معاونت اوچون بىر قەدر سالدات گۆندرىلدى. ائرمىنلر سالداتلارلن ايكىسىنى قورشونلا وورماق ايله قايتارىب مسلمانلارى حفظە مانع اولدولار. ائرمىنلرلن داھا افراط پرورلرلن بونجا تجاوزات و تعدياتنى گۆزەن اسلام گۆنوللو جاوانلارى داھا من بعد روحانى و رئيسلرلن نصايحىنە باخمىارق ائرمىنلره عمومى هجوم ائدەرلر. مسلمانلارلن هجومى ائرمىنلرى بىر دەشت و حىرت ايجىندە قويماقدا ايدى. زىرا مسلمانلار هجوم ايله اشغال ائدىكلرى يىرلرى تاماماً احراق ائدىردىلر. ائرمىنلر سون چايدا اولان آلات حربىە لربله تسليح ائدىلمىش ايسە لردە اونلاردا مسلمانلارلن هجومىنا قارشى بىر دىقەدە اولسا قىيام و ثبات گۆرونمەدى ائرمىنلرلن هر حالدا تلفات نمايان اولوب، ائرمىنلرى كندى كندى تەدىنە تەدىش و تفكىل ائدىردى. صبحدەن شاما قدر اول قانلى محاربه دە مظفرىتلە (توام) اولان اسلام طايفاسىنلن شجاعت و بسالتى، ساىر تاماشاچى ملتلرى شاشرىب آفرىن دىن و تحسىندەن باشقا بىر سۆز دىمگە مقتدر اولمايان بىر حالا قۇبوردى.

ائرمىنلر (پورت آرتور) مثالىندا اولان سنگرلرلنى داھا ساخلايا بىلمە يىب، هر حالدا تخلىه سىنە مجبور بىر حالدا ايدىلر (؟) ائرمىنلرلن بۇ فرارىنى حىس ائدەن اسلامىلار خداوندىن مرحمتىنە آرخالانىب ائرمىنلرى تعقىب اوچون بىر عمومى هجوم باشلادىلار ائرمىنلر بۇ وقتدە سنگرلردەن چىخىب قاقچماق حالىندا تصادف ائدىكلرى اسلام گۆنوللولورلنلن

بركتىندىن ھاۋادان تۈكۈلن آغىر ياغمورلار گىبى سنگرلىرىن قاپاقتا تۈكۈلۈپ جان تسلىم اندىردىلر.

او حال اۋىلە بىر وحشتلو و دەشتلو حال ايدى. سنگرلىر قاپاقتا قۇرخوسوندىن باغرى چاتلايب اۋلن اثرمنى نىن عددى قۇرشون و خنجرلە اۋلنلىرىن عددىنە تفوق اثتمك اىستە يىردى. بۇ محاربه دە مسلمانلارنىن هجومات متعددە اۋلونان كۈنۈللو عسگرلىرى مىن نفر اۋلدوقدا اثرمنىلىرىن اۋن مقدارىندا بىر قوۋە عسگرىە يە مالک ايدىلر. بۇ سىرادا اثرمنىلىر عموماً فرار اثتمك تشبىنى گۇرۇپ سنگرلىرى بۇشلادىلار. اسلايلار ايسە اۋنلارنى تعقيب اثتمكدە بىر دىقە تاخىر اثتمە يىب باشلارنىن اۋستونى كسىدىلر. مسلمانلارنىن قلىبىندە اثرمنى خصوصىندە اصلا رحم يۇخىدى. زىرا ان اۋل اۋنلارلا صلح اۋچون چۇخ يالوارمىشىدىلار. نتيجه پذير اۋلمايشدى.

۱۷ آوغوست ۱۹۰۵ سنە ميلادى

بۇ گۇن اثرمنىلىر گىنە داغىلمىش گۇنۈلۈلۈرىنى توپلايب نواقص حربىە نى اكمال اندە رك محاربه گىرىشلىر. بۇ گۇن داخى قوۋە معنویە لرى بۆسبوتون اخلال اندىلمىش اثرمنىلىر مقاومت اندە بىلمە يىب بىر چۇخ تلفات لار و ئتردىلر. بۇ گۇن مسلمانلار زورلايب اثرمنى حصەلرینی اشغال اثدىلر و دۇرت طرفدن آتش ووروب ياندىردىلار. هر طرفدە الە كىچن اثرمنى قتل اندىلىردى. بۇ گۇن اثرمنىلىرىن مغلوبىتى نهايت درجه يە يىتىشىدى زىرا اثرمنىلىر چۇخ تلاش اندىب گىچن گۇنكى مظفرتە تبدىل اثتمك اىستىدە لردە آغىر تلفات وئرىب كىدى حصەلرینە مسلمانلار وئردىلر. ۱۸، ۱۹۰۵ آوغوست^۱

۱ - بۇ گۇن اۋىلە بىر قانلى محاربه اولموشدوركى مخبرىن احوالاتى تفصیلاً يازماغا وقتى اولمايب اجمال طرىقى اۋرە يازمىشىدیر. وشى دە (۱۸ آوغوست) گۇنۈنە قانلى گۇن تسمىە اندىلدىگىندىن معلوم اولوركى بۇ گۇنۈدە اسلام لار نجور مردانە ليكلە محاربه اثتمىشلىر. بۇ گۇنۈن محاربه سىندە بىر نفر مسجدىن منارە سىنە چىخىپ بۇ صدا ایلە جماعته خطاب اندىرمىش جماعت! وای اولسون او مسلمانين حاليناكى بۇ گۇنۈدە اثرمنى دن بىر دىنار مال غارت اندە و اونلارنى ناموسونا تۇخونوب مسلمانلارنىن آياقلارى آلتىندا قالان خانىم لارينا آل اوزالدا.

۱۹۰۵ سنە ميلادى ۱۹ آوغوست وقوعاتى

دۇردونجو كۆن محاربه سينده مسلمانلار مظفر اۇلاراق اثرمنيلرين آن بيرينجى ماغازينلرى و عمارتلرى يانيب داغيلدى. او جمله دن (خان دميراوف) ون تياترى، مکتب (نسوان) ميرووي، سوده نين دفترخانه سي. ونه قدر مشهور عمارتلر يانميشدى. بو كۆن اثرمنيلرده كۆرونن حالت اصلا كئچميش محاربه لرده كۆرۆلمە ميشدى. اثرمنيلر بۇ كۆن نهايت جيۇنليق دا قۇيون سۆروسو گيبي مسلمانلارين قاباغيندان قاچيب قازارمالارا پناه آپارماقى كنديلرينه غنيمت حساب انديرديلر.

بۇ كۆن مسلمانلاردان دۇرت قات آرتيق اۇلان مسلح اثرمنيلر اكثريتله بيابانلارا داغيلماغا باشلاميشدىلار. هيبتلى هايستان گنجلىرى آرخاسيندا بيرده دۇرت قاطار پاترون آللرينده بئش آچيلان چيگنيسنده قازارمادا سالداتلارين قيراواتلارى (تختلرى) آلتينا سۇخولوب بير دقيقه حياتى اۇ تنگنای مدهشده غنيمت ساييردىلار. اثرمنى فرقه لرى اۇ كۆن جمله سي قاچيب آنجاق سنگرلرده قاچماقا مقتدر اولمويان بئش اۇن نفر اختيار بۇراخدىلار. اۇنلار ايسه مسلمانلار طرفيندن تحت امنيته آليندى. زيرا مسلمانلارا اختيار و صغير جۇجوقلارا آلت حربيە ايشلتمە مەنين قۇماندانلارى طرفيندن اولجه توصيه انديلميشدى. بۇ كۆن مسلمان غلبه سنين شدتلى زامانيندا اثرمنى آرخماندرىتى، و غوبرناطور برانافسقى مسجدين صحينيه تشريف گتيردىلر. آرخاندرىت بۇ ديللريله مسلمانلارا يالوارماغا باشلادى. آماندير مسلمانلار! شوشادا اثرمنيلر مقصر ايسه لرده داها اثرمنى قالمادى. شيمدى بير اۇوج آل سيز آياقسيز اثرمنى قاليب دير اۇنلارا رحم ايدنينيز! دنيب آغليا آغليا صلح تكليفيني ائتدى. مسلمانلار صلح آدينى انشيتديگده اصلاً كۆللە آتماييب ساكت اۇلدولار. اثرمنيلره گلديكده ساكت اۇلموياراق خانه سينه قايتميش غوبرناطورى آتسه تۇتدولار. همان

گۆن مسلمانلار آخشاما قَدَر ساكت اۆلوب اصلاً تجاوز ائتمديلر.
۱۹۰۵، ۱۹ آوغوست

۱۹۰۵ سنە ۲۰ آوغوست وقوعاتى

بۇگۆن ائرمينلر مسلمانلارین ساكت اۆتورماسینی نظره آلمایب گئنه حال لاریندا آتشلرینده مداومت ائتمديلر. بۇايشلر یعنی بۇ بی قانونلیق لار مسلمان گۆنوللولرینه ناگوارا گلره ک عمومی هجوم باشلادیلار. بۇ هجوملاردا اسلامیلار هرچه بادا باد یۆز بۆرومه ائرمینی مئیدانینا قدر یۆرۆش ائتمديلر. بۇحالی گۆرن ائرمينلر کندى وخامت کارلارینی ملاحظه ائدینجه بیر نئچه بومبا و توپ آتدیلار ایسه ده حالت طبیعیدن چيخمیش اسلام گنجلری اصلاً قۇرخمایب ایرهلی حرکت ائتمکده ایدیلر. بۇحال ائرمينلرین شوشادا محو اولماغینا بیر آن قالمیشدی کی ساعات اون ایکی یه ایشله مک ایسته دی. بۇوقته ائرمینی روحانیلری حکومت مأمورلاری و سالداتلار اللرینده کلیسا بایراقلاری و انجیل شریف باشلاریندا خاچ لار موسیقی ایله مسجده داخل اولدولار. او ساعاتدا بایراقلارین بیریسینی مسجدين مناره سینه ووردولار کی ائرمینی لر صلح اولماسینی بیلیب قهر خنده اولاراق آتدیقلاری گۆلله نی قطع ائتسینلر. مسجدين ایچینه نچالنین و سایر حکومت مامورلاری آغلایب مقصر اولان ائرمينلری عفو ائتمک اۆچون مسلمانلارا چۇخ یالواردیلار. مسلمانلار گئنه قبول ائدیب ساكت اولدولار ایسه ده داغیلیب ائولرینه گئتدیکلری یترده ائرمینی سپریندن بیر قۇرشون آتیلیب بیر مسلمانی هلاک ائتدی مسلمانلار گئنه صبر ائدیب صلح شرطلرینی پۇزماق ایستمه دیلر. اۇگۆن آخشاما قدر ائرمینی ائولریندن شدتله گۆلله آتماق ایدیلر.

۱۹۰۵، ۲۱ آوغوست وقوعاتی

بۇگۆن مسلمانلار سلامت انولرينده ساخلاديقلاری اثرمنی لری گتیریب، اثرمنیلره تاپشیردیلار. اثرمنیلرده آنجاق بشش آلتی نفر مسلمانی سلامت بۇراخدیلار. بوصلح اولاندان سونرا ریالنی مکتبین تعمیرینده ایشلین ۱۷ نفر ایرانلی (؟) فعله سنین باشینی کسیب، مسلمانلاری گنه پریشان ائتدیلر. بۇقدر وجدانسیز بۇقدر غدار اثرمنیلره گنه جواب وئرمیه رَک صلحی پایدار ائتدیلر. محاربه دن سونرا صلح بعدینده معلوم اولدوغو اؤزه ره مسلمان حصه سینده اولان اثرمنی دکانلاری جملتان سلامت قالمیشدیر. اما مسلمان دکانلارینین اثرمنی حصه سینده اولانلاری تمام غارت و تخریب اتمیشدیلر. ایشو محاربه ده مسلمانان زخمیدار و مقتول یۆزدن اسگیک دیر. اثرمنیلردن ایسه (۶۵۰) مقتول آلتی یۆزی متجاوز زخمیدار اولموشدور. اثرمنیلر هریرده تلفاتلارینی گیزلندیکلری گیبی شوشادا گیزله تمک ایستدیلر سه ده مسلمان گونولولولری مقتوللاری سایدیقلاری اؤچون گیزله مک ممکن اولامادی.

بۇمحاربه لرده مسلمانان (۲۰) خانه یانمیشدیر اثرمنیلردن ایسه آلتی یوز قدرخانه و دکان یانیب پامال اندیلمیشدیر .

ختام

اجمال وقوعات

شوشادا مسلمانلار اولینجی وقتلرده نهایت غافل اولوب اثرمنیلره کاملینجه لوازمات حربیه تدار کینه مثیدان وئرمیشدیلر. باهمه این مسلمانلار گنه غالب اولدولار. اثرمنیلر ایسه کندیلرینه مغرور اولوب

مىسلمانلارا تەدى ائىدىكلرى اۆچون مغلوب اۆلدولار.

محاربە آوغوست آىنىن ۱۶ سىندا وقوع اۆلوب (۲۱) يىندە صلح ائىدىلمىشىدىر. بۇ محاربەدە مىسلماندان يۆز نفر دىن آز مقتول وزخمدار، اثرمنىدىن (۶۵۰) مقتول (۶۰۰) آلتى يۆزى متجاوز زخمدار اۆلموشدور. مىسلماندان مال ضررى (۲۰) خانه اثرمنىدىن ايسە آلتى يۆزدىن آرتىق ائوو دكان يانمىشىدىر. بۇ محاربە لىردە اثرمنى سالداتلارى ملتلىرىنە كۆمك ائىدىر دىلر. حكومت بىطرف بولوندى.

مخبرىن يازىسى حفظ ائىدىلمىشىدىر

۱۹۰۵، ۲۱ آوغوست

ايكىنجى شوشا فاجعه سى ياخود قالا شچا پوفون تلبىساتى

۱۹۰۶ - نجى سنە مىلادى، ۱۲ اىبولدا گنجە قوبىرنىيە سى شوشا شىهرىندە قالا شچا پوفون تحت تلبىساتىندا موقع اجرايە قۇيولموش اىمەلرى نىن تفصىلى .

افادە مرام

گنجە قوبىرنىيە سى شوشا اوىزدىندە اثرمنى مىسلمان حادثاتى وقوع اۆلاندان ايشبو فاجعه لىر گىبى بىر چوڭ گىشنىرال قوبىرناتور تىعىن ائىدىلدىگى گىبى آخىرىنجى فاجعه يە بىر آز قالمىش گىشنىرال قالا شچا پوف دوباره شوشا اوىز دىنە تىعىن ائىدىلدى. دىمك اۆلار كى هر آى باشى

شوشادا بىر طرز اداره تشكىل انديلىب موقع تاماشايا قۇبولور دو. شوشا اوئيز دىنه تعيين انديلميش گئنئرال لارين اولينجى سى تاقاشويلو «فله يشر» قالاشچاپوفدان عبارت دىكى، بونلارين بىر پاراسى نهايت نفس خواه اولاراق حفظ بدن مسئله مهمه سيندن كنار ايش گورمگى ابدأ و ذاتاً دوست توتمازدى، داها آچيق بىر طوريله طرفينين رضاسىنى آلە گتيرمك و انواع افكار ايله اشغال اتمكده ايدىلر. گئنئرال قالاشچاپوفا گلدىكده ظاهراً ساده و صاف دل اولاراق باطيننده محمل و غدار اولدوغو گوندن آشكار ايدى. بۇذات اولجه تعيناً ماراپلاغا تشرىف فرما اولاندا اثرمنيلر منى اولدوره جكلر، بارى خنجر و تاپانجا ايله اولدورسو نلر. زىرابن بومبادان قورخورام، گيىبى سۇزلرى جماعت ايچينده مكرر سۇيله مكده ايدى.

آن اول داخى شوشايا وارد اولان گيىبى مسلمان محله سينده اقامت انديگى اوچون اسلاميلرين حساسيت امينانه لرىنى كندى طرفينه جلب انتميش ايدى. و بىر نجه موقعه اثرمنى مسلمان ايشينده ساخته كارلىق انديگىندن گنه شوشادان كثرى چاغىرىلدى. زىرا بۇ وقتده حكومت بىر آز گۇزلرين آچيب قافقازى بىر ميزان سلامت اوژه ره ساخلاماق خياليندا ايدى.

بۇندان ناشى دىر، قالا شچاپوف ماهر - ماهرانه، اثرمنيلرين صلاحيديله اثرمنى و مسلمان و كيللرئندن بىر قطعه رضانامه در دست انده رك تغليسه يولانير. آلفتان ايسه طرفينى بىر گۇزده گوردىگىندن بىر پارا موقعلرده و حشيليك اندن اثرمنى قريه لرينه جريمه و تنبيه و تنكيل اجرا اتمكده ايدى.

اثرمنى ملتينه بۇيله بىر ذاتين ابدأ نفع و ثرمه يه جگى اثرمنيلره معلوم اولدوغوندان تازه حيله كارلىقلارا باشلاديلار. آن اول اثرمنى كشىشى آشوت شوشا اثرمنى خانلارى نين لسان ناز كانه لرئندن بىر عريضه

ياز دىرىب عليا حضرت ائمىئراتورچە يە و قرافينا وارانسووايا گۇندەركەلە كندىسى داخى تفلېسە ائرمى - مسلمان و كىللەرى نىن گۈزۈنە توپراق آتماقلا ايكىنچى دفعە اۇلاراق قالا شچاپوفدان اوترو بىر رضانامە حاصل ائدىر . بۇيلە ايشلرا يە باشلايىرلار . عادل اولان گۇئىئىرال آلفتانى اولمايان جبر و ظالملىكارلىققا حكومتە نشان وئرمگە باشلايىرلار . آى قوبىمايىن قريە لردە خىردا - خىردا ، اختيار عورتلر قالمادى كى آلفتان بى حۇرمەت ائتدىرمە سىنى دئىيب باغىر ماغا . ائرمىلر آچىق - آچىقا ھىرگاھ قالا شچاپوف شوشا يە تەيىن اولوب آلفتان و اونون ھەم فكىرلەرى (پولقوونىك) و مورن اويزدىن ناچالنىك فرەلىخ و سايرلر خارچ اولماسا ائرمى ملتى شوشادا الدن گىئە جەك دىر سۇيلە مكدە دىر . بونلارا باخمىش جناب جانشىن حضرتلەرى كندى معاونى گۇئىئىرال حالامانى و بىرنىچە مستىنطق گۇندەرىب بىرچوخ استىنطاقدان سۇئرا آدلارى فوقدا ذكر ائدىلمىش ذات عدالت صفاتلار اۇچون بىر تفسىر وارد اولمادىقدا ، لابدا گىئە قىرىئىبە سى نىن ايكى گۇئىئىرال قوبىئىر ناطور تحتىنە وئىر دىلر . اوندان سۇئرا قوبىئىر نىيە نىن نىصفى حورمتلى گۇئىئىرال آلفتان ، دىگر حصە سى قاتل انسانىت اولان قالا شچاپوفا تاپىشىرىلدى . گۇئىئىرال قالا شچاپوف ايكى دفعە دىر كى ، قاراباغا وارد اولوب جاوانشىر ، زىنگە زور و جبر اىيلا ، اصلاً بىر نظردە اولسا باخمايىب يالقىز شوشا اويزدىنە عطف نظر ائتمكدە ايدى .

قالاشچا پوفون اقداماتى

قالاشچا پوف ايکينجى دفعه شوشايا وارد اولدوقدا دۇرت نفر باغيندا اولان مسلمانى مئويه آپاردىقلارى سپرادا عسکراندا اولدوردولر. وگننه نئچه نفر مسلمانى باغلاريا سۇباغلادىقلارى سپرادا اولدوردولر. مسلمانلار شكايت قصدى اوچون پوليسه يه تۇكۆلدۆكده قالاشچا پوفو داخى حاضر بۇلانمايش ایدی گئنئرال عادل - عادلانه شكايتچيلره زيرده يازيلميش سۇزلرى سۇيله ميشدير. يۇلدان يعنى جماعتين عبور - مرور انده جک طريفيندن خارج اولان ايشلر بينم اختياريمدن مافوق دور.

بۇسۇزو سۇيله ييب گننه كندى منزليه قايدير. بۇندان بير قدر سۇنرا يۇلاقدان شوشا يا گلن نئچه مينىكلرني مسلمان قۇلدورلارى قتل انديب باقى سيني يد اسارته آلدىقلاريندان همان ساعت شجاعتلى قالاشچا پوف شيخلر قريه سيندن ايکى مين رۇبلا جریمه آلديرير. گننه كروس اوزدينده قاقاقلار بير نفر اثرمني - پريسطاوى اولدورمه گيندن ناشى شوشا مسلمانلارى نين نجاسى اولان نجفقولو آغانى بير تاقيم اثرمنيلرين شيطنتى سايه سينده اوچ آى تامام حبس انديلمه گه حکم اندير.

بۇحالدا عسگران يۇلونو اثرمني كندليلرى كسيب شهريله محله نين علاقه سى بالمره قطع انديلر بۇداخى اوندان اۇتروايميش كى اثرمنيلره هر طرفدن كۆمك گلدیکده مسلمانلارا اصلاً بير معاونت يۇلو قالماسين.

محاربه خبيرلى

عسگران يۇلو اثرمنيلرين طرفيندن مسدود اولدوقدا اسلاميلرين كۆمك يئرى آنجاق بير مغرب طرفيندن كائن (زارسار) قريه سى و ساير

مسلمان كۆيلىر يدير كى اۆنلارى دا نىچە دفعه داغتىماق اۆچون توپ قوشون گۆنده ريلدى ايسه ده بير مدافعه دهن سؤنرا توپ و قوشون مأيوسانه شهره قايتدى. بو وقتده اثرمنيلر بير نفر اثرمنى ميتى گتيريب گئنئرال بۇدور سنين قونشولوغوندا بۇنو اۆلدور موشلر - دنمكله گئنئرالين حكميله همان ساعات كۆچرلى محله سينه اۆد ووروب توپا توتارلار.

۱۲ - ايول، ۱۹۰۶ - نجى سنه ميلادى

آخرينجى محاربه وقلعه نين قوشون طرفيندن توپا توتولماسى

گئنئرال قالا شچاپوفون مسلمانلار خصوصوندا اولان نيات ابليسانه سيني دريافت ائندن اثرمنى ملتى هر حالدا بير بهانه آختارير ديلار كى گئنئراللى مسلمانلار اۆستونه آياقلاندير سين. بۇباره ده بير چوخ دسيسه لرده بۇلوندولار. بير پاراسيندا مقصودا نايل اولوب، بير پاراسيندا داخى مسلمانلارين بير نوعى گوزو آچيqliغيندان ناشى اولاراق محروم قالير ديلار آخرا لمر ايول آبي نين ۱۲ سينده ۱۹۰۶ نجى سنه ميلاديسينده نىجه گۆندن قالميش بير نفر اثرمنى ميتى گئنئراللا نشان و ثريب بۇدور بوساعات سنين قونشولوغوندا مسلمانلار قتل ائتدیلر دنمكله گئنئرال جنابلارى داخى بير بهانه آراد يغيندان بلاستنطاق كۆچرى محله سيني توپا تۇتماق امريني وئردى. آيين اون ايكي سينده بير طرفدن قازاق دسته لرى و پيادا روس قوشونو ديگر طرفدن محاربه دن قاباق شهرده نظام تحتينده ساخلانميش اثرمنى فرقه لرى و قاچاقلارى مسلمانلارا هجوم باشلاموش ايديلر. بشش گۆن محاربه ده اثرمنى سرحد ينده اولان جمله مسلمان خانه لرى يانييب و توپ ضربه لرى ايله تخریب ائيدلى. مسلمان كۆنوللو

جاوانلارنى داخى ھەر طرفدەن اوميدلرى كسىلىپ رستمانە محاربە ائتمەككە ايدىلەر. روس قوشونو ايله ائرمىلەر بىردەن ھجوم ائتمەككە و روس پتربەلرەندەن مسلمان طرفىنە مرمى اندازلىقلا و شاراپنىل تۇكمگە باشلانىردى. مسلمانلار بىر سىنگرلرى بۇيلە آتشلرە مقاومت سىز ايسەدە بۇيلە آتش لرىلە قوۋە معنويەلرەنە اصلاً خىلل يىتىشمەن اسلامىلار اصلاً كىرى دۇرمايىب، قوشونو و دۆشمەن موقىنى سىرەك آتاش تۇفنگلرەلە دۇمگە باشلايدىلار. بۇ آزالىقدا ائرمىلەرن تىلفاتى ھدەن زىادە ايدى زىرا كىدى قوۋەلرەنە مغرور اولوب سەردايندان چىخىب اسلام سىنگرلرەنە ھەر ساعاتدا يۇرۇش ائدىرلەر. اسلام عسىگرلرى ايسەدە مردانە اولنلار قارشى لايىب بىر قەدەم اولسا محاربەدەن دالى دۇرمايىب ائرمىنى دىستەلرەنە پرىشان ائتمەككە ايدىلەر. ائرمىلەرن بۇ ھالىنى ملاحظە ائدەن كىنئرال قلاشچاپوف عوموم انتباھلاردا اولان روس قوشونلارنى محاربە يە امر ائدىر. بىشىنجى كۆن مسلمانلار اۆستونە عومومى قىام ائدىلەر.

بو ھجوملاردا اسلام سىنگرلرەنە توپ گوللەلرەنە قارىشىب ھەر دىفە لىك بىش مەن، آلتى مەن مقدارىندا تۇفنگىدەن (زالپ) ائدىلدى. بۇناھەت مسلمانلار محاربە ائدە - ائدە ان آخىرنجى سەپلرەنە چىكىلىب محاربە يە مداومت ائدىرلەر. بۇوقتدە مسلمان عسىگر كوماندانلارنىندان بىرسىنى جماعتە نصىحت ائتمەككە كىنئە محاربە يە قىزىشىدەن ائرمىلرى و قازاقلارى اسلام سىنگر لرىندەن طرد ائتمەككە باشلايدىلار. بووقتدە مسلمانلارنى يىتمىش ياشىندا اولان اختىيار لارىندان باشلايىب، يىدى ياشىندا جۇ جوقلارنى قەدر آلت ھرب گۇتوروب دۆشمەن موقەلرەنە يۇرۇشا باشلامىشىدەن ائرمىلەر و قازاقلار مسلمانلارنى سئل گىبى يۇرۇش ائدىب ياغمىر گىبى قۇرۇشون ياغدىر مالارنى تاب آور اولمايىب ھزىمەتە باشلايدىلار.

مسلمانلار بالتەقىب ائرمىلەرن خانەلرەنە، قازاقلارنى انتباھلارنى بىر

پاراموقى معلوم اولمايان اثرمنى كۈنوللو لرىنى بىابانلارا داغىدىر دىلار. محاربه مئىدانىدا قالان يالقىز اسلام شەيدلىرى بىردە مسلمان كۈنوللو لرى دىركى، دۆشمەنلىرى او بوجاق بو بوجاقدان تاپىب قتل ائتمكده ايدىلر. اثرمنىلر هر قدر مقتوللارى آپاردىلار ايسەدە فرار حالىندا خزان ياپراقى گىبى تۈكۈلن اثرمنى جندە كلرى اسلام كۈنوللولرى نىن آياقلارى آلتىندا قالمىشى.

گىئىرال قالاشچاپوف اسلامىلرى بۈيلە بىر مظفر حالدا گۈردو كده داها ائشىگە چىخمايلاق خانە نشىن اولدو. بىر حالته كى، اوجا بىر تەپىن اۆستوندە دوروب محاربه مئىدانىنا دارالحرىه تاماشا ائدىردى... مسمانلار گۈجلە نىب اثرمنىلرىن بىر نىچە بۈيۈك ائولرىنە آتش ائدىرلر. ائولر يانىب قورتارار آنجاق ياغمىر شدتلى نزول ائتدىگىندە ساير يىرلرە سرايت ائتمزدى.

محاربه نىن آلتىنجى گۈنو آيىن ۱۸ - نىدە گىئىرال قالاشچاپوف طرفىندە بىر نىچە و كىل لر گۈتۈرۈب مسلمان حصە سىنى ملاحظە ائتمگە گلير. ملاحظە وقتىندە بىر قۇرو . ياراشىقدان اۋتر و ايشى بو مقامە چىخاردىنىز دىيب آغلاير^۱

۱۸ - اىيول، ۱۹۰۶

۱ - گىئىرال قالاشچاپوفون ملاحظە وقتىندە بىر نىچە سوز سۈيلە يىب سۇنرا تزوير اولاراق يالاندان دستمالى گۈزۈنە توتماسى خواجه حافظ شىرازى مرحومون (خود كشته حافظ را) (خود تعزىه مى دارى) قصىدە سىنى خاطرەمە گتىردى.

سۇن خىبر

بۇنلار يىن جىملە سنىدىن سۇنرا بوقدەر تۇپ و بومبا ايله خصوصاً حكومت قۇشونىيله و مىنلرجه داشناقستىيون فوجلارنىن مقابلىينده مسلمانلاردان خانه و مال ضررى آرتىق ايسه ده جان تلفاتى اثرمنىلردن بيره اون اسگىك دىر. مسلماندان تلف اولان اوتوز نفر محاربه يه بىطرف آلسىز - آياقسىز جماعت ايدى. اثرمنى لر ين تلفا تى تىز پنهان انديلدىگينه گۇره معلوم اولمادى. آماخان كنىپندن اولان روسلار ين سۇزلرىنه گۇره شهردن دۇرت يوزه قدر اثرمنى مقتوللارى آرابالاردا خارجه داشىنىردى. شهرده پنهان انديلمىش اثرمنى مقتولى نىن عددى معلوم اولمادى.

اثرمنىلر آخرنجى محاربه نى ائتمىز دىلر زىرا بودفمه حكومت قۇشونونا خاطر جمع اولموشدولار بۇنو داخى بىلمىز دىلر كى مسلمانلار «سالدات گلدى قاچ» مسئله سىنى اونودوب كندى حقوقلار ينى هر دقيقه حفظ ائتمه گه حاضر دىرلار. اؤمىد كى اثرمنى قۇنشولارى، من بعد حكومت و اونون پولوتىكالارىنا آلدانمايىب كندى صحايف مليه لر ينه بۇيله بير پرىشان لىقلار ايله قارا خط چكديرمه يه جكلر. قالاشچاپوف جنابلارى ايسه ساغرموتى نوش اندينجه يه قدر پشمانلىق آجىسىنى مزاقينده گۇره جكدير. مخبر ين يازىسى حفظ انديلمىشدير.

اجمال وقوعات

شوشانىن ايكنىنجى محابه سى ۱۹۰۶ ينجى سنه ده ايبول آيى نىن ۱۲ سىنده باشلانير. آلتى گون مدتى اولان محاربه ده روس قۇشونو جىمله اثرمنىلره كۆمك انديب گىئىئرال قالاشچاپوف امر يله قۇشون اثرمنى

عسگرلرىنە قارىشىپ مىسلمانلار زالىپ آتيردىلار. دىگر طرفدەن روس پىرىيە سىندەن توپ آتشىنە باشلانمىشىدى. بۇ محاربه دە مىسلمانلار كمال مقاومەت لە محاربه اندىب انىمىلرە دۇرت يۇزو متجاوز تلفات وئردىلر. بۇ محاربه دە مىسلمانلار يىددى ياشىندان يىتمىش ياشىنا قدر اختىارلارى آلت حرب ايشلە دىب انىمىلرى مقاومەتدەن عاجز قۇبوردولار. محاربه اثناسىندا عورت لىر داخى سىرلرە سىنگىرلرە لوازىمات حربىيە داشىيردىلار. ايللر اوزونو كۆن اوزو كۆرمە تىن خانىم باجىلار آرخالارىندا چۆرە ك و سوسىنگىرلرە داشىيب اسلام عسگر لىرنە معاومەتدە بۇلونا قدا دۇنيانىن تحسىنىنى قازاندىلار. آللە بۇيلە باجىلاردان راضى اولسون. آنجاق بۇنلار يىن خانە لىردە اۇتوروب عسگر اوغوللار دۇغوب كمال ايلە تربىيە انتمە لىرى اوچون خداوند عالمەدن بىر چۇخ تىنادا بۇلونو روز. عسگر آناسى عسگر اولادى دىيب گىتمىش بابالارىمىزا مىن رحمت دىيب سۇزومە خاتمە چكىدىم.

۱۹۰۵ - نجى سنە مىلادى (۲۰) آوقوست شنبە كۆنو كۆندوز
ساعات بىش يارىمدا سرزده ظهور اولان ايكىنجى باكى
فاجعه لىرىنى حاكىدىر

آوقوست ۲۰ سىندە شنبە كۆنو كۆندوز ساعات بىش يارىمدا شىر اسلامىلردەن و مدافعه اندىجى كۆنوللو جاوانلاردان خالى اولدوغو سىردادا، بىردەن بىرە مىسلمانلار ا هجوم اندىلر. بۇ آخىرىنجى حادثە دە مىسلمانلاردان بىر چۇخ تلفات اولدوسادا جملەسى حماللىرو بىر پارا اىرانلى فعلەسى و آراباچىلاردان عبارت ايدى. بۇ محاربه دە مىسلمانلار يىن آن اولدە خىردارىلىغى اولمايب انىمىلرىن فنورىللىن آلتىسىندا اولان مغلوبىت لىرىنى

بیر مظفریت ابدی لباسینا داخل ائتمک خاطرہ سی اؤچون ایمیش ظنینه بیز. زیرا مسلمانلارین اثرمنیلر ایله بد معامله ده اولونماق خیال لاری اولسایدی. بیرئرلی یایلاقلارا کؤچؤب شهری بیر تاقیم حمال و آرابا چیلارین عهدہ سینہ بوراخماز دیلار. اثرمنیلر ایسه مسلمانلار شهرده اولان وقت اصلاً محاربه یه جرات انده ممز دیلر.

بُونو اثبات اؤچون بحث یئری یؤخدور. جمله میز بیزلر یا اینکی اثرمنیلر ده دؤشونموشدولر کی باکی دا ارامنه نین بؤسوتون فتویرال فاجعه سینده قوه معنویه لری خللدار اندیلیمیشدی. شیمدیه قدر اثرمنیلر نواقصات اداره لرین اکمال ائتمه میس بولونور دولار. بُونا جهت مسلمانلار یله هئچ وقت مقام مخاصمه یه گلنگه مقتدر دئییل ایدی.

اثرمنیلرین ایشبو ۲۰ آوقوست روللاری گنیدیلرینه بیر نعمت عظمایگی گؤرولوردو. بوخیال و بوحرکت داخی اولارین قلینه بیردن - بیره آتیلیب مسلمانلارا بیر شبیخون و ورماق خیالینا دؤشموشدولر. بُوخالدا ایسه شهر بؤسوتون خالی و محافظه سیز ایمیش.

اغتشاشین صورت - وقوعو

ایکینجی باکی فاجعه سیندن بیر نئچه گون مقدم قونقلاردا خدمت ائدن عمله لر تعطیل ائتمیشدیلر. بوتعطیله سبب عمله لرین گندی حاللاریندان ناراضیلیقلاری اؤچون اولدوغوندان حکومت اولارین خوشنولدوغونو قازانماق عوضینه یئرلرینه سالدات قویوب قونقلاری ایشه سالماقلا اولارلی، یعنی تعطیل ائتمیش عمله لری آجیشدیریر. تعطیل ائتمیش عمله لر و اولارین کارگذار لارین اکثری اثرمنی اولدوغوندان حکومتین شو بناگذارلقیندان ناراضی اولاراق شنه گونوقونقانی گولله یه

باسارلار. بو گۆلله بازلیق اثناسیندا قونقادا اولان سالداتلار و بیر نچه نفر مسلمانلار مقتول و زخمدار اولورلار. فرصتدن استفاده اوچون انتظار اولان اثرمنی کلیسه سیندن حزین اولاراق بیر ناقوس چالینیر.

۱۹۰۵ - نجی سنه (۲۰) آوقوست شنبه گونو گوندوز ساعات بئش یاریمدا محاربه خبر لری

اثرمنی کلیسه سیندن ناقوس چالیندیقدان اثرمنی جاوانلاری دکانلارین قاباغیندان آللرینی بیر - بیرنه چالیب، اثرمنی دکانچیلارینی اغتاشاشا باشلاماقا اشارت اندیردیله. دکانچیلار ایسه در عقب مسلمانلاری آتسه توتوب هر طرفده آله کئچن یوللاردا کسب - کاره، سوداشیب آراباچیلق گیبی ایشلرده مشغول اولان جماعتی قیریب کسمگه باشلارلار.
بو وقتده جمیع ینرلرده خبرسیز اولان مسلمانلارا اثرمنیلردن حربی قیام اندیلیمیشدی ائولردن آتوشقالاردان مسلمانلارا یاغمیر گیبی قوروشون یاغدیریلیدی، بو آتش حالیندا اثرمنیلر بلالفرق روسلارا و گوزجولرده آتماقدا ایدیلر. (بونو یاددان چیخارما مالیدیر کی، اثرمنیلر فتویرال انتقامینی آماق ایسته بیر میشلر).

۴ - نجی اوچاستوق پرستاوی (ژئینی) نین اغتشاشه دایر وئر دیگی معلوماتلار دیر

اولجه اغتشاش کلیسه دَن ناقوس چالماقلا اثرمنیلر کلیسه سی نین یانیندا پاراپت ده باشلادیلار. نئچه دقیقه دَن سؤنرا اثرمنیلر آتوشقا لاریندان داملاریندان مسلمانلارین اؤستونه بی آرام توفنگ، تاپانچا گؤلله یاغدیریلیدی. بعضی یئرلرده مسلمان ائولرینه و دکانلارینا اثرمنیلر طرفیندن هجوم اندیلیب، قتل - غارت اندیلیدی.

اثرمنیلر حکومتین قاداغانینا باخماییب گنجه بی صاحب قالمیش ائولرده اود ووروب آبارلارینی داغیتماقلا وحشی حرکتلرده بولونوردولار. مسلمانلار ایسه اؤنلارا جاواب وئره بیلمه ییردیله، زیرا اؤنلاردا تدارک حرب و اسلحه یوخ ایدی. آشاغادا آدلاری یازیلیمیش اثرمنی خانهلریندن گؤلله آتیلیدی. میخائیلوفون اثرمنی جمعیت خیریه - سی نین، ارسپوفون، یکیزاروفون، آواقوفون، مایلوفون، آنتونوفون، آداموفون خانهلریندن گنجه اولدوقدا میکاییلوفون مایکیزاروفون و آنتونوفون و اثرمنی جمعیت خیریه سینین اوتاقلاریندان قوشونا و پولیس آداملارینا تاپانچا و توفنگ گولله سی آتیلیدی. گئنه مذکور پشریستاوین عرض حالینا گؤره بوایشلرین جمله سی اثرمنیلرین عداوت ملیه لریندن ناشی دیر. و اثرمنیلر چوخدان بوایشه حاضیرلانیرمیشلار.

باکی رئیس پولیسہ سی جناب (ائیز باش) ین تحریراتی

اولینجی (لابینسکی) بولو گونون اوچونجو سوتونا قازاقلاری و آلتینجی نمره توپلار کی یانقی آلابی نین یانیندا ساکن دیرلر. آیین ۲۱ - ینده قریپوست طرفینه گئدن زامان اطرافدا ساکن اولان اثرمنیلر طرفیندن قازاقلارین و توپلارین اولان یئرلرینه گؤلله یاغدیرمیشلار لاکن منزیلدن اولان اون آلتی قازاق وتوپ خادیملری ۸۲ ینجی داغستان بولوگونون کؤمه گیلہ گؤلله آتان اثرمنیلرہ جاواب وئرمیشلر.

منزلین شوشه لری، دیوارلاری و طویلہ سی گؤلله لرین شدتیندن بال شاننی گیبی اولمدشدور. خیانت کارلارین گؤلله سی حیاطین ایچینه یاغیش گیبی تۆکولوردو. افسرلرین کاماندارین اوتاغی نین جاملاری داغیلمیشدیر. کاماندارین دئدیگینه گؤره سالداتلار اولان خانہ شدت ایله گؤلله یه توتولورموش. بو آتیشمادا سالداتلار و اتاقلارینا ۲۸۴ تۇفنگ گؤلله سی، ینددی تاپانجا گؤلله سی آتیلیپدیر. رئیس پولیسہ نین حکمیلہ گؤلله آتیلان قاپیلاری سپندیرب ایچری گیر دیکده جملہ اثرمنیلر قاجیب گئتمیشدیر. اوردادا اوتوران روسلارین شهادتینہ گؤره اوردادا - بیر چوخ اثرمنی وار ایمیش کی، جملہ سیده گؤلله یاغدییرلر ایمیش. آختاریش اثناسیندا ایکی تاپانچا، آلتی خنجر، یوز پاترون، اؤچ بشش آچیلان تۇفنگ در دست ائدیلمیشدیر. رئیس پولیس قاپیدان چپخان زامان یاغیلرین بعضیسی اونا گؤلله آتمیشلار، برکت وئرسین، اؤزونه دہ یمہ ییب ایزه دہ یمیشدیر (رئیس پولیسہ ایزباش).

۲۱ آوقوست خبر لَری

باکی نین اوچونجو اوچاستوغونون آغالی، دَوچیلی، ناوزرا، تیللری متفقاً اعلان اندیر کی آوقوستون ۲۱ ینده آخشام ساعات بشده کراسناوودنسکی کوچده واقع باقروفون ائویندن اونلارا نئچه توفنگ گولله سی آتمیشلار. آنجاق هنج بیر کسه ده یمه میشدیر. آوقوستون ۲۵ - ینده همین خانه نین سوارخانلی کوچه یه باخان بالکو نوندان قاپی آراسیندان داخی اونلارا نئچه توفنگ گولله سی آتمیشلار. آتیشما حالیندا بیر تۆرک زخمدار اولموشدور. ایکینجی دفعه قاپیلاردان توفنگ آتیلان زامان سالداتلار طرفیندن همان خانه گولله بوزان اندیلمه گه باشلانیر. نتیجه سی معلوم دئیل، آنجاق گولله بوزاندان سونرا گئنه مذکور خانه دن گولله آتشی امتداد اندیردی. آغالی دوچینکلر سوزون آخیریندا دئییرلر کی، باقروفون خانه سی گلیب - گئده ن پولیسه قوللوقچولارینا و قوشون افرادینا بیر تله اولموشدور.

۴ - نجی باکی اوچاستوغونون پشریستای (ژئینتی) نین وئردیگی معلومات ۲۵ - آوقوست داغستان بؤلۆگونون بیر روس سالداتی اؤن تیر افسری (تخمیچنکو) تحتینده همان پولیسه اوچاستوغونا ۴۷ نفر اثرمنی گتیریب، اعلام ائتدی کی همان اثرمنیلر قودیکو فون خانه سینه جمع اولوب اؤرادان فایتون ایله و پیاده گئدن حکومت مأمورلارینا و جماعته گولله آتیرمیشلار. بؤنا گۆره داغستان پولکونون کاپیتانی (دوبرو اوین) بن حکمونه بناء اونلار همان ائوه داخل اولوب جستجو ائده رک اؤزادا جمع اولان مقصرلری دستگیر ائتسینلر. جستجو ائناسیندا نئچه بیردانکا، ریوولویر و بیر قدر پاترون پیدا اولوب در دست ائدییلن آلات تماماً اوچاسقا پشریستاینا تودیع ائدیلیلر. همان پولکون باش اؤن تیر افسری یاریم روت سالداتیه کاپیتان (اینوز یمسوفون) حکمونه بناء ماغازینینی

كوچه ده واقع زارتاپتوفون و محمدرضا رسول بگوفون ائولرینی جستجو ائدیب شورشچیلری در دست ائتمک اوچون. زیرا همان خانه لَردن عبور ائدن جماعته حدسیز گولله آتیرلارمیش. همان بودستگیر اولان آداملاردان بیر چوخ توفنگ و تاپانچا توتولموشدور. و مذکور کاپیتانا تحویل وئرلمیشدیر.

دستگیر اولانلارین عددی ۶۱ نفر دیرکی، حبس خانادا یئر اولماد یغیندان زندانبان (؟) قبول ائتمه میشدیر.

پورت ناچالنگینین اعلانی

باکی پورتونون ناچالنیککی کئچن گۆن تعجیلا باکی قلعه بیکی سینه اعلان ائدیرکی آوقوستون ۲۴ - وئنده پورت اداره سی نین استوروژه (ساویلی موختاتکین) اوْنا معلوم ائتمیش کی، میر کوری و میلیوتینسکی جاده لَرینده واقع اولان آداموفون ائوبین بالکو نوندا همان گۆنون صبح ساعات آلتی یاریمیندا تاپانچادان دؤرت کره آتش ائدیله. آنجاق اتقاقی خوشبخت لیکدن ناشی اولاراق هئچ بیر سی ضرر وئرمه میشدیر. و همان استورژ گؤسته ریب اثبات ائده بیله کی همان بالکوندان اوْنا آتش ائتمیشله. آتش ائدهن جانیلر روبرودا دوروب، گؤستره ده بیله، و همان ایشه شاهد گؤسته رمکله داخی اثباته یئتیریر. ساعات ۱۱ - ده همان ائوبین باغلی قاپی سی نین شبکه سیندن مرور ائدن مسلمانلارا ایکی توفنگ آتمیشلار شنبه گۆنو آوقوستون ۲۰ سینده همان ائوبین تحتینده اولان برادران (سرگی یوف) لَرین مرزیانسک پاروتچوفون ماغازیلر نیدن و همچنین سامون عشرت خاناسیندان آرتیق توفنگ آتیلردی. و همچنین آوقوستون ۲۰ سینده آفشاروفون ماغازینی نین روبرو سوندا واقع ائودن توفنگ

آتىلىردى. آفشاروفون ماغازىنى اولدوغو انونين قارا اولچوسو بىر نفر
 فنارچىنى قتل ائتىدى. بوقتله شهادت انده بىلىر پورت فىلشرى لاكتشوف،
 استوروژ (موختاتكىن) و موره خودنى اشكولانين كارگذارى. پوچت
 تىلقرام كانتورونون دالىندا واقع بىرژىوى كوچه ده اولان اثرمنى
 انولرىندن آتيلان توفنگلردن نچە نفر مسلمان قتله يئتيشيدىر. همان
 خانه لردن قارا اولچوسالدا تاردا گۆلله آتميشلار. بونا گۆره همان انولر
 سالدا تار طرفيندن احاطه اولونوب آنجاق انوه داخل اولماق ممكن
 اولمادى. رىژورنى افسرين حكومه بناء قونشو انولرين بالكونوندىن همان
 يثره گۆلله ياغد بىرلىب نتيجه سينده ۶ نفر اثرمنى و بىر نفرده گۆرجو قتل
 اندىلىر.

آوقوست آيى نين ۲۰ - سينده گۆن اورتادان بشش ساعات گنچميش
 اثرمنىلر اوزاقامت ائتىدىكى آچىق پنجره لریندن و آتوشقا لاريندان توفنگ و
 تاپانچا ايله كۆچه ده گنده انسانلارين اوستونه آتش آچىلىردى.
 بو آتيشما ائناسيندا مقتوللار بۇندان عبارت دىر: (مورسكونى) (تورغوى)
 كوچه لرده صفرعلى يىفين خانه سى قارشى سيندان بىر روس ايله
 استانىلافسكى كوچه ده بىر مسلمان فایتونچوسو قتل اندىلميشدىر. بالا خانه
 كوچه سينده بىر مسلمان مهلك صورت ده قتل اندىلميشدىر. ميخابلوفسكى
 خسته خاناسينا گتيريلميشدىر.

۲۱ آوقوستدا صباح اثرته دن بدا ايله گۆن اورتادان اۆچ ساعات
 كنجنه قدر آتيشما اولور. اۆچدن سونرا اوقدر كترتله دئىل اثرمنى لر اۆز
 اقامت گاهلارينين پنجره لرینين و اۆز خانه لرى نين و دروازه سيندن
 كۆچه لرده پيادا يا سواره گليب، كنجن مسلمانلارين اوستونه آتش
 اندىردىلر. بو وقتده (۴) مسلمان قتل اندىلدى. اۆچ مسلمان داخى
 زخم دار اولموشدور. اثرمنى لردن ايسه بىر نفر مقتول، ايكى نفر زخم دار
 اولموشدور.

زخمدارلار در عقب میخایلوفسکی آزارخانایا گؤنده ریلیمشیدیر. هویتی معلوم اولمایان مسلمان جنازه لری قبرستانا گؤنده ریلیمشیدیر، تۆفنگ آتیلان شهبه لی خانه لرین صاحبی تعیین و تحقیق ائدیلمیشدیر.

گئنه دؤرونجوا و چاشقا پرستاوی نین مقام عایدینه وئردیگی معلومات

آوقوستون ۲۲ - سینده گئجه اثرمنیلر حَیْط طرفیندن ایرانلی مسلمان بقال دکانلارینی یاروب یغما و غارت ائتمیشلرکی همان بونلاردیر.

(۱) بالاخا و کاسپی کوچه لری نین گوشه سینده زینالوفون خانه سینده آغاداداش بختی اوفون دکانی. (۲) تلفون کوچه ده کاسپی کوچه لری نین گوشه سینده زینالوفون خانه سینده سید داداش اوغلونون دکانی.

(۳) - بالاخانی کوچه ده علی یئفین خانه سینده مجهول بیر ایرانلی دکانی.

(۴) - تئلفونی کوچه ده داداش اوفون ائولرینده مشهدی مصطفی اوغلونون دکانی.

(۵) - بؤیوک مورسکوی کوچه ده صفر علی یئفین خانه سینده جعفر نصراله یئفین دکانی. (آلترینده اشیا توتولان اثرمنیلرین اسملری محلی پولیسه یه معلوم ائدیلمیشدیر.)

(۶) - آوقوستون ۲۴ - نده ساعات ۱۱ - ده عاشوربیک کوچه سینده ۳۸ نفر شورشچی مفسدلر، ۱۱ نؤمره لی شاه نظروفون خانه سنین بناسینا قَدْر تماماً داغیدیب غارت ائتمیشلر. فسادچیلاردا توقیف اولونموشدور.

(۷) - گئنه همان کوچه ده آلکساندیر تراسایفین ۱۲۵ نؤمره لی

خانەسى احراق اندىلىپ تامامىلە ياندى.

(۸) - آيىن ۲۴ - نەدە - صاباحلىغىن ساعات يىددى دە بۇيۇك مورسكوى وغمنازىە كۆچەلرى نىن گوشەسىندە سگى اۆزە رىندە جزئى حيات اثرى گۆرونن ايكى نفر زخمىدار تاپىلمىشىدىر.

(۹) سوراخانى و بازار كوچەلرى، كوچەسىندە يورى آنتونوويچ نام بىر روس قتل اندىلمىشىدىر.

(۱۰) - بىرىنجى قانىتاپىن كوچەسىندە ۲۹ نۆمرەلى خانەنىن قارشى سىندا ۵۵ يا ۶۰ ياشىندا بولونان بىر مسلمان (؟) قتل و شەيد اولموشدور.

(۱۱) - باقىرونون باخچاسىندا باقىروفون خانەسى غرىندە كىچىن (پرىمورسكى) اوچاستوغون ۲۰۷ نۆمرەلى (غورودووى، حسنوا ائوين بالكونوندا دوران اوچ اثرمنى طرفىندەن آتش اندىلىپ زخمىدار ائىمىشلر.

آوقوستون ۲۰ سىندن (۲۵) ەقدر واقع اولان حادثەلرە داير دۇردونجو محله پرىستاوى نىن وئىردىگى معلومات

قارانتىنى كوچەدە (۱۲۱) نۆمرەلى فىليوسىانس قارداشلارى ائوى نىن دۇردونجو مرتبە سىندەن، آوقوستون ۲۰ - سىندەن ۲۴ - نە قدر گىلىب گىدەن جاعتى بىلەرق آتشە توتوردولار. اونا گۆرە بوانودە آوقوستون ۲۴ - نەدە ساعات ۱۱ - دە قوشون طرفىندەن ۳ دفعە توپ آتلىپ ائوين دۇردونجو مرتبەسى نىن ايچىنى و دىوارلارنى داغىتمىشىدىر. بۇندان سونرا همان ائودن داخى گۆللە آتمادىلار.

كىچىن گۆنلەردە دۇردونجو اوچاستوقدا بىشلە فاجعەلەر داخى گۇرونموشدور. آوقوستون ۲۶ - سىندا گىنجە ساعات اوندا ايكى نفر جانى اثرمنى تلفونى كوچەدە اولان تىرپتروسوفون ائويندە جعفر مىر

بابايىڧىن اوغلونون د كانىنى چۆلدىن سىندىرىب گىئىندى پىرىستا و معاونى لازارىڧ ايله و اينى پولىسه آبخودنى گۆرن تك باشلاىب اونلارا گۆللە آتماقا، جانى نىن بىرىسى قاچىب گىزلنىمىش آما او بىرىسى آرتىم سىمونوف محبوس اندىلمىشىدىر.

آوقوستون ۲۶ - دادۇردو نجوا وچاسقانين نىكلای آكوپوفو
توتوب هانسى كى، اۇزىولدا شلارى ايله اىسته يىرمىش
بالاخانادان گلن احمد باقروفون آراباسىنى غارت اتتىن

آوقوستون ۲۶ - سىندا بالاخانسكى كوچهده مىكائىل اوفون ائوبىدىن
اىرمىلىر، فرىد عبدل زىنال اوغلونا اىگىرمى بشش گۆللە آتىب اۆلومجول
صورتده زخمىدار ائىمىشلىر. اىرمىلردن بىرىسى سىرگى نالىندوف حبس
اندىلىدىر. باكى نىن عمدە ضررى بالاخانلى تسمىه اندىلن نفت معدنلىرىندە
تخمىن اندىلىر. آوقوستون ۲۰ - سىندە باشلامىش سىنتابرىن اونونا قەدر
باكىدا و اطرافىندا بىر چۆخ جنايتلر پىدا اولماقدا اىدى. هر شىين قىمتى
بىرە اۆچ ترقى اندىب فقير جماعت و غربا آرتىق عسرت و ذلتلە ياشاماقدا
اىدىلر. سىنتابرىن اونوندا قراف وارانسوف داشكوف حضرتلرى صلح و
مسالمت برپا ائىمك اۆچون باكىيا تشرىف گىبرىر. صلح داخى سىنتابرىن
۱۴ نده ۱۹۰۵ سنە مىلادىدە چهارشنبه گۆنو سردار وارانسوف داشكوفون
تحت رىاستىندە برپا اندىلىر.
غارتلردن و مخصوصى مکتوبلاردان اخذ اندىلمىشىدىر.

صلحین صورت وقوعی

۱۹۰۵ سنه میلادی (۱۴) سننتابرا تصادف ائدهن چهارشنبه گۆنو ساعات (۱۲) راده لرینده مین نفر دَن زیاده مسلمان و اثرمیندَن متشکل بیر دسته هر ملت گندی نجباسی و روحانی سی نین جمعیتی ایله صلاح و مسالمت اوچون دوفسکی مئیدانیندا حاضیر اولدولار. دسته نهایت شادلیق و خوشنودی ایله کندی روحانلیریندَن صلح و مسالمت اویره معیشت ائتمک تکلیفینی قبول ائدیر دیلر. جماعتی صلحه دعوت ائدهن قوبئرئییه قاضی سی میر محمد کریم آغا میر جعفرزاده جنابلاری ایدی. بوندان سؤنرا اثرمنی کشیشی ایله گئنترال قوبئر ناتوروس آفاده ئیف جنابلاری جماعته نصایح ائدیر دیلر. جماعت دسته ایله پاراپیته و اورادان دسته ایله موسیقا ایله تولیو بیا کینشسکی کوچه دهن مورسکوی و تئلفوننی کوچه لَرده گئندیلر - استانیلاوشکی، باخاننشسکی کوچه ایله قوبامئیدانینا قایتیدیلار. بومئیداندا داخی بیرنچه دسته دایانمیش ایدی. بوقنده روحانلیر و نجبالر تاثیرلی نطق لَر سؤیله بیب جماعتی صلح نامینه تشویق و ترغیب ائتمکده ایدیلر. دسته نین قاباغیندا فایتونا راکبا گئنترال لئیتینات فادایئف ایله قوبئر ناتور لیله ینف گئتمکده ایدیلر. شهر اهالی سینه گلدیکده بوقدسته لری کمال حسرت ایله استقبال ائدیر دیلر. کوچه و تخته پوشلر انسانلار ایله دولموش ایدی. هر طرفده انسانلار خندان - خندان چوخ اثرمنیلر ایله مسلمان آل - آله وئرمیش پلانلاردا سئل گیبی آخماقدا ایدی.

بویله بیر انسان غلبه لیگین گۆره ن آدام، حیرتده قالمادیم دئیرسه یقین کندلیگیندَن بی خبر بیر هیولا یمش. هر طرفده بیر شادلیق، هر کس ده بیر مسرت نمایان اولوردو. قوبامئیدانیندا صلح اوچون چالینان موسیقی لرین صداسی تخته پوش لره اورادان بالکونلار بالکونلاردان داخی سمایه قارشسی عکس انداز مسرت اولویوردو. جماعت شادلیقیندان

گىئىرال فایتونون آتلارینی گىندی آللری اوسته آپاریردیلار. فایتونو مطنن صورتده خانه سینه قدریئیردیلر.

گىئىرال قوبئو ناتور فایتوندان قالخیب ایشبو نطقى سؤیله بیردی:

جماعت! بوگۆن منیم عۆمورومون آن سعادتلى بیر گۆنودور من بوگۆنو اصلاً اونوتمارام. حضرات سیزداخى بوطنطنه لى گۆنو خیالیئیزدان چیخارمايائینیز، و دائم صلح مسالمت اۆزه ره یاشائینیز! بوندان سونرا قریئر ناتورلار جماعتله گۆروشوب خانه سینه داخل اولور.

بوندان سونرا صلح خبرینی جماعته وئرمکدن اؤترو بیر نئچه ماحالا گۆنده ریلیر. گئندلر کیشیش و شهر اداره رئیسى کامل بیگ صفر علیئیف باکی قلعه بگیسی پاروچیک ایزباش جنابلاریدیر. بوگونه صلح اولونماسى جماعتى آرتیق درجه ده ساکت و راحت اندیب شهرین اولکی قاعده سیله آلیش - وئریش و نرخلری یئرینده قرار لاشدیریلدی. الله ابدی صلحدن ائئسین.

«حیات نۆمره ۵۳ - ۶۷»

۱۹۰۵ - نجى سنه میلادی آوقوست آی نین ۲۹ - ندا اثرمنى - مسلمان توققوشما سیندان ناشى باطوم شهرینده اثرمنى کامیتتى طرفیندن مقتول اولموش شهید اعظم محمد قولویگ کنگرلى نین ترجمه حالینی و تاریخ وفاتینی حاکی دیر. غزته وسایر مکتوبلاردان اصلاً اقتباس و اصلاح اولونوب تاریخین اوسلوب و مسلکینه موافق بیر طرز لسانه تحویل اندیلمیشدیر.

(ايضاح)

۱۹۰۵ - نجى سنە ميلادى. آوقوست آيى نىن ۲۹ - ندا باطوم شەرىندە مشهور محمد قولوبىگ كنگرلى نىن اثرمنى كامىتتى طرفىندەن كۆندە رىلەن وحشى (تشرور) لار آلىندە شەيد اندىلدىگىنى انشىدىب آغلامايان قافقازلى بىر مسلمان يۇخ گىبى دىرظن اندىرەم. محض ملت و انسانىت اوغروندا فدائى جاناراضى اولان بىر وجود معرزين ترجمە حالىنى يازىب ابنائى ملتە يادگار داهابىر ودىعت قىمتدار اولماق اۆزەرە ساخلاماق بىر تشبث مىلى قىد اندەرك (حىيات) نام وفاتە اوغرامىش بىر جرىدە نىن ۷۱ - نجى نۆمرە سىندە «شعاع» امضا سىلە مىيدان وجودا چىخارمىشلار. بن ايسە شعاع جنابلارىنا پىرو اولاراق اونون مقاله سىندەن مرحومون كندى سىلە مناسبتە بولونموش رفىقلىرىمدەن آلىنان مکتبو بلاردان اقتباسى بىر فرىاد نامە وطن اولاراق بو صحايف ناچىزىمە درجە ايله مزىن قىلىدىم.

ملتىمىزىن جملە معارف پرورلىرى بونو اعتراف اندىرلىرىكى اىروان قوبىرنىە سىندە شىمدىە قَدَر حمىت و جوانمردلىك نام پرافتخارىنا لايق اولان بىر وجود معزز قدمنهادە وجود اولموشدور ايسە دە فقط محمد قولوبىگ جنابلارى ايدى. مرحوم محمد قولوبىگ ملتى نىن اوغروندا فرانسە نىن «فلە شىە» لرى قَدَر خدمت ائتمىشىدىر دئسەم گئشە آز سؤىلە مىشم. بونو داخى اعتراف ائتمە لىدىرىكى، ساير ملتلىردە بؤىلە عالىقدر كىمسە لرىن هىكل يادگارانه سى توكولوب زاماندان - زامانا، عصرَدَن عصرە يادگار بوراخىلىر. افسوس كى، قدرت خاطرە نىن نادر ىشتىدىر

دیگی اوشهید ملتین نامینه بیر یادگار بیر «آبیده»^۱ بوراخیلما دی. بناء علیه سعیدین بو محقر تاریخچه سی کندیسینی مقام افتخاره چیخارماق مقصد ایله او مرحومون قانلی ترجمه حالینی حسرتینه آلاق ملت و وطن اولادینه بیر نمونه مصیبت اولراق حفظ ائتمک ایسته بیردی.

«ترجمه حال یا خود تاریخ وفات»

مرحوم محمدقلی بیگ ایروان قوبرنیه سی نخجوان شهرینده ۱۸۶۴ - نجی سنه ده تولد ائدی، آقاسی نخچوان بیگزاده لرینده «مایور» شفیع آغادیر. ان بیرنجی، آن اساسلی تحصیل اولان تریه اولیه نی آتاسیدان گورموشدور. ایکینجی تحصیل اولان ابتدایی درسی خصوصی معلمدن یا دائمشدیر. آن بیرنجی مکتب طبیعی اولان خانه تریه سینی لازیمینجه قورتاریب، خارجه اوخوراجاق سینه چاتان وقت آتاسی نین سلکینه داخل اولراق آچیغی تفلیسه حربی مکتبه مادیتسکی قورپوسینه داخل اولدو. بو تحصیل بعدینده پتربورگده حربی میخایلوفسکی «توپچو» مکتب عالیه سینه کئچدی. بورادا ۱۸۸۲ - نجی ده اونتر افسرلیک منصب اولیه سینی آلدی ۱۸۸۴ ده توپچو مکتب عالی سینی کمال لیاقتله قورتاریب افسرلیک منصبه چیخدی.

خیلی وقت لر افسرلیک منصبینده بولونوب ملت، دولت وطنه حسن خدمت گؤسته ریب دیر. استعداد خدادادی و اهلیت انسانیتی سایه سینده

۱ - بویۆک بیر آدامین و یا عالی بیر فعل و یا بیر وقعه نین خاطیره سینی اخلافه نیل هو سپله انشاء و یالنیز اولان اثر معمار و یا هیکلتراشی یه «آبیده» اطلاق اولونور آبدیه کلمه سی بیرنجی دفعه اولراق معلم ناجی افندی مرحوم طرفیندن بومعنا و کمال اصابتله قوللانیمیش و قبول عمومی - یه مظهر اولموشدور. روح پاکی شاداولسون.

جملەنن تحسینن قازاندى. درایت و اقتدارینا گۆرە «شتابىس كاپتانلىق» منصبینە چىخاریلدى. ملت و وطنە بىر آن خىدمەتن گىرى قالمادی، ۱۸۹۳ - نجى ایلینە قَدَر عسگر قۇللو غوندا خىدمت ائیلەدى. دولت و وطنینە علم و سیف ایله گۆستەردیگی خىدمتلىرى بىر آزدا علم و قلم ایله گۆستەرمەك فیکرىنە دۆشودۇ.

اشتابىس كاپتان اولدوغو سرادا استعفاء و نریب خارچ اولدۇ. بىر ایكى سنە وطن اصلیسى و تولد گاهی اولان نخچواندا قالدیقدان سۇنرا ایروان شەرىنە گىتدی. جانیندان عزیز سئودیگی ملتینى گۆرۆب آن زیاده نە لَرە محتاج اولدوغونو تحقیق ائتدی. بیلدى كى، ایروان قویشرىنە سینین مسلمانلارى دیلسیزلیك دَن علم سیزلیكدَن دۆلتین قانونو حكومت مامورلارى نین اختیارینى بیللمە مە لریندَن هر آن بىر مصیبتدَن دیگر بلایه دوچار اولورلار. بیلدى كى آن اول مقتدر بىر و كیل «آوواقات» اولوب ملتە خدمتە بۇرادان باشلاماق لازیمدیر . بۇ سبب ایله بۆتون اقتدارو هممتینى صرف اندیپ و كیل لیک امتحانینە حاضرلاندى. آز وقتدە قانوناً و كیل لیک اختیارینى آلدی. بىر آز اول نە جور مكمل بىر توپچو ضابطى ایلیسه دە، ایمدى دە مقتدر، مهارتلى بىر و كیل اولدۇ. دئمك كى قلینج ایله قلمى بىرلشیدردى. فضل و غیرتى صدق و نجابتى سایه سینده آز وقتدە زیاده كسب شەرت ائتدی. پشور گدا كى آدلى و درایتلى آوواقاتلارا مراجعت انده جك آدمالار مرحومون قدرت نطقیه سیندَن معلومات عدلیه سیندَن استفاده ائتمه گە باشلادیلار. ایش و اقتدار سۇز و قولدا قالمادی. تشر وقتدە فعله منیدانا چىخدى «شەهیداعظم» ایرواندا شەرتلى دیپلوملو، بۇیۆك آوواقاتلارین قارشى سیندا عهدە سینە گۆتوردۇ. بۇیۆك و مشكل ایشلرى واقعا كندى نفعینە قازانماقدا ایدی. فضل و اقتدارینا علاوه اندیلَن عالی جنابلیغى ملت پرورلیگی رحم دل لیگی مرحوم ملت نامینى هر كسین یۆره گینده یئر ائتیدردى. بىر چوخ آوواقاتلار گیبى پولادؤلته اصلاً طمع

ائمه ییب اؤزو طبعاً و جنساً نجیب و نجیب زاده اولدوغونو بروزه وئیریدی. گؤنلو غنی نئستی عالی اؤمیدی بؤیۆك فیکری وسیع ایدی. قوه نطقیه ده، فضل و عرفاندا مرتبه شایان امثال ایدی سه ده، غیرت و همت ده سعی و اجتهاد دا ملت و حمیت پرورلیک ده او درجه شایسته تقدیر ایدی. هر گؤن ائوینده بیر چۆخ فقیر، بی چیز مسلمانلار بؤلونوب عرضحالارینی پؤلسوز یازدیرار دیلار. درد لَرینه پؤلسوز درمان لار آلیر ایدی. بوقدر مشغولیتله برابر هئچ وقت جماعت ایشی اولماز ایدی کی مرحوم همان ایشین آتشی محلینده بؤلونماسین. هئچ بیر گؤنو اولمازدی کی ملتی اوچون بیر خیرلی ایشین تدبیرینده مشغول اولماسین بو سببله دیر کی شهید عالی مقام بؤیله جدی اهمیتلی بیر خدمت ایله مشغول اولا - اولا، اولاد ملتین تربیه و تحصیلینی اصلاً یاددان چیخارمازدی ملتین سلامت و ترقیسی گؤزه آلیب بیرنجی قاپی، آن بیرنجی واسطه زامانه نین تقاضا سینا گؤره آچیلجاک مکتب اولدوغونو بیلیردی آخرده وکیل لیک ایشی نین آغیرلیغینا باخما یاراق قافقازدا بیرنجی دفعه مسلمان «لیلی» مکتبی «پانسیون» آچدی ضابط لیگی وکیل لیگی ایله برابر پداقوق سلکینده گیردی. عؤمرونو معلملیکده چؤرودوب قافقازین بوقدر بؤیۆك شهرلرینده بیر مسلمان پانسیونر آچا بیلمه ین معلم لره، آن عبرت بخش بیر نمونه، بیر معلم اولدو. پانسیونینی آز وقتده درجه ترقی نین آن اؤست مرتبه سینه چیخاردی. گؤنلری نین بۆتون ساعاتلارینی گاه وکیل لیکده گاه مکتب، مفتش لیگینده گاه ملت مشاور لیگینده کنچیریدی. آخرده همین ایلین کنچمیش مارت آییندا ایروان مسلمانلارینا و کالتا پتربورگه گئتمک اقتضا ائتدی. بو اهمیتلی و بو بؤیۆك ایش حمیت و درایتلی بیر صاحب عرفانا محتاج اولدوغوندان مرحوم متوفیه حواله اولونماق اوچون قرار وئریلدی. بو خصوصدا اؤیله بیر شخص گره ک ایدی کی بو نازیک و مسؤولیتلی ایشی عؤده سینه گؤتوروب، وظیفه سینا لایق ایله ایفا ائده

ایدی. ایروانلیلارا بو باره ده اصلاً زحمت اولمادی زیرا گؤزلری نین قاباغیندا داغ کیمی ثباتلی آرسلان کیمی جسور خضر کیمی مدارس کشف حقیقت کیمی زحمت کش محمد قولوبیگ وارا ایدی. زا واللی جاوان!... عموم جماعتین اتفاق و انتخابی ایله مرحوم بیرنچه یولداش ایله پطربورغا گتدی. ملتین هر نوع احتیاجینی بالذات سردار اکرم قراف وار انسوف جنابینه سؤیله ییب داخيله ناظرینه عرضحال ائتدی. بی چاره ملتین حقوقونو محافظیه اداره حکومتده اختیار صاحبی اولماغینا شفاها و تحریراً چالیشیدی. منظوری هر حالدا مسلمانلارین حقوقونو سایر قونشولاری و اثرمنیلر ایله مساوی درجه ده ائتمک ایدی. مرحومون عالی خواهشی محض قافقاز یادا تکجه ریاست و بو یوک لیک ائدن اثرمنیلره خوش گلمه دی. اولوم کاغیدلاری یازدی لار اولدورمک، شهید ائتمک خیالینا دؤشدولر. مرحوم پتربور گدان گلندن سونرا گوزلویوردولر کی هر طور اولسا اولدورسونلر. مرحوم ایشین بوجهتینی داخی یاخشی قانمیشدی. لاکین بیر نچه مفسد اثرمنی نین دیواری نین دالیندا آلچاقلانیب داها آلچاقلار گیبی گیزله نیب، اولدوره جکلرندن قورخمازدی بوایشلری بیله - بیله گشته وکیل لیگینه مکتیبینه داوام ائتمک ایسته بیردی. لیکن بیر کیمسه دن معاونت داد خواهلیق گورمه دی. آخرده چاره سیز مکتبی داغیدیب وکیل لیگی ده بوشلاییب «پاریزه» (پاریسه) گتمگه، اورادان ملتینه اوزگه یولدا خدمت ائتمگه مجبور اولدو، او عاشق ملت، او محب همیت ایستیردی کی کندی باجیسی اوغلو «حیدر» ی و سایرلری پاریسه آپارماقلا قافقاز لیلارا بیر تربیت قاپیسی آچسین ایسته بیردی کی، قافقازدان طلبه گتمگه واسطه اولوب بیر دایره ایچینده سیخیشیب قالان مسلمانلارا او منبع فن، هنر اولان فرانسه دولتی نین پایتختی پاریس شهرینی تانیتدیرسین. ایشته محض بو فیکره خدمتله کئچن آقوست ۲۵ ینده ایروانی ترک ائدیپ تفلیسه گتدی. اورادا لازیمی ایشلردن اوترو قالاندان سونرا باجیسی اوغلو حیدر

آغا ايله باطوما يوللاندى. كى گمى يە راكباً پاريسە يوللانسين. باطومدا گمى بيليتين آليب بير ساعات سونرا يولا دوشمە سىنە انتظار اولدو بو آرادا دوستلارينا آشاقادا كى مضموندا كاغيدلار يازدى: باطومدا بيز بيليت آلدىق. بير ساعات سونرا، فرهنگ گمى سىنە مينيب پاريسە يوللانيريز. وطنيم، ملتيم هنج وقت يادىمدان چيخماجاقدير. خدمت مكان ويتر ايلن دنيل. انسانين اوزويله دير...» بو آخرينجى مکتوبونو جييينه قوبوب پوجاتا قوتوسونا بوراخيپ، اورادان يشمك، يشمە گە گنده جك ايدى كى اثرمنى كاميتتى طرفيندن گونده ريلميش اوچ نفر ملعون اثرمنيلر گيزلنديكلرى ديوارين داليندان، چيخيب غفلتا او فداكار ملتى خنجر ايله پارچا - پارچا دوغراييب قاچديلار. ايشته يوز ايللرجه ايروان قوبرنبييه سى نين تكجه يشتيرديگى قافقاز ليلارين فخر انده جگلى بومجسم حميت، بونور چشم ملت هنوز ۴۱ ياشيندا ايكن بير نشچه خاننين خنجرلرى آلتيندا دوغراندى. شهيد جنت مقامين مبارک دوغرانميش بدنى ايكى گونه قدر باطومدا قالديقدان سونرا سينتيابرين بيرينده باطوم مسلمانلارى نين و ايران قونسولونون و سايربيگ زاده لرین تشيعيله باجيسى اوغلو حيدرین معيتيله تفليسە گونده ريلدى. تفليس جماعتى مرحومون جنازه سيني چوخ آرتيق احتراميله مطنطن صورتده و اغزال - داستقبال ائتديلر. اورادان بويوك جميت ايله مسجده آپاريپ، سينتيابرين ايكى سينده اوز دوغما باجيسى نين کنار حسرتينده خاك غفرانه و قرارگاه ابدى سينه تسليم ائتديلر. مرحوم محمد قولوبگين خالص و دوغرو و مسلمان اولدوغو سون نفسينده خنجرلر آلتيندا بوردوغو ايشبو سوزلريله جمليه معلوم اولسون - بيرنشچه ياره باشيندان آلديقدان سونرا پيخيليب قالخيب ديواره تكيه انديپ: «الهم صلى على محمد و آل محمد. اشهد ان لااله الا الله، اشهد ان محمداً رسول الله» خداوندا شاهد اول عزيز ملتيمه بير ساعات خدمتدن كثرى دورماديم دنديكده قاتيللر اوژه گى نين

باشنیدان بیر خنجر و وُروب خاک خونہ سالدیلار. جناب حق باجیسی اوْغلونا، قارداشینا داها عموم مسلمانلارا متانت قلب لازمه مرحمت عطا بوُیورسون.

اثرمنیلرین جاوانشیر اویزدینده اولان خیالات واهیه لری

اثرمنیلرین نجه کی معلومدور عمدہ خیالاتی مسلمانلاری گنجہ غوشرنیہ سیندن قالدیریب، یئرلرینده اثرمنستان تشکیل ائتمگ ایدی. بوْجاوانشیر حادثه سی نین فوْدا و آتی ده یازیلیمیش سؤزلریمیزین هریری اثرمنیلرین شو خیالاتین اثباته کافی دیر. بوْنا بیر شاهد داخی (ترتر) دره سینده اولان جمله مسلمان قریه لری نین اثرمنی طرفیندن داغیدیلما سیدیر و خاجین دره سینده اولان کویلرین داخی داغیلما سی بوْایشلر اوْچون بیر شاهد منزله سینده دیر. اثرمنیلرین خیالی بوْ قریه لری داغیدیب کندی نفع لری اوْچون بیر شوسا یولدا قاییرماق ایمیش کی، گنجہ ده ن شوشایا قدر داغلار ایله بوْیولون قاییرلما سی اوْچون کامیتت طرفیندن اثرمنیلره تاپشیریلیب. همین یولون مصارفی اوْچون داخی (/۶۰/۱۰۰۰) آتیمیش مین مانات قامیتت طرفیندن تعیین اندیلیمیشدی. کئچن مارت اوایلینده مذکور شوسه تمدیداً داغیلیمیش گولانلی قریه سیندن کئچیر ایدی. بوْیولون قاییرلما سی شوشانین قالا شچاپوف طرفیندن داغیلما سینا تصادف ائتدیکیندن قالا شچاپوفون یئرینه گئنرال (بانوئر) تعیین اندیلدیکیندن مسلمانلارین شکایتینه بناء همان شوسه نین قاییرلما سی قاداغان اولوب و گولانلی جماعتی داخی یئرلرینه گؤندریلدی. بوْ جماعت ایکینجی اوجاستوقدا آوارا گزدیکلریندن گئنرال بانوئر محافظه تحتینده آپارتدیریب کندی مکانلاریندا ساکن ائتدیردی.

شیمدی ده همان یولون آثاری گولانلی قریه سینده قالیر. بۇدورکی، اثرمنیلر جاوانشیر اویزدینه اولان خیالات باشیندا نه قدر چالیشدیلار بیر چوخ غنیمت آپاردیلار. بیر چوخدا اسلام قریه سی داغیتدیلار. آخرده ۱۹۰۶ سنه میلادیه نین یانوار آیی نین بیرینده پاپراواند محاربه سینده بۆسوتون مغلوب اولوب نه قدر کی غنیمت آپارمیشدیلار بیر اویله ده غنیمت مئیدان حریده قویوب قاچدیلار. آرزویه داخی نایل اولاماییب بۆسوتون شوشادا و سایر اویزدلرده پولوتیکالاریندا محو ائتدیلر.

جاوانشیر وقوعاتینه دائر دیر

گنجه قویشرنیه سی جاوانشیر اویزدینده ۱۹۰۵ - ۱۹۰۶ سنه میلادیسینده سرزده ظهور اولان اثرمنی مسلمان فاجعه لرینی حاکی دیر. اولجه ارشاد غزته سی واسطه سیله ایشبو فاجعه لره دائر اطرافدان معلومات طلب ائتدیگیمیزدن ناشی اولاراق بنخس بیک یوسف بیک اوف جنابلارینین گؤندر دیگی روسجا بیر ژورنال دان ترجمه و اقتباس اولونموشدور. و بیر پارایترلرینده تنقید اولوندوغو گیبی موقعینه مناسب مطلب لر داخی ادخال اولونموشدور.

اولحوالی نین تقسیم اداره و سکنه ممتازہ سی باره سینده مقدمه دیر.

جاوانشیر اویزدی (۳) اؤچ پولیسه اوچاستوقونا تنظیم ائدیله ره ک اداره اولونماقدادیر. (۱) و (۲) اوچاستوقدا حسن قاقاسرو، یاریمجا

سىستولا، كاخرىلار كۆپلىرىنى چىخىدىقدا جملە كۆپلەر اسلامىلرە مخصوص دور. ايشبو ايكي اوچاستوق يىك دىگرىنە ملحق و مربوط بولونوب آن نفوذلو، آن اقتدارلى جماعتى اسلامىلردن عبارت دىر. بونولا برابر مسلمان لارىن چوخ اولدوغونا جهت بوايكي اوچاستوقدا اصلاً ووروشما ياخود بىر حرىكت عمومى بىر جنائىت ده بروز و ظهوره گللمەدى. انسانىت پرور مسلمانلار عاجز اولان اثرمنى قونشولارىنا كوندن گونه ازدياد محبته باشلايىب صحايف مليه مىزى بىر سرافراز نامچه تاريخى مقامىنا چىخاردىلار. (۳) اوچاستوقا گلدىكده داغ باسار كۆپلىرىندن عبارت اولوب اكثرىتله اقتدارلارى صاحب ثروت اثرمنىلر الينده دىر. ايشبو اوچاستوقدا اسلام كۆپلىرى فقط دمىرلى، حاجى (كىرواند) چىراغلى امىدلو، عمارت گر اويند خاچىن چاينىدا داخى شىخاوند كونه پاى على آغالى پىرخاويند اسماعىل بىگلى و سائر داغلىق كۆپلردن عبارت دىركى گولانلار تسميه اندىلمىشى.

اثرمنى جمعيت خفيه سى اكثرىت آرا ايله بوقرىه لرىن تصرفى خصوصوندا چالشىردىلار. هر حالدا ارمانه نىن خيال استقبالىنا باخلىرسادا اونلارا بىر طريق سلامت لازىمىدى كى اىروان شوشا - زنگه زور و گنجه اثرمنى لرىنى يىك دىگرىنە رابطه ده بولوندورسون. يعنى اىرواندان يا خود شوشادان توفنگى چىگىنە سالان بىر اثرمنى سالداتى يول اوزهرى اثرمنى قرىه سىندن باشقا بىر مكان دا گورونمە يەره ك محل مقصودا مواصلت انده بىلسىن. فوقدا ذكر اندىلمىش اسلام كۆپلىرىن موقع جغرافىا سىنا باخلىرسا ارمانه نىن بوسوتون امللرىنە بىر سد محكم گىبى دىر اوندان طولايىد بىر كى ارمانه وار قوه لرىنى بۇ زواللى اسلام كۆپلىرىنە وورماق ايله هر آن تداروكده ايدى لىر. كوندن گونه داشناقستىونلار انقلاب سولارىنى اسلام كۆپلىرى بنىادىنا باغلايىب، تخرىب اثتمك هوسيله انواع دسىسه لره اقدام اندىر لىر. اونلارىن خيالىنجه مسلمانلارى بۇ ايكي دره ده قىرىب،

مكانلاریندا اثرمنستان تشكىل ائده جَك ایدی لُر. ایشبو كۆیلر داغیلدیقا، بالاده ذكر ائدیلمیش اوچ اویزد اثرمنی یدتصرفنده اولاجاق ایدی. بو اَمَل لُر ایله اثرمنی لُر باشلادیلار كَندی مهربان قوقشولاری ایله بد معامله ده بُولونماقا.

۱۹۰۵ سنه میلادی آوقوست آییندا مئیدانا چيخمیش قاراباغ و شوشا انقلاب کبیریندن بالاستفاده، جوانشیر اویزه دنیین اثرمنی لُر یاواش - یاواش حرکنه باشلایب، كندی وطن داشلاری اولان مسلمان كۆیلولرینی، دۆشدو كچه فحش و نریب و بیحرمت ائتمك اثرمنی لریق نامینده ن منفور ائتدیلر.

دۆشدو كده آرا - سپرا یغمایا آل اوزادیب انسانیت دن کنار ایشلرده اقدام ائتمكده ایدی لُر. یۆز ایللرجه اثرمنی لردن، اله ساخلاسین ائشیدن مسلمانلار، بیردن - بیره بو آچیق فحش عرض و ناموسا توفونان واهیاتی ائشیده نده، یاخود ایللر اوزونو قارانیق گنجه لرده ائولرینده قوناق اولدوقداری اثرمنی کیره لردن، غارت و قتل اساسینی گورونجه، حیران - حیران باخیب گاهدان بیر حكومته عرضحال و نرمكندن باشقا بیر ایش باشامیردیلار. بومنوال آیمه ایله عداوت هر ایکی ملتین آراسیندا مكان توتوب، بویوك مهلك داهیة لره مئیدان و نریلمه كده ایدی. بو وقتده اثرمنی ایله مسلمان آراسیندا، آمد و شد بالامره قطع اولونوب، اثرمنی كۆیلری حربی اشتابلار گیبی داشناقستیون جولانگاھی اولموش ایدی.

شا اثرمنی لُرین اغتشا دائر اقداماتی

اثرمنی لُر محاربه اوچون اولان تدراكلری جابجا ائده ندن سؤنرا اولینجی، ایکنجی اوچاستوقدا اولان اثرمنی كۆیلرینی كؤچوردوب،

اۋچونجو اوچاستوقا تۇكمگە باشلايىر. بۇ منوال ايە «سرو» قىرە سىندەن باشقا كۆيلەرنى جملەسى اۋچونجو اوچاستوقا يىرلەشەر.

دئمك اولار كى، اۋچونجو اوچاستوق بىر مئيدان حرب صفتىن آلمىش ايدى. دئمك اولار بۇ اوچاستوقون، روسيە نىن موقدان شەهرى، تۆركيە نىن سالانىك بلدەسى، ژاپونيانىن توكيوسى، يونانلى لارىن آتەسى مثاللو محاربه اۋچون عسگرولوازامات حريه دولموش بىر مكانه بنزه يىردى. بۇنلارنىن جملە سىندەن سونرا، اثرمنى لىر باشلايىر، اسلام كۆيلەرى ايەلە هم جوار اولان اثرمنى كۆيلەرىندە استىحكامات ياپوب، دۇرت طرفدە سپىرلەر و سنگرلەر انشعاسى اۋچون چاليشماغا. قۇي بىر دۇلتىن محاربه وقتىندە استىحكامات لارى گىبى اثرمنى سنگرلەرىدە بىر انتظام تحتىنە آلمىش ايدى. بىزىم مسلمانلار گلدىكدە، بارماق آراسىندان مسخرەنما بىر باخىشلا باخارق ارامە نىن شو اقداماتىنى مئيدانلارىندا موقع اجرايه قۇيولموش جوجوقلار بازىسنا بنزه دىردىلەر. بىزىم آلمىزه يىتىشمىش معلوماتلار نظرأ، اسلاملارنىن حال و حر كاتنە نقدر حىرت و تحسىرلە افسوس لار اندىلسە گىشنە آزدىر. اثرمنى لىرىن سىرىع الاتىش تۇفنىك آلماسىنى گۆرۈپ - گۆرۈبدە باپادان قالما (قرە محمود) (لاھىچ) چايندا چاخماقلو توفنگلرىندە، اثرمنى لىرە مناسب قىمتە ساتان هىولالەر، اسلام نامى و نىرمكە كندىمى بىر خطاى عظيمه مباحثرت اىتمىش عداندىرەم. زىرا جوانشىر مسلمانلارپىن بۇيلە بى عارانه حر كىت لىرىنى گۆرەن اثرمنى لىر، داھادا اجزاي ناربه خصوصىندە اولان تلاش لارىنى بىر سەھولت اىچىندە بۇلماقدا ايدى لىر. (جوان شىر نامىندە نە وار؟! آنلامام!!)

اغتشاش خبر لری

۱۹۰۵ سنه میلادی ۲۶ سننتیابر تاریخینده (اسد) نام بیر نفر مسلمانی اجزاء ناریه داشییان بیر دسته داشناقستیون وحشی لری اولدورورلر. بو خبر منتشر اولدوقدا جماعته پک فئاتثیر بخش اندیپ اونلاری تعقیب اوچون بیر تاقیم فیکریده بولوندولار. بئله کی همان گونده اثرمنیلردن بیر نجه یوک باروت بومبا توفنگ و بیر پارا شوپساریه دن ارسال اندیلمیش اجزاء ناریه لر، محل جنایته گئدن پولیسه چنونیقلری زیرده یازیلیمیش اشیارلی گتیرلر. «تترات» (۲) مثنین متعلم دفتلری ایچلرینده بومبا و باریت ایله دولموش صورتده استنطاق حالیندا قریه معلم لری. اندریاس میرزا یانس، ساهاق ساهاق یانس نام ذاتلره بیئیشمه لی ایدی. بوندان باشقا غلاوا میرزا زاخاریکوف عهدہ سینه گوندیریلیمیش اولدوغوندان هر اوچ نفر حبسه آلیندیلار. بیر نچه گون کئچندن سوئرا (حاجی کیراوند) ساکینی آلتیمیش سنینده همت بیگ اوغلو بیر اختیاری اثرمنیلر یداسارته آلیب مقیتلرینده آپاریرلار. پولیسه نین متعدد تکلیفی ایله اسیری گئری وئرمک اونلارا تبلیغ اولونور ایسه ده، قبول اندیلمه دیگی سیرادا مسلمانلارین بیر حرکات ملیه سی احتمالیله گئنرال غویشرناطور جانبندن جزا قوشونو قویماقا همت بیگی گئری وئرمک مسئله سی نی اثرمنیلر قبول اندیرلر. باخالیم همت بیگ ناسیل گئری قایتاریلدی؟! دؤرت یوز قازاقدان متشکل جزا قوشونو آنجاق مظلوم همت بیگین مشله اندیلیمیش خاک خون ایچینده بیر چوخ زامان پنهان اندیلیمیش جنازه سی اسلامیلره قایتاریلدی، کی بو وقتلرده سرخاوند ساکنلری عباسقلی و ایمان حسن خان اوغلو مشه یه گئتدیک لری سیرادا اثرمنیلر طرفیندن مقتول اولوب بعد احراق بالنار اندیلیمیش ایدیلر. محل جنایتده یالقیز کسلیلمیش باشلاری اختیار اولان آتالارینا بیر ودیعت اولاراق قویموش ایدی. قوجا

زاواللى بالالارى نىن كسىك باشلارنى گۇروب خانەلىرنە آنالارىنا اوغول ياد گارانەسى اولاراق گتير مىشدىر. بۇكۆنلردە قافقازدا (زىمستوا) تشكىلى اوچون اوزىدنى مشورت خانايى وكىل انتخابى اوچون ترترە بىر چۇخ جماعت يىغىلمىش حالدا جاوانلارنى باشىنى جماعته نشان وئربىر استمداد اندن قوجانى بىر تاقىم بى غيرت جاوانشیر بىگلىرى، جماعت آراسىندا گىرمگە قومادىلار.

آه! بوجاوانشیر و بوفاملىادا نە وارىمش؟! اثرمنىلرىن بووحشى حر كىلرئنه قارشى مسلمانلاردا صبر و تحمل تۆكندى ايسە دە گئنه كندى منفعت شخصه لرى سايه سىندە قۇشى پرواز اندن بىگ لىر بۇفقير، بۇ مظلوم جماعتى ياتىردىب اثرمنىلرىن ضربه سى آلتىنا وئرمكده ايدىلر. بۇنلاردا داخى ايكىنجى اثرمنى دنىلمه لى. هر نحو ايسه مسلمانلار بۇ نوعيله صبر اندىردىلر ايسە دە بۇصبرىن حكومتىن چاره جولوغو اوچون اولدوغوندان حكومت چاره آرامادىغىندان، مسلمانلار آرتىق پرىشان اولوردىلار. بۇ پرىشانلىقا باعث داخى (سرخاويند) قريه سنىن اثرمنىلر طرفىندن قتل غارت اندىلمه سى خبرى دىر. بوخبر منتشر اولار - اولماز محل مذكورا گئده ن يۆز قازاق و افسرلرى جماعتى داغىلمىش و قريه لرى داغىلمىش احراق اندىلمىش گۇرۇنجه مظلوم جماعتدن ايشبو معلومات آلىنر.

سرخاويند حادثاتى

۱۹۰۵ سنە مىلادى (۳) اوكتيابر تاريخىندە صبح زامانى مشه اىچىندن خزين بىر شىپور صداسى انشىدىلر. در عقب، مشه اىچىندن گۇجلو پياده مفرزه لرى چىخىب، آرخادان پياده و موقع لرى اشغال اندىب قريه نى آتسه تۇتورلار.

آتشلرىن صداسىندان تدهىش اندىلن اسلامىلر عائله لىرنى گۆتورۆب
مىشه لره قاچدىقىدا دۇرت يوز نفر سوارى اثرمىلر اونلارى تعقىبا كلى
تلفات وئردىرلر.

بوسوارىلر (هامازاسپ)^۱ نام اثرمنى نىن تحت قومانداسىندا اولاراق
قرىه نى بوسوتون تخرىب اندىرلر. بىر آز زاماندا سرخاويند قىرىه سى اسلام
بدنلىرله دولوب قاندىن متعدد چالالار پىدا اولموش ايدى. بىر آز زامان
ايچىنده سرخاويند و هم جوار اولان على آقا كۆيلرى غارت و تخرىب
اندىلدى. مشهور ملكدار اسماعىل بىگ و جواد آغا جاوانشىرىن عمارتلىرى
غارت بعدنده احراق اندىلدى. وحشى جانورلر سۇدامر صىبه لىرى
گهواره سىله اولدلايب گاه گاه آناسىن قوجاغىندان آلب دىوارلارا و
ورماقلا پاره پاره اندىب ايشتقلره كىچىدىر ايدىلر. بوخىرىن اوزد
اسلامىلرىنه نه درجه ده فنا تاثير ائدىگى تصور خارچىنده دىر. وقعه دن
بىر گون سۇنرا بوخىر جانگزا (ترتر) قصبه سىنه يئىش ب انتشار تاپدىغىندان
گىئىرال (ناقاشولى) صلح اوچون مدعى ملتلىرى (ترتر) ه آياق
باسمادىلار. مسلمانلار بالاده كى بازيلمىش فاجعه ده تالان اولان قىرىلر
خصوصوندا قوبىرنا تورا شكائت ائدىكلىرىندىن مقصرلىرى آختارماق اوچون
اوج (سوتنى) قازاق گۇندرىلدى قازاق لار عبور - مرور اولان طريق اۆزىره
گىتمه يىب بىراهلر ايله گىتىدىكلىرىندىن هامازاسپ و اونون عسگرلىرىندىن
بىر نفرده اولسا آله كىچمه دىلر... (!؟) البته آله كىچمه لىرى غيرممىن
ايدى. زىرا هراثرمنى قىرىه سى اونلارى گىزلىتمك اوچون قامىتتىته سۇز
وئرمىش ايدىلر. مسلمانلار گىنه حكومتىن بناگذار ليغىنا خاطر جمع
اولوب بىر تدبىر آرمازدىلار. حكومت ايسه مظلوم كندلى لىرى بىگ لىرىن

۱ - هامازاسپ قاراباغىن بىر چۇخ محاربه لىرىنده اولوب اثبات وجود
ائدىگىندىن داها وحشىنايىته پىروى اولدوغوندىن ناشى اولاراق كندىسە
داشناقستون كامىتتى طرفىندىن گىئىرال منصبى وئرىلمىشىدىر.

استبدادی سایه سینه و نثر مَکده کافتاً اوچونجو اوچاستوقدا یاشایان مغدور مسلمانلار، اثر منیلرین پایمالی اولماقدا دیدیلار. او یزد قریه لرینده بویله بیر طرز آشوبانه ده بیر آی کئچیره ن مسلمانلار آرا - سپرا حکومت عراضحال لار و نثر مَکده ایدی لر زیر اویان - بویاندا یونگول جنایتلر هر زمان واقع اولماقدا ایدی.

البته کی جمله سینی بو تاریخده داخل ائتمک امکان خارجینده دیر. بو آرایقدا شوشا اویزدنی ناچالنیک پیواروف اویزده تعیین اندیلیب ناچالنیک (فلیقبل) خارج اندیلدی!

۱۹۰۵ میلادی نو یابری ن (۳۰) ندا اولان وقوعات یا خود

پیواروفون طرز اداره سی

نو یابر آیینی آخیریندا حاجی (کراویند) ساکنی مشهور (قوچاق)

۱ - ناچالینک (پواروف) بیر بؤیوک آدم صورت اولوب بیر چوخ خانمانسوز جنایتلرده بولونوغوندا شوشادا و سایر نقطه لرده اثر منی دوستی اولدوغوندا مسلمانلار اونون طرز اداره سیندن قورخاراق جاوانشیر اویز دینه تعیین اندیلمه سیندن نهایت متنفر ایدیلر، ناچالیک (پیراواروف) اثر منی فرقه لرینی دوست توتدوغو گیبی داشناقستیون فرقه ظالمانه سینه بیر محبت حقیقی بیر صمیمیت اؤزه ره بولونماقدا ایدی. بونلار اسبب بیچاره کندیلیر و شوشا تجارلاری گئنئرال غوبرناطورا عریضه لر و نثریب خدمتدن خارج اولماسینی طلب ائدیلر ایسه ده قبول اولونمادی. زیرا بی غیرت بگلر غوبرناطورا عریضه لر و نثریب پیواروفون خدمتینده قالاجاغینی طلب ائدیر ایدیلر. بونلار سبب داخی پیواروفون افنلار ایله هم اوستون و هم پیاله اولماسیدیر ظنینده یم. ایشته جاوانشیر فامئلیاسی! جناب غوبرنا توروبگلرین قلبینی سنیدیر ماماقدان طولایی خدمتینده پایدار قالان پیواروفنی داها دا اجین بیر حالا قویور.

عسگرخان نام كندى عىسى نىن عائله سىنى بايلاقدان گۇتورومك اوچون (۲۰) نفر مسلح اسلامىلرلە گىتىدىكە ائرمىلر باخبر اولوب تىرتىن (سىرسىگىن) كۇپروسونون يانىندا يولو كسىرلر.

جناب پىواواروف شكائىچى مسلمانلارن ايشىنه كفايت وئرمه يەرك وحشى ائرمىلرلر عۇدهه سىنه بۇراخمىشىدى. بۇوقلرده جاوانشىر اوزىدىنه هر طرفده صلح مسالمت خللدار ائدىلىپ هر طرفده اغتتاش برىا اولوردو. يوللاردان گىتىش - گلىش كسىلىپ گۇندۇز آخشاما قۇر گىجهر صبحه گىبى كاروانلار ايله دولو اولان جوانشىرىن ايشلك يوللارى بىر سكونت بىر آب علف سىز صحرا منزله سىنه كىچمىشىدى.

او عبور و كسىلمىن يوللاردا شىطانلاردان بىرده ائرمىنى قطع طرىقىندىن باشقا بىرانسان گۇرۇنمىز اولموشدو. قرىه لىر يكدىگىرىندىن قطع علاقه ائتىدىگىندىن آذوقه يە محتاج اولان قرىه لره اوچ آى مدتى آذوقه داخل اولمادىغىندان آجلىق و دىگر طرفدىن جان قورخوسو اسلامىلرى كندى كندىنه تدىش ائدىردى. جاوانشىر بىگلىرى اىسه ناچالنىك پىوا واروف ايله هر گۇن بىر ضىافت خاندهه كىف چكمده گۇن كىچىر مكدە اىدىلر.

۱۹۰۵ سنە مىلادى ۲۵ نوبابر

۱۹۰۵ سنە مىلادى ۲۷ نوبابر دا واقع اولان دمىرلى فاجعه سى

«۲۷» نوبابر دا داشناقستىو اوردولارى هر طرفدىن جمع اولوب ماداقىز چاىلى، نامىس و ساىر ائرمىنى كۇيلولرىندىن متشكل بىر كۇنوللو اوردو اونلارا قۇشولوب صبح وقتى دمىرلى قرىه سنى محاصره ائدىلر. اىشبو دمىرلى قرىه سى اوچ طرفدىن ائرمىنى كۇيلرى ايله محاط اولوب فقط قرىه نىن مغرب طرفى چىراغلى نام اسلام كۇيونه يا پىشمىشىدىر.

اثرمنيلر اولجه اوچ طرفدان قريه يه هجوم انديب اهميتلى موقعلرى اشغال اندير. قريه نى اشغال اثناسيندا قاباغا كىچن دۇرت (۴) نفر چوبانى اۆلدورمكله (۱۵۰۰) مين بش يۆز قوبون يداغتنامه كىچيريب، اثرمنى كۆيلرينه گۆنده ريرلر. بعدالحال قريه نى آتسه توتوب بش آچيلان گۆلله لرله دميرلى نين عمارتلىرى دۆيۆلمه يه باشلانير.

بوخالدا قريه ده اولان آنجاق دۇرت نفر كيشى وارايميش. خون حميت ايله مخمر اولان سلاحدار كشىلر قريه نين بير پارا موقعلرينه يئرله شيب اون مين جماعتين قارشى سيندا (۴) نفر بيكس اسلام آخشاما قدير قريه نى محافظه انديرلر. باقى جماعت ايسه عائله لرنى گۆتوروب صحرالره و چيراغلى قريه سينه داغيلماقا دوام انديرلر.

۴ نفر مسلح جماعت، آخشاما قدير قريه سينى محافظه انديب پاترون لارى و لوازمات حربيه لرى قور تارينجادا قاچيب جانلارنى قورتايرلار. اثرمنيلر در عقب قريه نين ذيقيمت اشيالارنى غارت و بعد احراق بالنار انديرلر. دميرلى جماعتنين اكثرى بش يۆز قوبون صاحى ايميش لر قريه جماعتى بى چيز اولاراق چراغلى قريه سينه پناه آپارانندان سونرا اويزدنى ناچالنيك يۆز قازاق ايله گليب قريه نى آلوو آراسيندا تاپير. ايكى مين مقداريندا تالان انديلميش قوبوندا آنجاق (۵۰۰) بش يۆز راس تاييب صاحبلىرى قايتارور.

بو محاربه ده مسلمانان جان تلفاتى (۸) نفر اثرمنيدن ايسه (۴۰) نفره بالغ اولموشدور. اثرمنيلرين قريه سينده غارت اولان مسلمان ماللارى كما كان حاضر اولدوغوندا اويزد ناچالينكىنه شكايث اتنديكلرى گيىي غارتچيلرى ده آديله نشان وئرديلر ايسه ده پوليسه بؤيله ايشلره اصلاً جاواب وئرمه ديكده، حقيقتاً جانيلره شريك گيىي نظره گليردى. بير خيال حقيقى ايله بو ايشلره دقت انديلسه گئنه حق پوليسه نين طرفينده دير. زيرا اثرمنى (ترور چولارى) پوليسه يه بير دقيقه ده اولسا دؤز و عدالت له ايش گؤرمگه

مجال و نر مزدی. دیگر طرفدَن شکم پرست نفس خواه اولان پولیسه مأمورلاری اثرمنیلرین پاراسینا آلدانیب مظلوم مسلمانلارا گلدی کده نه ترورلاری، نده اثرمنیلره قارشى تدارکات حربلری نده طمعکار پولیسه مأمورلارینی دویوراجاق قَدَرینده پارالاری، نده اثرمنیلرین کارگذار رئیسلی گیبی رئیسلی و بیگ لری واریدی.

مسلمانلاردا اولان تدارک (ترور) عوضینه بیر بؤلوک مظلوملار سلاح حرب یئرینه قدیم فیلیه ایله آچیلان توفنگ لَر پارایئرینه حکومت مأمورلاری نین عدم کفایه سیندَن پیدا اولان خون دل، حمیتلی رئیس لَر یئرینه هوای ابلیس کارانه ده اولان بی عاریگ لَر واریدی.

بوندان ناشی دیر کی، مسلمان هریرده آزیلدی کده عائله سنین آیندَن توتوب اوکنده، بوکنده قاچماقدا ایدیلر. هرگونده بیر فاجعه نی اثشیدیب غملى غملى آه! دنییب دیزلرینی قوجاقلایان مسلمانلاری (کولانلی) مسلمانلاری نین داغیلماسی نهایت پریشان و متحیر قویموش ایدی. بونلاری نظره آلمیش مسلمانلار عمومی بیر شورا اندیب بیر ایش لری موقع مذاکره قویماق اوچون بیر چوخ تشبیلرده بولوندولار کی، آخرده بیگ لَرین بی خیالیغیندان نتیجه پذیر اولمادی.

جاوانشیر مسلمانلارینی شورا دا دئیله جک احتیاجلاری یا خود نتیجه سیز تشبیلری

جاوانشیر مسلمانلاری اثرمنیلرین هر نقاطده تجاوزلرینی گوروب کندیلری نین نهایت درجه ده سلاح سیز اولدوقلاریندان ناشی زبرده یازیلیمیش بندلری اجرا اتمک اوچون بیر شورای عمومی تشکیل اندیرلر. شورا دا دانشیلان بندلر بونلاردان عبارتدیر.

- (۱) مسلمانلار كندی لری اۆچون بیر قَدَر سریع الاتش تۇفنگ لَر
وسایر اجزالار آلسینلار.
- (۲) مسلمانلار من بعد مدافعه حالیندا قالماییب تجاوزا باشلا سینلار و
اثرمنیلری تنگیشدیر مگه باشلا سینلار.
- (۳) مسلمانلار هریشده محاربه اولسا گنشدیب مال ایله جان ایله
چالیشماغا بۇرچلو اولسونلار.

بیگلرین مسلمان شوراسینی برهم ائتمه سی یا خود (۳۱) نویا بردا واقع اولان چیراغلی و حاجی کیرا ویند خبر لری ۱۹۰۵ سنه

جوانشیر بیگلری مسلمانلارین شوراسیندان باخبر اولوب بیر چوخ
هده ایله داغیدیب، شورا ائتمه گه و اثرمنیلره تجاوزا باشلاماغا مثیدان
وئرمه ییب گننه اولکی حاللاریندا قالماغا وادار اندیرلر. بو وقتده ۳۱ نویابر
هلول اندیب حاجی کیرا ویند و چراغلی فاجعه لری در میان اندیلدی.

نئجه کی یوخاریدا عرض و تحریر اندیلیمیشدی بو قریه نین کی
چیراغلی، و حاجی کیرا ویند قریه لریندن عبارتدیر جمله ساحلی آدمالار
عسگر خانین عمومی عائله سینی یا یلاقدان قایتارماق اۆچون گنتمیش
ایدیلر، اثرمنیلر بۇایشدن استفاده انده رَک بیر نئچه داشناقستیون و کؤنوللو
عسگرلردن متشکل بیر اوردو ایله نویابرین ۳۱ ینده صبح زامانی قریه لری
محاصره تحتینه آلیب آتسه توتورلار. سلاحسیز جماعت قریه لری مدافعه
اۆچون مقتدر اولماییب بیر چوخ آتشیمدان سؤنرا عورت اوشاقلاری
گۆتۆرۆب (برخود) قریه سینه چکیلیرلر.

بو قریه لَرده تلف اولان اسلامیلارین عددی (۱۰) نفر اثرمنیلردن

مقتول اولان (۱۰۰) نفره بالغدير. چراغلى و حاجى كيراويند قريه لرئىن قتل غارت خبرى اولىنچى و ايكىنچى اوچاستوقا يىتىش گىبى ايكى يوز آتلى دان متشكل بىر مسلمان دستەسى امداده گلد يگلىرى سرادا اثنائى راھدا تۇكۆلوب (چايلى) نام اثرمنى قريه سىنى داغيدىب يوزعالى عمارتلر داغيدىب آنجاق اسلاميلرئىن غارت اولان ماللارنى گىرو آلماقا موفق اولمادىلار. زىرا او زامان اثرمنى دستەلرى سوووشوب گنتمىش دىلر.

قىد:

حۆرمىلى مخبىرىمىز يوسف بىگوف جنابلارئا! حورمىلى جناب! سىز گۇندردىگىنيز جاوانشىر فاجعه لرئىنه بىر نىچە يىردن اليمه كىچن معلوماتلاردان اضافە ائتدىگىم گىبى بورادا داخى بىر نىچە سۆز اضافە ائتمكده گندىمى اختيارلى و عفو ائدىلمىش قىد ائدىرم. غىزىم! سىز اوز جاوانشىر بىگلىرىنىزى بۇقدر تعريف ائتمكده يقين كى جماعتى اولارئىن اطوار حميده سىندن خبردار ائتمك ايسته بىر سىنيز؟ افندىم! قافقازئىن هر نقطه سىنده كى اثرمنى مسلمان فاجعهسى ظهور ائتمىش اوئىرلرئىن رئىسلرى نهايت درجه ده سۇيوق حركت ائدىب ملتئىن باره سىنده نهايت درجه ده خيانتلرده ائتمىشلر. چۇخ اولوب بۇيوك لردن حميت صاحبلرى چىخمىشىد بىر. مع هذا بى حميتلرئىن غلبهسى اولموشدور سىزئىن ده يازىلارئىزدان معلوم اولور كى جاوانشىر بىگلىرى بى غيرتلىك مرتبه سىنئىن آخرينه قدر آل آپارمىشلار.

اولارنى تعريف ائتمكده چۇخدا تلاش ايله مه! جاوانشىر بىگلىرىندن بىر نىچە سىده زنگه زوردا اوتورورلار. او جنابلاردا ملتئىن اوضاعنى چۇخ پرىشان ائدىلر بىر نىچە دفعه ارشاد واسطه سيله اولارئا انتباه نامه يازدىم

ایسه ده کندی شان لارینا لایق اولان جاوابلار آلدیم. منیم ظنیم جه یئر
اؤزونده مرحوم احمد بیگ جاوانشیردن باشقا گنجه غوبرنیه سینده جاوانشیر
فامیلیاسینی داشی یان بیرذات حمیت مند قالمامیشدیر. اینجیمه عزیز
قارداشیم!

حاجى كراويندىن و چيراغلى قريه لرنين آخرحاللىرى

بۇ قريه لىر داغىلدىقدا سۇنرا جناب ناچالنيك پيوواروفا خىبر گۇندە ريرلر. جناب پيواروف معاونىنى گۇندە ريركى بشش قازاق ايله گشت هر گاه مسلمانلارين شكائيتى دۇغرو ايسه كفايت وئر. پيو وارفون قاتل اسلام اولان معاونى انسمورودسكى يارى يۇلدان قايدىب بشش قازاق ايله گنتمك اولماز زيرا ايش تهليكه دير، دئيب بهانه اندير. بۇدور پوليسه نين اسلاملارا انتديگى معاونت؟! بۇدور اونون مسلمانلار ايله رفتارى؟! فاعتبرو يا ايهاالمسلمين!!! مختصر چراغلى و حاجى كراويند يانيب قۇرتايرير. جماعت پير خود قريه سينه تۇيلانيب اورانين دا اثرمنيلر طرفيندن محاط اولدوغونو دۇشونوب قريه نى دوباره بۇشالديب ايكنيجى اوچاستوقدا اولان مسلمان لارين يانينا داشيندىلار. اثرمنى لىر همان قريه نى ده غارت ائديب سۇنرا ياندىردىلار. بۇنلاردان معلوم اولوركى او كيتابر آيينين اوچوندىن باشلايب دكابر آيينا قۇدر «دميرلى» «چيراغلى»، «حاجى كراويند» و «پرخود» قريه لرى يانيب قۇرتاردى بۇوقته (ترتر؟ دره سينده (اوميدلى) قريه سيندن باشقا بىر اسلام قريه سى قالمادى. بۇقريه داخى اوزدين مسلمان ساكنى گيىي اولان حصه سى نين قيرخ ورست ليگينده اولوب هر طرفدن اثرمنى قريه ليله احاطه انديلميش دير.

معلوم اولونسونكى، اؤميدلى قريه سى نين فاجعه سى جمله قريه لرين فاجعه سيندن دلخراش و سوزناك دير. اؤميدلى قريه سى جماعتينه اثرمنيلردن اولونان اذيتلر شيمديه قۇدر بىر قوما بىر ملته انديلمه ميشدير. هنج بىر تاريخده انساندان انسانا بىر بئله ظلم ستمين روا گۇروردوگو يازيلما ميشدير، ظنده يم. اؤميدلى لىر مظلوم اولدولر. اؤميدلى لىر گيىي داغيلان مالى، جاني تلف اولان قاقازدا گۇرولمه ميشدير.

اومىدلى قىرىھەسى نىن احوال اليمهسى

امىدلى جماعتى مسبوق الذكر اولان قىرىھەلىرىن ارامنە طرفىندەن داغىلدېغىنى گۇرۇب اۇنلاردا كۇچۇب گۇتتىمك ھوسىنە دۇشۇدۇلر. بۇ خىيالىلە اسماعىل نام كەدخدا لارىنى (ترتر) اوزىدنى ناچالنىك يانىنا گۇندەرىب اۇنلارىن محافظە تحتىندە كۇچۇب گۇتتىمىسى اۆچون قازاق اىستە رلرايسەلە، جناب پىواروف مىن گونە عذر گۇتتىرىب محافظە قۇشونو وئىرە مۇزدى. كەدخدا من بعد مسلمانلارىن اۆمىدلى دە اۇتوراچاغىنى مشكل دىر دئىرىسە دە جناب ناچالنىك، كفايت وئىرمە يىب كەدخدا ماىوسانە اۆمىدلى قىرىھەسىنە قايتىدى. اۆمىدلى جماعتى اۆز اىچلىرىندە گۇتور - قۇى ائدىب بختە - بخت ھرنە اولورسا كۇچۇب گۇتتىمگە قرار وئىرىلر.

اومىدلى جماعتى نىن كۇچۇب گۇتتىمەلىرى و مقتول اولمالارى (۱۶) دئىكابىر (۱۹۰۵)

اۆمىدلى جماعتى محافظە قۇشونوندىن نااومىد اولاندىن سۇنرا دئىكابىر آينىن ۱۶ سىندا (۱۹۰۵) سەنە دە گۇنچە ساعات آلتىدا دى قىمت اشىلارىنى آرابايا حمل ائدىب، قارامال و سۇرولرىنى گۇتورۇب عائلە لرىنىن آلىدىن ياپىشىب يۇلاچىخارلار. (ھىئوالى) نام اثرمنى قىرىھەسىنە يانىندىن

كئچىدىكىدە ابرام بىك^۱ (حسن جلالوف) بۇنلارا راست گلىب گئجه وقتى اونلار بىن يۇل گئتمە سىنى عىب اندىب گئجه نى هيئوالى دا قالىب صبح دە گئتمە لرىنى توقع انئدى. بدبخت سادە دل اسماعيل كدخدا اثرمنى نىن شيطان دىلىنە اينانىب هيئوالى دا قالماعى جماعته مصلحت گۇرۇب، و چۇنۇب هيئوالى قريه سنىن يانىندا دۇشۇب آرابالارى ويۇكلرى دە دۇشورورلر. گئجه سۇيوق اولدوغونا گۇره بىر آراتش ياخبىب قىزىشىدىقلارى سىرادا بۇنلارى كىمىن انئتمىش بىر دستە داشناقستىون و حشىلرىنىن شىپورصداسى انئىدىلر.

بۇشىپور صداسى انئىدىلر ايسە دە اسماعيل كدخدانىن عقلىنە بىر شى گلمىر. زىرا اوز انئدىگى ياخشىلىقلارنا خاطر جمع ايدى. بۇخالدا داشناقستىون لار اؤمىدلى جماعتى نىن دۇرد طرفىنى محاصره انئىب آتشة توتورلار. بوخالى گۇرن الى بوش جماعت بىر - بىرىنە قارىشىب نە انئە جكلرىنى بىلمىزلر. اولجه كىشىلرى عورتلردن كئار انئىب قۇيون گىبى باشلارنى كسىب سۇنرا عورتلرىن بىر پاراسىنى ساخلايب بىر پاراسىنى دا اولدورورلر.

بۇقارشىقلىقدا همان انسان ساللاخانا سىندان آنجاق (۳۰) نفر جانىنى قۇرتارمىشىد بىر كى بۇسۇزلرى نقل انئە بىرلر. اثرمنىلر حامله عورتلرىن خنجر ايله قارىنىنى پاره لندىرە نندە معصوم جو جوقلارىن قانلى باشلارى انئىگە چىخىر مىش. مسلمانىن خانىم عورتلرى، قىزلارى، اثرمنى وحشى لرىن لىندە قالىب اۇطرف بۇطرفه قاچماقدا ايدىلر. قاچانلار بىن دئدىگىنە گۇره بىر نئجه عورت دىرى ساخلايمىشىد يلار.

۱ - ابرام حسن جلالوف، وانق نام اثرمنى قريه سى نىن كدخداسى ايمىش كى شوشا محاربه سىندە اثرمنىلرە اذوقه يئتىشمكده اسماعيل كدخدا اونلار نە قدر بۇغدا، شكې، نفت و ساىر لوازىمات وئىررايمش كى، اۇياخشىلىغا خاطر جمع اولوب قىرخ خانه دن عبارت اؤمىدلى جماعتىنى قان درياسىندا بوغدور موشدور ياخشىلىق انئە نلرى هر يئردە بويله گۇردۇم.

(قىد):

حورمتلى مخبرمىز گۇندەرمىش جاوانشىر احوالاتى نىن آراسىندا سرداندىلمىش اۆمىدلى فاجعه سى لايقنجا اۆخونوب ترجمه اندىلمەدى. زىرا بىر پاراسطرلرى گويا سۇ تۆكولوب سراپا قارالانمىشدير. اونا جهت اۆمىدلى احوالاتى مختصرجه يازىلىر. بنىم ظننىم جه بۇ صحايفه سۇ تۆكولمه يىب دىر. آنجاق حورمتلى مخبر اۆمىدلىده پايمال حقارت اۆلان خانىم باجى لارىن اۆ دلسوز اۆفجىمانه حاللارىنا دوام گىتيره بىلمە يىب بو اوراق مصىبىتى آغلایا - آغلایا يازدىغىندان بۆيله جه قارالامىشدير. من ايسه اۆ صحايفىن ترجمه سىندن آغلایا - آغلایا كىچىب حورمتلى قارى لرىن آغلایا ماسىنا راضى اولمادىم.

ملاحظه

مىزان خياله وورولورسا ايندىه قدر هىچ بىر طايفادان طايفه نسوانا بو قدر جفا اندىلمە مىشدير كى، اثرمنى لر اۆمىدلى جماعتينه ائدىلر. بىر آنانىن قاباغىندا (۳) اۆچ (۴) دۇرت بالاسىنى قۇربان ائدىب بالالارى آل آياق چالدىقدا آنانى گۇزو ياشلا مملو اۆلدوغو صورته بى حورمت ائتمك انصاف مى دىر!؟

بو دورمو اثرمنى مدنيتى!! بو رفتار خبيثانه ايله استقلاليت هوسنىده اۆلان بىر ملتىن آخرى نه اولاجاقدىر خيالىندا يام. (۱۵۰) قدر عورت و كىشىنى دۇغرايىب بىر - بىرى اۆسته قالايب آتش ايله ياخماق مدنيتلى بىر ملتە شاياندىرمى!!

نئجه كى من اۆلجه بىزىم تارىخىن بىطرف اۆلدوغونو يازمىشىدىم.

گىنە يازماقدايام. مع هذا اثرمىلرین بوطور حدّدن زياده اولان جفالارينا قارشى قلم وحيياتده بىطرفلىك نشانەسى گۆرولمور.

بىرجه جوان شىردە اولان مظلوميت، لايقىنجه موقع تحريره قويولموش اولسايدى، اسلاميلرین مظلوميتى اثبات اوچون كفايت اندير ايدى ظننדה يم. آنجاق بىز هميشه صلحون آرزو كىشى اولدوغوموزدان بىر پارا احوالاتلارى يايمايىب، اؤرتولو قويدوق. آنجاق بۇراسىنى يازماق ايسته بىرىزكى هر يىردە اولدوغوگىبى جوانشير بيگلىرى و بوليسه قوللو قچولارى اثرمنى لرین هر نقطه ده پلاتلارنى رعايتاً اولنارا بۇيوك معاونتده بولوندولار. بۇنو بۇيله بىر قلب امتى جريحه دار مصيبت ائذن وضعيت لرى بىزيم تاريخمىز هىچ وقت اخفا ائتمه يەجكدىر، يازىب، تاريخ انديب، استقبال ملتە بىر وطن و ملت مظلوميت ياد گارانەسى مگىبى قۇياجاقدىر. اوت! قۇياجاقدىر.

فى الحقيقه او زامانلاركى اثرمنى لىر (حسن قايا) (يارىمجا) و (سىستولا) كندلرین اثرمنى سىنى كۇچۆرۆب اوچونجو اوچاستوقا آپاردىلار. او وقتده بيگلىردە همت انديب اؤميدلى مسلمانلارنى كۇچۆرۆب اسلام چۇخ اولان يىردە ساكن ائتدىر سه يديلىر، اصلاً بو فاجعه لىر ظهور ائتمزدى. او وقتلر بىر نفر غيرتلى بىر نفر اسلام قانى اولان بيگلىردن دنمه دىلىر كى جناب پىراواروف اؤميدلى جماعتىنى محافظه تحتينده بىرىره كۇچور كى تلف اولماسىنلار. بىر بئله آدام تاپيلمادى. آت بئلىنده گزه ن ال قوشو پرواز ائذن بيگلىردە خون حميت اولسا ايدى اؤميدلى قريه سى نين ۶ آيلىق گلين لرى ۱۲ ياشنىدا قىزلارى اثرمنى وحشى لرى نين آلىنده قالمازدى. يا پىغمبر باش گۆتور مزارىندان!!! باش گۆتورونوز، رجعت اندينىز، باخىنىز سىزىن امت نجىبه نين ناميله نه قدر بى ناموسلار تۇره مىشدىر كى اصلان اسلامىدن خبردار دئىل ايمىش.

تتمە کار

اۆمیدلى قریه سنین زامان تخریبینده داغیلان قریه لر بۇنلار دیرلار. (اۆمیدلى) (عمار) (کراویند) قریه لر یشتیشن معلوماتلارلا گۆره اۆمیدلى قریه سی مقتوللاریندان باشقا، سایر بۇ ایکی قریه ده جان تلفاتی یوخدور. مال ضرری ایسه حددن زیاده دیر. بۇنلاردان سۇنرا اثرمنیلر (ترتر) دره سینده اولان جمله اسلام کۆیلرینی داغیدیب سۇنرا خاچین دره سینه کئچیرلر.

یانوار خبیرلری

۱۹۰۶ نجی سنە میلادی ابتداسی

اثرمنیلر یانوار آییندا اثرمنی دسته لری هر طرفدن جمع اولوب خاچین دره سینده اولان شیخاویند قریه سینه تۆکۆلۆرلر. بیر چوخ آتیشمادان سۇنرا جماعتی قریه دن چپخاریب قتل غارتدن سۇنرا مسجد و منبری اؤدلایب بۇ ایکی دره ده آمال ملیه لرینه بیر خاتمە چکیرلر. بۇنلار ایله گئنه راضی اولماییب گندی وحشی حرکتلرینده دوام اندیرلر. بۇ دفعه اثرمنیلر مسلمانلارین داغ باسار قریه لرینی داغیتماق فیکرله (پا پراواندا) قریه سینه هجوم ائتمک اۆچون قطعی صورتده قرار وئریدیرلر. اۆچونجو اوچاستوقدا اثرمنی لرین پلانی داغ باسار قریه لرینی داغیدیب یاواش - یاواش آشاغی قریه لره یوروش ائتمک ایدی. پا پراواند. قریه سی زنگین وئروتلی اۆلدوغو گیبی بیر چوخ محاربه اندیجی جاوانلاردا وار ایدی. بۇ قریه اثرمنی حدینده کائن یاراشیقلى بیر قریه دیر.

پا پرا واندا محاربه سى

پا پرا واندا قىرىه سى محاربه اۆچون ياراشىقلى جاوانلارا مالک اولدوغوندىن اثرمنى لىر بو قىرىه نى ساير جاوانشىر قىرىه لىرىنە قىياس ائتمە يە رىك بىر چوڭ عسگر تدارو كىندە ايدىر. اونا جەت بىر چوڭ عسگرىن جمع و تحشىد يندىن سونرا هامازاسپ مشهور اثرمنى قوماندانى نىن تحت مشىرىتىنە و ئىرىب يانوارىن بىرىنجى گونو ۱۹۰۶ سنە مىلادىدە پا پرا واندا قىرىه سىنە هجوما باشلادىلار. بىر گون آخشاما قدىر شدتلى محاربه اولور. محاصره ده اولان اسلامىلرلە داشناقستىون و اثرمنى گونولولورلى ايله بىر گون اولان شدتلى محاربه ده اثرمنىلر مغلوب اولاراق كمال پرىشانلىقلا آخشام زامانى (آغ درە) نام اثرمنى قىرىه سىنە چكىلىرلر. بو احوالات اطراف مسلمانلارنى يئتىش گىبى هر طرفدىن امدادە گلەمگە باشلامىشدىلار. مسلمانلار اولجە قىرىه نىن محافظ قوشونونو آرتىرىب هر طرفە كشف قوللارى چىخارىرلار. صاباح يانوارىن ايكىسىندە اثرمنىلر دە قوه لىرىنى اكمال اندە رىك هجوما باشلادىلار. همان گون آتىشما چوڭ شدتلى اولدو اثرمنىلر طرفىندىن آرا-سىرا تۇپ داخى آتىلدى. اثرمنى اسىرى نىن دئدىگىنە گۆرە همان گۆندە مسلمان اۆستونە اثرمنى لردىن ۱۵۰۰۰ (اون بىش مىن) پاترون آتىلمىشىدى اثرمنىلر بو گون آخشاما قدىر اولان محاربه دە فن حرىبن هر نطقە سىنە ال وورالار ايسە دە مسلمانلارنى محاربه مئيدانىندا ماھر اولدوقلارىندىن گىنە موفقىت حاصل اندە مەيبب آخشام زامانى بىر چوڭ تلفات ايله هزىمتە مجبور اولورلار. بو حالدا مسلمان جاوانلارى خط محاصره نى يارىب فرارە اۆز قوبان اثرمنى فرقه لىرىنى تعقىبه باشلارلار. اثرمنىلر بو حالدا جان قورخوسو پرىشان ائتىدىگىندىن جمىع

لوازىمات حىرىيەنى تۈكۈپ قاچماقدا ايدىلەر. بۇوقتدە ائىرمىنى عىسگرلەرنىن نىھائىت درجەدە پىرىشان اۋلىمالارى بۇندان معلوم اۋلوردو عىسگرلەر يۇتنگول اۋلوب قاچماقدان اۋترو آرخالارىندا اولان ستوھلەرىدە يىئره آتىب قاچماقدا ايدىلەر. تۈكۈلن اشيا لارىن اىچىندە دار الحرب خرىپەسى و ھامازاسپا يازىلمىش محارىبە دابر ژورنال لاردا تۈكۈلوب قالمىشىدى بىر آرابا پاترون نە قدر خىنجر و بىش آچىلان تۇفنگلەر محارىبە مۇشداىنىدا تۈكۈلوب قالمىشىدى بۇ محارىبەدە بارالىلەر اىچىندە ياراسىز اۋلوب قۇرخوسوندىن جان وئىرىش نظامى عىسگرلەردە بۇلۇنوردو ائىرمىلەرنى يارالى عىسگرلەرى تەقىب حالىندا اولان اسلام كۈنۈللۈ سوارىلەرنىن آياقلارى آلتىندا قالمىشىدى. مىسلان آلەنە كىچىن عموم ائىرمىنى عىسگرلەرى اۋمىدىلى قىرىەسى مقتوللارى نامىنە قتل ائىدىلدى بۇ محارىبەدە ائىرمىلەردىن (۱۲۰) مقتول، اىككىۈز تەلىكەلى صورتدە زخمىدار اۋلوب مىسلاندىن ايسە (۱۵) مقتول بىر بۇقدردە زخمىدار اۋلموشدور. بۇ پاپراواندا محارىبە سىندە مىسلانلار بىر آز گۈزلىرىنى آچىب آنلادىلاركى، ائىرمىنى ملتە يالوار ماقلاىرىندە اۋتورماز، اۋنلارا آلت حىرىيە اىشلىتمەك لازىمدىر.

اجمال و قوعات

جاوانشىر اۋىزدىندە مىسلانلار اكرىتە مغلۇب اۋلوب بىر چۇخ مال و جان تلفاتى وئىرىشلىرىدەر. بۇ اىشلىرىن جملەسى بىگىلەرنىن حمىت سىز لىگىندەن وناچالنىك پىوا واروفون ائىرمىنى طرفدارى اۋلدوغوندىن مىسلانلار اكرىتە سلاخسىز اۋلدوقلارىندىن بۇ مغلۇبىت لەر ظەورە گلەمشىدىر. عمدە سىب ايسە جاوانشىر بىگىلەرى اۋلموشدور.

گنجه وقوعات مؤسفهسى

۱۹۰۵ سنە ميلادى (نويابر) آينين (۱) بيريندن ابتدا اولونموش وقوعاتى على اكبر بگ رفيع بگوف جنابى نين جمع ائديگى روسجا بير ژورنالدان و ساير مکتوبلاردان ترجمه ائتديم. شيمديه قَدَر قافقازين بعضى نقطه لرينده اثرمنى. مسلمان حادثاتى ظهور ائديب جمله سيندن ده به عون الله منيم اليه معلومات يئتشميش. شو معلوماتلارا نظر دقت ايله باخيلديدا (گنجه) وقوعاتى اۇنلارين زياده سيله تعجىلى دير. بن (گنجه) وقوعاتينا باشدان مرور ائتديم گنجه وقوعاتينا دائر آلى بگوف جنابلارى نين اهتمام خودپسندانه سيله جمع ائديلميش روسجا اثرى ده گوزدن كنجيرديم حورمتلى آلى بگوف گنجه ده مسلمانلارى نقصانلى بيلير. محترم مخبريميز على اكبر بگ رفيع بگوفون جمع ائديگى معلوماتا باخيلديندا داها وقوعات ايچينده اولان اثرمنى پريسطاوى (قامسراقان ۱۹۰۵) سنە ميلاديه ۲۶ سنتياير تاريخلى (۸۲۲۱) نؤمره لى و گنجه مذكورين (۸۰۴۸) نؤمره لى راپورتلارينا باخيلديدا مسلمانلارين نه قَدَر مظلوم، نه قَدَر اغتشاشدان بيطرف اولدوقلارى مثيدانا چيخير. چيخيركى آلى بگوف گيىي محررينده اثرينده نه قَدَر سهولر اولدوغونو عالمه بيلديريير. بو ايشلرى انصافلى اولان اثرمنى و مسلمان انكار ائده مزكى، گنجه ده داشناقستيونلار تقَدَر اغتشاشا مداخله ائتديلر. منيم بو تاريخمين مسلكى يول وئرسه ايدى ياخود گنديليگيمده بيطرف بولونمە سيديم اثرمنيلرين ناروا حركت لرينى بير آز ايضاح ائديب قاريلرى خبردار ائده ردديم. و آلى بگوف جنابلارى نين دا جمع ائديگى اثرين، بير نئچه سطرينى ترجمه ائديب نقصانلى كيملر اولدوغون مسلمانلار، و اۇ جنابين گنديسينه نشان وئره ردديم. بو قَدَر واركى منيم مسلک و عقيدەم

بۇنلار يىن ھىچ بىرىسىنە يۇل وئرمە دىگى گىبى بۇ ھادىئە لىرىن وقوعونا داخى
من تأسف لىر اندىلردىم.

وقوعات

۱۹۰۵ سنە مىلادى نوپا بىر آيى نىن (۱۸) ندى گىنجە اويىزدى تۇخانا
قرىە سى نىن ساكنى (بايرام مشەدى محمد على اۇغلو) (مەرەلى زىنال
اۇغلو) (امراه حسن اۇغلو) (مىرزا محمد على اۇغلو) گۆندوز ساعات (۶)
(۷) رادە لىرىندە ائرمىنى حصە سى (گولانلى) يۇلو ايلە خانە لىرىنە اۆچ آت
يۆكو بۇغدا آپاردىقلىرى سپرادا ائرمىنى باغلىرى نىن آرخاسىندان اۆستلىرىنە
شەتلى قۇروشون ياغدىرىلىرى. ايشبو گۆللە باران ائناسىندا بايرام محمد على
اۇغلو، مەرەلى زىنال اۇغلو مقتول اولاراق يۇلداشلارى ايسە شەرە فرارا
(پولىسە) يە خىبر وئىرىرى. يۇلداشلاردان بايرام حسن اۇغلونا گىلدىكىدە
(بامباردىمان) ائناسىندا ماللارى مقتوللار يانىندا بۇراخاراق يۇلون يوخارى
سمتىنە قاچار ايسە دە ائرمىلىر اۇنو داخى اۇلدۆرمەك قصد ايلە تعقيب
اندىرلىرى. بركت وئىرسىن كى بىر دستە ائرمىنى و مىسلمان كۆمورچولرى
يىتىشىب زواللىنى خلاص ائتمەككە ماللارىنى داخى آلىب كىدىسىنە
تاپشىردىلار. بۇ ائنادە شەر جانىندىن گىلن كۆمورچولر ايكى اسلامىن خاك
خون اۆزەرىندە دۆشن بدنلىرىنى گۇرونجە، ملا جلىلى محەسىنە عودتا
مقتوللار يىن حالات فىجىمانە لىرىندىن اشاره وۇروب آرابا آپارىب بدنلىرى
گىتىرمە گى دە اۇنلارا توصىە اندىرلىرى. بۇ خىبر جانگىدازى ملا جلىلى
جماعتى آلىنجا (سلمان مەدى اۇغلو) (كربلاى محمد ابراهىم اۇغلو) نون
تحت رىاست و حمىتىندىن بىر دستە مىسلمان جنازە لىرى گىتىرمەك اۆچون
يۇللانىرلار. بۇ جماعت جنازە لىرىن دۆشن يىرىنە تقرب اندىنچە پئىرىستاو

(قامسراقان) معاوينى آيىل بيگ قابانلىنشسكى، شەر مستىطقى (ليا اوقتەر) بىر نىچە قارا دۇوى لاردان عبارت بىر پوليسە دستە سىنى محل جنایت دە حاضر گۇرورلەر. مقتول لارىن آرخاداشلارى استىنطاق اولوندوقدا، قاتل لرىن گىنجە ساكىنى قرىشا سانترىانسك اولغلو آواتيس آواتيسوف، قرىغورىتولوفون كىدىلىرى يۇلداشلارىندىن عبارت اولدوغو مىيدانا چىخار. پراتاقول اندىلندىن سۇنرا فايئونلارا راكبا شەرە قايدىرلار. (ملاجليل لى) اھالى مسلحە سىنە گلدىكدە آيىل بيگ قابانلىنشسكى نىن صلاح دىدىلە اثرمنى لره دوچار اولماقدان اوتر و راست يۇلىلە گىشمە يىب، باغلار آراسىندىن گىشمە يە باشلامىشلار ايدى. باغلاردان گىدىش اثناسىندا كىمىن دە دۇران اثرمنى لردن اوستلرئنه آتش آچىلىر. شدتلى (بومباردومان) (يرىوانت) يىغىيىنقىن باغىندىن اندىلىرىمىش. آتشىن موقع جريانىنا نظراً مسلمانلار كىدى محلەلرى نىن جنوب شرق طرفينه چكىلىب آتش دن سۇوشماغا مجبور اولورلار. قۇرشونلارىن بۇتون شەرە عكس انداز دهشت اولان شىرىلتى سىندان، اثرمنى باغلارىندىن (۱۰۰) يۇزە قەدر داشناقستيون افرادى سلاح بدست اولاراق خروج اندىر. اثرمنىلرىن مسلمانلار اوستونه آچىلان آتشىنى گۇرۇن داشناقستيون افرادى بش بش، اۇن - اۇن اولاراق اطرافدا اخذ موقع ائتمكەلە مسلمانلارى آتشة تۇتورلار. بۇ وقتدە آتش لرىن داھا ياغمىر گىيى ياغان قۇرشونلارىن صداسىنى ملاجليل لىلر ائشىدىنچە قارداشلارىنى دۆشمەندىن قۇرتارماق اوچون آياقلانيب حرکت اندىرلرسە دە، اثرمنى كاماندانلارى نىن نظام آلتىندا تريبە آلمىش افسرلر اولدوغوندىن، ديگر اسلام تداركات حربيە اولمادىغىندىن مسلمانلار محاربه سىز خانەلرئنه عودت اندىرلر.

پىرىستاو قامسراقان^۱ ايشين بۇ درجە دە كسب وخامت اثتمە سىنى گۈرونجە، نھايت پوليس مُستره خبر وئرمىشىدیر. پوليس مستر حسن بېك ايسە سابق گنئرال قوئبرناتور تافا شويلى جنابنا، شوآتشمالارين جملەسى خصوصوندا عرضحال گۈندە رير. گنئرال در عقب قاماندئر سوتونى (اورلوف) نون تحت قاماندا سيندا اولاراق اللى قازاق گۈندريليب، شو غائله لرى اسكات اوچون امر اكيد وئيرير. قازاقلارى محل وقوعاتا تقرب اندر - اثتمز اهميت لى سپرلردە اخذ موقع اثتميش، اثرمنيلردن اوستلرينه آتش آچيلير، ماراداوود محسن نام اسلامين سۈزونه نظراً (پرىستاو قامسراقان) (تيرىپاراموف) و ساير اثرمنى لرى اولينجى اوچاستقايا گۈندريب، اثرمنى لرين كافتا يېغيشيب ايكىنجى اوچاستقادا محاربه اثتمە لرينى خبر وئيرير. نىچە كى مسلمانلارين بير چۇخلارى گۈرە - گۈرە اولينجى اوچاستقانين اثرمنى لرى غيرطبيعى صورتدە د كانلاريني باغلاييب ايكىنجى اوچاستقايا يۈروش انديرديلر.

بۇ وقتدە قامسراقانين گۈندردىگى اثرمنيلر هر طرفە خبر وئيرب (حاجى محمد حسين) رفيع يوفون ماغازا سنين قارشى سيندا بير نىچە تاپانچا گۈللەسى بۇراخماقلا، اسلاميلرى حربە دعوت انديرلر. ايشبو حادثە يە دائر معلومات وئره نلر (كربلاى على بالتاچى اوغلو) وساير معلوم ذاتلردير. اثرمنيلرين پيش از وقت د كانلارى آلات حرب گيزلە دىكلرى و ياخود محاربه يە چۇخدان برى بير تدارؤكده اولدوقلارى اوچون زيردە يازيليمش معلوماتلار بيوك اثبات دير. بۇنلارين جملە سيندن باشقا اثرمنى پرىستاوى قامسراقانين وقوعاتين اولينجى صحيفە سيندە يازديغيم گيى محل عايدينه وئرمىش (۲۶) نوياير (۱۹۰۵) سنە ميلادى تاريخلى (۸۲۲۱) نۆمرە لى معلوماتيندا فوقدا ذكر انديليمش ملا جليل لى ساكنيلرى نين شهادتيندن كاماندئر سۇتونو اوردونون و پىرىستاو معاوينى ابيل بېگين

غوبرنسىقى اوپراوينە نىن عضولرىنىن و پادشاھلىق املاک چىنوينىكلرى نىن شھادتلرىندەن بۇيلە معلوم اولور كى محاربە نى اثرمنيلر ساعات (۹) رادە لریندە باشلايىب ساعات (۱۱) اۇن بىرە بىر چَرَک ايشلە مېش اسلام محلە سېنە سرایت ائتمېش دىر. معلوم اولور كى بۇ وقتە قَدَر مسلمانلار ساكت اوتورموشلارايىمېش. بىرىنجى حصە دە او قَدَر آتېشما اولمادى زىرا اثرمنيلر آتېشا آتېشا ايكىنجى حصە يە فرار ائتدىلر! اثرمنيلر فرارە باشلايدىدا مسلمانلارین لوازمات حربىە لرى اولمادىغىنا گۆرە اۇنلارى تعقيب ائتمە يىب ساكت اوتوردولار. بىر آز وقتە دە آتشانىن سسى شھرىن هر طرفىنە سرایت ائتدېگىندەن بازاردا مختلف قوملاردان متشكل بىر جماعت كئير يېغىلماقدا ايدى كى قدرى معین صورتدە دئىيل.

شو وقتدە جمع اولانلارین قومىتى بۇنلاردان عبارت اولسا گر كدىر. اولجە اۇرادا اولانلارین اكثرى كندلى اولوب (گر جو) (لباسلارینى دئېشمېش حالدا. لزگى، ايرانلى هر ملتدەن اولان سالداتلاردان عبارت ايدى. ايشبو مختلف جماعت بازار دكانى غارت ائندە اثرمنى يا مسلمان و يا اينكە باشقا ملتین دكانىنا تفاوت قۇيمايىب غارت و يغما ائتمكده ايدىلر. قتل غارت ائناسىندا روس عورتلى و چىنوينىكلردەن باشقا جماعت كافتاً قتل غارت و احراقە ال آچمېشدىلار نويا بىرین ۱۹، ۲۰، ۲۱ يندە هوانى گۆللە لر آتېلىردى ايسە دە هئچ بىر طرفە خسارت اولمادى بۇ آرايلىدا سردارىن معاونى گئنرال مالامانىن تحت تلاشىندا بىر موقتى صلح ائدیلیب اثرمنيلر آتشى كسمە يە سۆز وئردىلر...^۱

۱ - محترم محیرىمىز اثرمنيلرین فرارینى پردە لى كئچمېشدىر ايسە دە بيزە مخصوصى يتشن مکتوبلاردا بويە بىر احوالاتدا يازىلمېشدىر. اثرمنيلرین رجعت ائناسىندا اولان دھشت قلیتە لرى او قدر تزايدة باشلامېشدى كى محاربە حالیندا اولان رجعتى، حقارتلى بىر فرار و هزیمتە تبدیل ائتدى.

۲۳ نويابر

اثرمنيلر قطع محاربه اۆچون گئئرال مالامايا سۆز وئرميش ايديلرسە دە، گئنه نويابرين (۲۳) نجو گئجەسى اسلاميلرە غافل اۆلدوقلارى سپرادا، شېخون ائتمك خيالىنا دۆشورلر. بۆيلە خياللا فاسدە اۆزەرينە مقدس يۆل گۆتورەن اسلاميلرە قارشى كشف قۆلو گۆندەريب، اۆنلارين نە تدارۆكدە اۆلدوقلاريني بيلمگ ايستەبيرلر. اثرمنيلر كشف قۆللارى (۱۲) ن فردن متشكل بير دستە (قائزىنقو) چايى نى مرورا، فرصت بولماق اۆچون گئجە ساكنى تقى آقا حسين اؤغلونون دەبيرمانيندا پنهان اۆلارلار. باقى اثرمنى دستەلرينە، گلدېكدە چايين اثرمنى ساحليندە كشف قۆللارى قايدىب معلومات وئرينجە يە قَدَر حره انتظار اۆتورورلار. بركت وئرسين كى مسلمانلارين محافظە دستەسى اثرمنيلرى لايقينجە گۆروب، اۆنلارين دار بير كئچيدە فرار ائندە جكلرى اۆچون، غير قابل بير محله گيرمەلرينى گۆزلەبيرلر اثرمنيلر دبيرمانا و اصل اۆلدوقدا مسلمان محافظە دستەلرى مناسب بير محلدە اخذ موضع ائندەرك دۆشمين اۆلدوغو محللى گۆللە ايلە دؤيمە يە باشلاديلار. اثرمنيلر بير نئچە تۆفنگ دَن جاواب وئيرلر ايسە مسلمان محافظلرى سېرلردن خروجا هجومه باشلاينجا اثرمنيلر آل - آياقلاريني ايتيريب قانزىقو سؤبونا تۆكۆلۆب اؤبيرى ساحيلە كئچيرلر. بۇندان سۇنرا طرفين آراسيندا قانلى آتيشما باشلانير گئجە ساعات اۆچ آلاقارائليقا قَدَر امتداد ائئدى. گئجەنين قارائليقينا تۆفنگ سسلرى بؤمب صدارى بير انتباه اۆلماسايدى هاوادان قيرمىزى ياغيمر ياغير خيال ائديلر ايدى. هر طرفدَن بؤيۆك تلفاتلار نظره گليردى فقط تلفاتين عمدەسى اثرمنيلر طرفيندە اۆلدوغو، اثرمنيلر دستەلرينين داغينيق و پريشان بير حالدا حره گيريشديگيندَن معلوم اۆلوردو. آنجاق تلفات هئچ طرفدَن معين

دئىيل ايدى زىرا او حال اۋىله بىر حال ايدى كى اثرمنى و يا اينكه مسلمان قوروشون شىرىلتى سىندان دۋنوب يانيندا محاربه انذن يۇلداشينا باخاماغا، مجال و جرئت ائتمه يىردى. هر كس جانين داها عزيز حياتىنى آنجاق الينده اۋلان تۇنگ لىر قىضه سىنه ماشاسينا واگذار ائتمىش ايدى.

۲۴ نويا بر خبر لىرى يا خود صلح دائمى

نويا برىن ۲۳ ينده واقع اۋلان آتشمادان سۇنرا عاليجه سردار اكرمىن معاونى گئىرال مالا ما جنابلارى هر ايكى طرفىن و كىل لىرىنى صلح اۋچون كۇرپيه جمع اولمالارىنى توقع ائتدى. آيىن (۲۴) ينده جماعت كۇرپيه پىغىلىب صلح اۋچون انتظار اۋتورولار. آن اول شىخ الاسلام جنابلارى طرفىنن تاثيرلى بىر نطق ايراد ائدىلىب، بعد اثرمنى آرخماندرىتى طرفىنن ظاهرده بىر صلح آمىز خطابه اۋخوندو بعد پاچوتنو قراوانلارىن طرفىنن صلح ده مداخله ائدىب صلح شرطلىرى بىر وجه آتى در ميان ائدىلىر.

(۱) آيىن ۱۸ - (۲۴) قدر وقوع اۋلان محاربه ده ايدى اسارته كئچمىش جماعتىن مبادلەسى.

(۲) اسرانى مبادلە اۋچون طرفىنن و كىللىر انتخابى.

اۋسته ذكر ائدىلمىش مبادلە اسرا مسئله سىنن دولابى و كىل لىر تعيين ائدىلىب، ايش باشينا گۇنده رىلىبىدېر. اولىنجى دسته ده اسرانى تحويله گتىرمه يه گنده ن لىر (اندرياس بگ) سربىراقوف اۋچ مسلمان ايله (۲) دسته ده (ويرد يوف) عباس حسين اۋغلو، على على نقى اۋغلو نام مسلمانلار ايله (۳) دسته ده حاجى ملانجف قولوزاده، مشهدى رضا قولوزىنال اۋغلو، لىرگى صفر محمد مصطفى اۋغلو.

اسپىرلىرى، اثرمنى جنازە سىنى، مىسلمان مەلە سىندە تەھىلە آلماقا گىندەن ذاتلارین اسامىلىرى:

(۱) دىستە دە حاجى صمد قوجانىف، ایل بگ قابانىنشىكى، بشش نفر اثرمنى ایلە كى (آانس) و ساپرلردیر. (۲) دىستە دە گىنە پىرىستاو معاونى حسن بگ فتحەلى بگوف اۆچ نفر اثرمنى ایلە كە اسملرى معلوم آداملاردیر.

مختصر بۇ طوریلە وکیل كىندى وظیفەلرینی ایفا اۆچون گىندىكە صلح جماعتى دە گىلدی خانەلرینە داغیلدىلار. بۇ وقتە نقى آقا حسین اۇغلونون دە بیرمانى قارشى سىندا دۆشّن اثرمنى جنازەلرینی گىرەمە گە گىندەن حسن بیگ فتحەلى بگوفى آتە تۇتورلار. اثرمنیلرین خیالینجا جنازەلرى گىزلە دیرلر، دىیب آتش آچىردیلار. بۇ وقتە هر طرفە جنازە و اسرانی تەھىلە آلان مىسلمانلارى بومباردان اندىردیلر.

بۇ ایشلردن معلوم اولوردو كى اثرمنیلر هنوز صلح خبىرىنى انشىتمە مىش ایدیلر. و یا اینكە ائشىدىب عمل ائتمك ایستەمە مىش. بۇ وقتە ویردیوفون پارتیاسىنا گىندن اۆچ مىسلمانى اولدوردیلر. فایتونچىلارى محمد على میرزا اۇغلو قاچماقلا كىندىسىنى خلاص ائتمىشدىر. بۇ خبىر شایع اولان گىبى مىسلمان مەلە سینه گىندەن اثرمنیلرە هجوم اندیلر و دیگر طرفدن و اغزالدان گلن اثرمنیلرە دە حملە اندیلر. و ووروشمادا مىسلمانان (۸) نفر مقتول اولور او جملە دن قویشنىشىكى مجلسین عضوی آخوند ملانجف قلى زاده جنابلاریدیر (رحمة الله واسعه). مىسلمانان یالقیز (سرابراقوفون) دىستە سىندە گىندلر سلامت قالیرلار. مىسلمان حصە سىندە گىنە بۇ مقداردا اثرمنى تلف اندیلمىشدى. محل جنایتە سربلمىش اثرمنى جنازەلرینین یانیندا ایكى عدد بومبا تاپیلدیغى گىبى سردارین معاونى عالیجاه گىترال مالامایا تقدیم اندیلر.

مخبرین یازیسىندان اقتباس اندیلمىش

صلح عمومىنىڭ پۈزۈلماسى ياخود ئىرمىلەر ئىن جاوابى

ئىرمىلەر بۇ صلح پۈزۈلۈش ئىن سۇنرا حىكومەت كىشىلەر ئىنە و مىسلمانلار بىر چۇخ بەھانە دە بۇلۇندۇلار. بىر پاراسى بىز بۇ خىبرى ھنوز ئىرمىلەر ئىمىزە خىبر و ئىرمە مىشىك. اۇناجەت بۇ جنائت اۆز و ئىردى، سۇبلە مەكدە اىدىلر. بىر پاراسى بۇ صلحو ھىنچا كىستلر قامىتى باغلا دىغىندان داشناقستىون قامىتىنى چالىشىب برھم ائىدى سۇبلە بىر دىلر. مىسلمانلارا گلدىكە بۇ سۇزلرە خواھ - ناخواھ اىنانماقدا و سكوت اخیيار ائىمكە اىدىلر. دولت كىشىلەر ئىنە گلدىكە بۇخىبرى اىنانار - اىنانماز گىنە بىر صلح مجلسىنى تدار كىندە اىدىلر. بۇ حادىلر ئىن جملە سىندەن سۇنرا بىر نىچە صلح مجلسىندە حاضر اولموش بىطرف حىكومەت قوللوقچىلار، اىشە مداخلە ائىدىب بىر صلح مجلسىنى تىشكىل ائىدىلر اىسە دە گىنە ئىرمىلر ھمان مجلسە چۇخ رىغبىسىز گلەمكە اىدىلر. بىلە كى آخردا گلەمكلر ئىن بالمرە قىطع ائىدىلر. فقط مىسلمانلار صاف دل اولوب ھر عىصر دە صلح و مىسالمىن آرزو كىشى اولدۇقلار ئىندان ناشى اولاراق كىمال رىغبە اىلە صلحە اقدام ائىدىلر.

اىشبو مجلس قوبىئىئىسكى اوپراولىنىيە ئىن عضوى (مىخاىلوفون) صدارتەلە گىشاد ائىدىلر اسرانى تىدىل ائىمك مىسئلە سى كىمالىنچا حل ائىدىلدى. و اىشبو اسرا مىسئلە سىندەن اۆترو گىنە اىكى ھىئت تىشكىل ائىدىلدى. بىرىسى مىراوى سۇدىيە (چرىنىس) واندرىاس بى سىر بىراقوف و دىگرى غونجونىسكى اوپراولىنانىن عضوى مىخاىلوف، على اكبرىگ رىفە بىگوف دان و على اصغر خاىص مىحمدوفدان عبارت اىدى. اولىنچى ھىئىتىن ھەمىتەلە قاىتارىلدى، آىن ۲۴ نە اندرىاس بىگ اىلە دستىگر اولموش اۆچ

نفر مسلمان، ايكىنجى هيئتتىن سعى ايله قايتارىلدى. خوجائيف نام بىرائرمنى مسلمانلار اىنه دۆشموش گۆر جو اسيرلىرى وقت ايكن آزاد انديلميشدى كى اۇنلار يىن جملە سى غارت اثناسىندا اسير انديلميشدىر. بۇ وقتدە مسلمان اىنه اسير دۆشوب مخدومه سىلە حفظ انديلميش بىر اثرمنى خانىمى اثرمنىلرە قايتارىلدى ايسە دە بىر نىچە سىبلر اۆزەرىنە قىبول اثتمە دىلر. اثرمنىلر اىنه اسير دۆشموش مسلمانلار يىن بىر چۇخونو وقت ايكن يا خود سۇنرا تلف انديب بۇشلامادىلار. مخبر يىن يازىسىندا انقباس اۇلنوموشدور

(تزه بىر صلح يىنى گىئىرال غوبىرناطور)

گىنجە يە يىنى تەيىن انديلميش گىئىرال غوبىرناطور (فلشيه ر) جنابلارى ازامنە نىن كىچمىش صلح لره رغبت سىزلىكلرىنى گۆرۆب تزه بىر صلح ونرىجى هيئت تشكىلنە امر ونردى. بۇامر مقدس دن سۇنرا اۇن ايكى نفر (واينىنى) (حرىبى) افسرلىرىن حضورىلە هر طرف دن اۇن ايكى وكىل اۇلماق شرايطى ايله پالكوونىك (عيسايويچىن) تحت صدارتىندە صلح قراردادلارى يازىلماق باشلاندى.

(صلحون شرايطى)

هر گاه بىر طرف و كلاسى بىر مسئله نىن حلينده عاجز قاليرسا، يا خود بىر غرض اۆزەرىنە ايشده تاخىر اندىرسە، شومسئله نىن حلى اۇن ايكى نفر حرىبى افسرلىرە واگذار انديلمە لىدىر. بۇنلاردان سۇنرا بىر چۇخ شرطلر

داخى درميان انديلدى. ايشبو قارىشيق قۇمسيه نين داوامينجا شهرده ساكتليك بير نوع برپا و پايدار انديلدى. سۇنرا مذكور هيئت امورون انجامينه نقصان بۇلدوقلاريندان و كلا داخى كندى وظيفه سيني ايفاده قىورلو بۇلوندوقدان دولايى، جماعت داخى حالت سابقه سينه بۇراخيلدى. بۇوقتهده حكومتده چاليشيب گنجدهده و عموم غويئرینهده اداره سيني شجاعت و بسالته مشهور اولان گنئترال تعينيله كندى ليكده تقويه اندى. اؤجمله گنئترال (الفتانى) عموم غويئرینهده گنئترال (لوتيسفى) نى قازاق اويزدينه، قاتل انسانيت اولان قالا شچاپوفو شوشا اويزدينه، تعيين اندى. طرفينى ساكت ائتمك اؤچون گنئترال لار داخى تدابير شديده اتخاذا انده رَك بير چۇخ تدابيرده بۇلوندولار.

اثبات كار

(ياخود انتباه عمومى)

بۇحادثه لرده ذكر انديلميش ديركى محاربه نى اثرمنيلر ساعت (۹) دا باشلاييب ايكي ساعاتدان سۇنرا مسلمان محله سينه سرايت ائتميشدير. بۇنلارى نئچه يئرده بير چۇخ اثبات لار ايله يازميشيز. گننه نانا صاف اثرمنيلر، مسلمانلار نويايرين (۱۸) نده غفلتاً بيزه هجوم ائتديلر گيبي افتزالارى دئمكدن اصلاً چكىنمه بيرلر. بناء عليه حورمتلى مخبريم آشاغيدا يازيلميش اثباتلارى دا اضاغه انديب كندى عزيز ملتى نى اثرمنى افتراسيندان قۇرتارماق و اثبات كار ائتمك ايسته ميشدير. اثرمنيلر سؤيله ديگى گيبي مسلمانلارين وقت ايكن قيزغين خيالى اولسا ايدي و اغزال يۇلوندان اولان اؤچ مينه قدر اثرمنيدن بيريده اولسا سلامت قۇرتارمازدى. زيرا اثرمنيلر هر طرفدن كندى حصه لرندن كئچمك ايسته سه ايديلر لابد

اثرمنى مىسلمان آراسىندا سرحد اۋلان داشناقستيون وحشى لرى نىن گنجەدە مىسلمانلارا وئردىگى خسارتلرى اجمالاً يازماقدان چكىنمە يە جگم (۱) - سىگىزىنجى نوبىردا بئش داشناقستيون بهمانلى ساكىنى عباس حسن اۋغلونو (درە باغىن) باغىندا اۋلدورموشلر (۲) - (قوشاچنار) آدلانان اثرمنى حصە سىندە گۈللە بوران اندىبىلر بدون سبب (امراصلان على پاشا اۋغلو) (جبارحسىن اۋغلو) (رستم اسماعىل اۋغلونو)، (رضا جبرائىل اۋغلونو) و ساىر ملاجلىللى ساكنلرىنى (جانىلرە گلدىكدە آواتىس اوقانىسوف) (قرىشا) (باباقچى واسو آماس پىور) و سائىرلرىندەن عبارت اىمىش. (۳) - بدنى باش سىز، قۇللارى دالىندان باغلانمىش بىر ايرانلى نىن جنازە سىنى قازاقلار تاپىر اثرمنى طرفىندەن. گىئىرال مالاىما داخى بۇبارەدە عرضحال وئرىلر. گىئە مشەدى صادق نام بىر مىسلمانىن دۇغرانمىش بدنى تاپىلر اثرمنى طرفىندەن ۴ - ۱۲ نوبىردا اثرمنىلر اۋلدورورلر (آموس پىروفون) و دىير مانچىسى كرىلاى فرج حسن اۋغلو جانىلر اىسە داشناقستيون لاراىمىش. هانسى كى بالادە نشان وئردىگىمىز اثرمنى پرىستاوى قامسراقانىن (۸۰۴۸) نجى راپورتىندا محل عايدىنە خىبروئرىملىشىدىر. (۵) - (۱۶) نوبىردا آزادسكى قرىسەسى نىن يۇخارى سىندا (بۇيۆك قالونىا) كوچە سىندە زورناباتدان گىنن اىكى نفر قاسم بۇيۆك كىشى اۋغلو و ساىر نام سىز بىر بهمانلى ساكنى خومبالار تۇتوب قۇللارنى باغلاىب آرخالارى اۋستە بۇراخىب گىئە سىد اۋچون اطرافا گىئدىكدە بىچارە لرىۆز فلاكتىلە آچىلىب قاچمىشلار اىدى. بۇبارەدە پولىسىايا خىبر وئرىلمىشىدىر (۶) - (۱۸) نوبىردا اثرمنىلر اۋلدورورلر باىرام مشەدى محمد على اۋغلونو تاقانلى ساكىنى. نىجە كى وقوعاتىن اولىندە ذكر اندىلمىش دىر. بۇنلاردان معلوم اۋلور كى اثرمنىلر بۇوقتەدە (۳۰) نفر سلاخسىز و تقسىرسىز مىسلمانلارى اۋلدورموشلر كى جمەسى تفضىلا يازىلمىشىدىر. نىجە كى صورتى اوىزدىنى اپراولىنىدەدە حاضر دىر.

شهرده مسلمانلار ائرمينلرین هرطور وحشیانه حرکتلرینه متحمل اولدولار. چۆنكى مسلمانلار یقین ائتمیشدیلر کی آخرده بؤیله حرکتلر آجی آجی مئیوه لر وئریب بانى سى نین مذاقینی آجیشدیراجاقدیر. و ائرمینلرین ده بؤ حرکتلرینین سببى هئچ کسه نامعلوم دئییل، زیرا اولارین لوازمات حربیه لرینه هریشده عسا کرین جمع و تحشیلینه باخیلدیقدا، اولارین استقبال تداریکینده اولوب بؤیوک بیر حکومت علیهنه اولان قیاملاری معلوم و مفهوم اولوردو. بیرحالتده اسلام دا بیر گۆنلوک ده اولسا، تدارک و لوازمات حربیه اولمادیقدا ناسیل ائرمینلری قیرماق خیالینا دؤشّر؟!

هرگونه تدارک و سلاحدان بی بهره اولان ملت مظلومه اسلاما بؤقدر افترانى عقل اهلی دئیه رمی؟! ائرمینی لرین بیر پارا خیالینی بیزیم یازماغیمیز آرتیق دیر. زیرا قازاق اویزدینین گئنئرال غویشرناطوری گئنئرال (لییوتشکی) سرداره ووردوغو تئلقشراقلاری بؤایشلره گۆزل اثبات دیر. هانسی کی (۹) مارت (۵۴) نۆمره لی قاسپی غزته سینده داشناقستیون لارین حرکتی باره سینده یازیلیب دیر کی عین لیوتشکی نین امضاسیله اولان تلغرافنامه دیر.

۱۹۰۵ سنه میلادی ۲۰ نو یابردا سرزده ظهور اولان تیفلس

فاجعه لرینی حاکیدیر

عموم غزته لرده اوخوندوغو اؤزه ره قافقازین هر گوشه سینده اغتاش و اختلاف ظهوره گتیره ن، ائرمینی فرقه لری و رعیه لری دولت و جماعت عندینده مقصر قید ائدیلب تفلیس جمع اولماقا مجبور اولوردولار. ایشبو جماعتین باره سینده تفلیس غزته لری داخی گوناگون خبرلر وئرملکده ایدیلر، کی جمله سینى قارى ئین کرام اوخوموشدور.

بۇيەلە خبەرلەر غزتلەردە درج اولوندوقدا تفللسە جماعت آراسىندا داخى اثرمنى مسلمان ووروشماسى خبىرى شاىع اولماقدا اىدى. بى چاره مسلمان طايفاسى تفللسە نھاىت آز و اقتدارسىز اولدوقلارىندان نھاىت درجەدە پرىشان و متحىر قالمىشدىلار. او زامانلار تفللسە اولدوقلارىندان نھاىت درجەدە پرىشان و متحىر قالمىشدىلار. او زامانلار تفللسە اسلامىلرىن امور تجارىەسى نھاىت تنزل اندىب، فنا بىر حال كسب اثتىش اىدى. اسلامىلرىن بو حالىنى تفللس گىئىرال غوبرناطورى ملاحظە اندىنچە ۱۹۰۵ سنە (۲۵) اکتىابر تارىخلى آشاغىداكى مضموندا بىر اعلام نامە بوراخىر. گویا شەردە شاىعەلر بوراخىلمىش كى اثرمنى مسلمان آراسىندا بۇيوك مصادمە اولاجاقدىر. بناء علیە اوژومە بورج بىلىرەم كى خبر وئرىم. واقع اولان مصادمەنى دفع اثتمكەن اوئرو لازمى تدبىرلەر اتخاد اثتىشم. پولیسە یە امر وئرىب بوئون اھالىنىن بلاتفرىق مالى و جانىنى محافظت اثتمك اونلارىن بورجو اولدوغونو بىلدىرشم، ۲۵ اکتىابر ۱۹۰۵ سنە امضا غوئىرناطور. (ژىلىي) اىشتە بوطور اعلانلار باخمىاراق داشناقستىون گونە بویەلە خبەرلى شەره بوراخماقلا بىچارە مسلمانلارى كسب كاردان قویوردولار. آخرالامر مسلمان باشچىلارى ملتىن حالىنى ملاحظە اندىب آشاغاداكى مضموندا بىر انتباہ نامە بوراخىرلار...

تفللس اھالى سىنە تفللس شەرىندە اصل سىز شاىعەلر، بوراخىمىشدىر كى گویا مسلمانلار ایلە اثرمنىلر آراسىندا مصادمە و محاربه اولاجاقدىر. بناء علیە تفللس دە اثرمنى و مسلمان قارداشلارىمىزا بو انتباہ نامەنى تقدىم اندىب، توقع اندىرىك كى بۇیەلە بى معنا خبەرلەر قولاق وئرمەسىنلر. بو شىطنت آمىز شاىعەلرى بوراخان مفترىلرى آختارىب تاپسىنلار. فاسد و فاسق كىمسەلر شىمدیە قدر ناحق توكولوب وطنىمىزى قىزاردان اثرمنى مسلمان قانىنا كىفا اثتمەىب، گوزل و معمور تفللس شەرىن دە خاراب اثتمك هوسىندە دىرلر. او مىد كى تفللس مسلمان و اثرمنىلرى او قدر

وحشى دئىپىل لىر كى ناحق يىشە قان تۆكۆب يۆز ايللردن بىرى اۆلان قارداشلىق ائىدىگى كىسلر ايله چارپىشىب خسارته دوچار ائىسىنلر. مخفى قالماسىن كى بۇيله خىبرلرى اجلاف كىسلر بوارخىرلار كى جماعتىن مصىبتلى زامانىدا املاكنى غارت و يغما ائىسىن لىر.

۲ نوامبر ۱۹۰۵ سنە ميلادى

مختصر بۇيله - بۇيله ايشلر ايله مسلمانلارى تسكىن ائىدىب اثرمىلرى داخى، كندى صاف دل اۆلمالارىندان باخبر ائىدىرايدىلر. دىگر طرفدن بۇيله ايشلره باخمىراق هر سمتدن اثرمىلر تفلېسه عىسكر جلب ائىدىب مىن گونه خىلەر ايله مسلمانلارى محاربه يه چاغىرىدىلار. بۇطوريله نوبابىن (۲۰) قدر بىر تاقىم اهمىتسىز حادىلەر اۆلدوسادا بۇرادا وقتىمىز اۆلمادىغىندان يا خود بۇيله ايشلرى تحرير و تسطىرى ايله قارىلرىن دردسىرىنى قازانماقدان صرف نظر ائىدىم. آنجاق نوبابىن (۲۰) سىنده موقع اجرايه قۇيولموش حادىلەنى يازماقلا اکتفا ائىدىم.

وقوعات

۱۹۰۵ سنە ميلادى (۲۰) نوبابردا آخشام ساعات (۹) داشهرىن مسلمان حصه سىنده آتېشما واقع اۆلوب ساعات يارىم قدر امتداد ائىدىر. ايشبو (بامباردومان) ائناسىندا مسلمانلار و اثرمىلر طرفىندىن بىر چۇخ تلفات اۆلور ايسە دە معلوم اۆلمايىر. آتېشما (خارپوخ) و (آلاوار) تسميه ائىدىلمىش موقعلرده كى خانەلردن وقوعه گلىردى... بو آتېشما تكررارا صاباح يىشە باشلاندى كى سىراسىنجا معلوماتىمىز قدرىنجه تحرير و تسطىر ائىدىلر.

۱۹۰۵ سنە میلادی (۲۱) نويا بر خبرلری

بۇگۆن تزدەن هر طرفده اثرمنى مسلمان آراسیندا آتیشما واقع اولوب چۇخ شدتله اجرا ائدیلدی. (۶) (۷) بعضا (۵) و (۸) منجی اوچاستوقلاردا کمال شدتله محاربه باشلانیب، مسلمانان اثرمنیلره و اثرمنیلردن مسلمانا بلا آرام تۇفنگ و تاپانچادان آتشلر آچیلیمیشدی. شدتلی آتیشما گۆن اورتایا قدر مداومت ائتدی. فقط طرفین آچیتق صورتده یکدیگرینه هجوم ائتمه یه ره ک، آنجاق سپرلر آرخاسیندان بیر بیرینی نشانلا بیردی. آتیشمانین سببی و هانسی طرفدن باشلاندىغی بیر کسه معلوم و مفهوم اولمادی. ساعت (۱۲) یاخین (تالاوینسکی) پروسیئکتده کائن «قورسی» نین و نیقالایوسکی کوچه سینده تیرسار کیسوفون اسلحه مغازه لرینی دسته لر سیندیریب ایچینده اولان بۆتون اسلحه لری غارت ائتدیله. بۇ حالدا قۇشون گلیب آتیشما ساکت اولار - اولماز صلح و اصلاح و نره ن قمسیه عضولری ایله برابر شهر رئیس ایله و هر ایکی ملتین روحانیلری و عرفالاری (آلاباره) گئدیپ هم اثرمنى هم ده مسلمان جماعتنی ساکت ائتمه گه باشلادیلار. مسلمانلار اثرمنیلردن شکایت ائده رک اول اثرمنى آلاوردان گۆلله آتیلدیقینی بیان ائتدیله. اثرمنیلر ایسه مسلمان طرفیندن آتیلیمیش دئییه ائتمکده ایدیله.

هرایکی طرفده داغیلیمیش شیشه لرین و آتیلیمیش گۆلله لرین نشانه لری قالیردی. گۆندوز ساعت اوچده دمیر یول عمله لری تعطیل ائدیپ صلح اوچون اجتماع ائدیله.

اجتماعین صورت ظهوری

۱۹۰۵ سنه میلادی (۲۱) نويا بردا گۆندوز ساعات اوچده دمير يول عمله لری تعطیل انديب اجتماعيون عاميون فرقه سی رهبرليگيله آغ بايراق لار قاوزانيب (ناخولوفتادان) آقچال کوچه سيله مسلمان حصه سينه طرف روان اولدولار. بو فرقه لرین مقصدی ايکی ملتی باريشدیرماق ایدی. وارانسوف (آبده) و هيکل نين يانيندا گئنئرال مايور «ريلسکی» طرفیندن دايانديريلدی. و ایشبو اجتماع و حرکتين نتیجه سينده اندیشه انده رک داغيلمالارینی توضیح ائتدی. مع هذا بو جمع غفیر کندی مقدس نیتلرین جابجا اتمکدن دولایی جانشین قافقاز وارانسوف داشقوف حضرتلریندن اذن طلب ائتدیلر. جناب جانشین ايسه اذن وئر مکله مقدس نیتلر ايله حرکت اجتماعیونی شاد ائتدی. بوندان سوئرا دسته لر حرکته باشلايب وارانسوف مئيدانيندان سالدات بازارينا و اثرمنی بازارلار ايله شيطان بازارا و قارپوز مئيدانينا طرف يوللانديلار.

بو دسته لرین قباغیندا تفلیس غوئرناطوری (رائوش خون) (ترائون بيرغ) گئدیردی. دسته گئتدیکجه چوخالیری. قارپوز مئيدانيندا ناطقلر نطقلر ایراد انده رک، هر ايکی طرفی صلحه دعوت ائدیردیلر. ناطقلرین بير نچه سی محض بو اغتشاشه سبب مشوقلردير، دئييب نطقلر ایراد ائدیردیلر. غوئرناطور ايسه بۇياناتين اصل سيز اولدوغونو آچيق و عادی بير نطقله جماعته اظهار ائتدی. بالاخره اثرمنیلر ايله مسلمانلاری باريشدیردیلر.

اغتشاشا دایر خبەرلردیر

اغتشاشین بیرینجی گۆنلرینده میخایلوپ خسته خاناسینا منسوب تشریح بدن شعبه سینە (۱۲) جسد میت گتیریلدی. اۇنلارین بیرسی ائرمینی عورتی، دیگر بیرسی ائرمینی کشیشی (۱۰) نفر اسلام شهیدلری ایدی. بیرى نین داخی هویتی معلوم دئیل ایدی. عملیات جراحیه اۆزه رینه بۇراخیلمیشلار ایسه اۇن ایکی نفر اۇلوب (۳) اۆچی ائرمینی (۵) مسلمان (۴) نفر گۆرجوډن عبارت ایدی. میخایلوپ خسته خاناسیندا تحت تداویده بۇلونان اشخاص لارین اسامی لری حاصل ایسه ده درجینه لزوم گۆرولمه دی.

۱۹۰۵ سنە میلادی (۲۴) نوایبردا اۇلان وقوعات

نوایبرین ۲۴ نده آتیشما تکرار باشلانیب هر طرفدن بیر چۇخ تلفاتلار وئریلیر - بۇ آتیشمادا میخایلوپ خسته خاناسینا گتیریلن زخم دارلار بۇنلاردیر. (۱۳) نفر ائرمینی و (۲) نفر مسلمان. بۇنلاردان باشقا عسکریه خسته خاناسینا گتیریلیمیش لر بۇنلاردیر ائرمینی مسلمانان (۶) نفر. نوایبرین (۲۵) نده داخی میخایلوپ خسته خاناسینا آرشاق قاراپیتوف ایله (عزیز اۇغلو) و دۇرت نفر ائرمینی جسدی گتیردی لر. بۇ گۆنلرده میرزا آخوندوفون بقال دکانینی غارت ائتدی لر.

۲۹ نوپا بىر خىبىر لىرى

بۇ گۇن باغىرساق زاوودونون صاحىبى (سركىس) اىكى نفر سلاح دار اثرمنى گوندرمككە، همسايسى اولان مسلمانين باغىرساق زاوودونو^۱ ياندىردىلار. بو واقعهنى گۇرۇب و انشىدهن معارف پرور گۇرۇجولر همان سركىس نام اثرمنى يە همان مسلمانين يانان زاوودونو تىكدىرىب كندىسينه قايتاراجاغىنى سفارش اندىب بالمكس جىرا تىكدىره جكلرىنى داخى بيان ائتمىشدىر. بۇطوريله تفلىس اغتشاشلارينا خاتمه چكىلدى. آراسىرا بىر اوفق حادثه لر ظهور ائتىد ايسه ده ملى حر كته دخلى اولمادىغىندان درجه قابل گۇرولمه دى.

اجمال وقوعات

۱۹۰۵ سنە ميلادى. تفلىسده اثرمنى مسلمان آراسىندا وۇروشما ظهور اندىب (۲۰) نوپا بردا بدا اولونموشدور. محاربه نين سببى بيزه معلوم دئىيل ايسه ده اثرمنيلرىن هر طرفدن تفلىسه جمع اولوب مسلمانلارين قوه اجتماعيه لرىنى ناقص گۇروب اولنلارى پریشان ائتمك ايسته مه لرىدیر. محاربه ائناسىندا بىر نىچه مغازه لر اثرمنيلردن غارت اولوندو. مسلمانان ايسه (سركىس) نام اثرمنى نين تحرىكىله بىر باغارساق زاوودو ياندىرىلىب بىر باب بقال دكانى غارت ائدىلدى. محاربه شهرين (۶) (۷) بعضا (۵) (۸) نجى اوچاستوقلارىندا واقع اولوب بىر چۇخ

۱ - هرچند بۇ اغتشاشلاردا هر طرف بىرىرىنه ضرر وورماقدا تلاش ائدىردى اما سركىس جنابلارى نين اوز قونشو سونون زاوودونو ياندىرماق هم كارلىق عداوتينه مبنى دىر. بوايسه متداول بىر عمل اولموشدور.

آتیشیمادان سۇنرا اثرمنیلر نہایت درجەدە زیون اولموشدولار. دئمک کی نوپا برین ۲۰ سیندن باشلایب (۲۹) قدر امتداد ائتدی. بۇ محاربه لردە اثرمنی دن ۲۴ نفر مقتول و بیر بۇ قدرده زخم دار اولموشدور. مسلمانان ایسه (۱۵) مقتول و زخم دار اولموشدور. اجتماعیون - عامیون طرفیندن صلح برپا اولوب محاربه یه خاتمه چکیلمیشدیر.

۱۹۰۵ سنە ميلادى سيندە نويا بر آينين ۲۸ نده باشلانميش

اثرمنى مسلمان حادثه لرى

قازاخ اوزدى

قازاخ اوزدى نين اولينجى اوچاستوقوندا اثرمنى مسلمان قريه لرى نين يكدى يگرينه قونشو صفتينده بولونان قريه لر دن عبارت ايدى.

بنا عليه مسلمانلار اثرمنيلر رفتارنى غير طرزده گوروب پيش از وقت داشينيب گوجلو اولان مسلمان قريه لر ينه يترلشميشديلر. همان قريه لر «صوفلو» و «چاخمالى» و ساير قريه لر دن عبارت ايدى. كؤچموش اسلام قريه لرى نين يوردلارنى بى صاحب گورموش اثرمنى قونشولار، مذكور قريه لرى احراق و يغما انده رك قريه نين محافظه سينه تعيين بير نئچه آدمالارى دا قتل و اسير حالينا قويلارلار. ايشبو خبر جانگدازى آلميش اسلام كؤيليلرى داخى تاب آور اولما يارق جماعتى كؤچموش پيپس نام اثرمنى قريه سىنى احراق انديرلر. ايشبو حادثه لر بعدينده يانوارين ۲۲ (۱۹۰۶) سنه يه تصادف ان دن قوربان بايراميندا «قىل حاجيلو» جماعتى بايرام نامازى نين اداسى ايله قوربان كسد يكلرى سپرادا، اثرمنى دسته لرى توكولوب قريه نى گؤلله بوران انتمه گه، ايكي اسلامى مقتول بير اختيار عليل اسلامى، ايكي نابالغ قيزلارى معيتله آنالارنى دا اسير انده رك قريه نى ده احراق و يغما انديرلر. اسلاملار بۇحالى گورونجه بايرام فريضة سىنى بوراخماقلا ساير قريه لره قاچارلار. آتيشما صداسينه دميرچيلر قريه سينه سياحته گنتميش اسرافيل بيگ نورى بگين معيتيله قريه نين امدادينا گلتمگه نصفى اودلانميش حاليندا، اثرمنيلرى توفنگ آتشيلا قاچماقا مجبور انديرلر. اثرمنيلرين قونشولوق و وطنداشلىق حقوقونا رعایتسيزليگىنى انشيدن مسلمانلار بير آز انتباه كسب ائتمكله هر طرف دن مسلمان كؤنوللو عسگرلرى هجوما «اسكى پارا» نام قريه ده بؤيوك

محاربه يە باشلارلار - ايشبو اسكى پارا قريه سینه اثرمنيلرين هجومو وقتينده مسلمانلارين كۆنوللورلى بالمقابله قيزقين محاربه ائديرلر. ايشبو محاربه ده مسلماندان ۴ نفر مقتول اولور. اثرمنيلر داخی (۸۰) نفر تلفات وئرملکه بير چوخ جبهه خانا و لوازمات حريه قۇيوب فراره مجبور اولورلار.

اسكى پاره محاربه سینه مباشرت گؤسته رهن اسلام سواريلرى، گؤندؤز محاربه، گنجهلر مسلمانلارى گؤجسوز قريه لر دئن كؤچدؤرؤب، گؤجلو اسلام قريه لرینه تۇكوردولر. بۇ دفعه كؤچموش قريه لر (اسكى پاره) آيروم، فرحلى، باخانس و سايرلردير. بۇ آيدا داخی بير اويله حادثه لر اولماييب آنجاق «كاروانسراي» اثرمنيلرينين تجاوزاتنى باسماق اوچون گئدهن (۳۰) قازاق دسته سینه سيوسات وئريلمه رَك گئرى قايتاريلير. بناء عليه يانوارين ۳۱ ده پالكوونيك و معيتيله بير نئچه قازاق دسته سى كاروانسرايه يوللانير. بۇ آرايقدا داخی زگم ماحاليندا اثرمنى مسلمان ووروشماسى درميان ائديلدى. بئله كى، چارداخلى نام اثرمنى قريه سى نين ساكنلرى مسلمان قريه لرینه هجوم ائديكلرى ائئاده آرايقدا كائن، ايرماشلو و آپولو نام مسلمان قريه لرى نين، محافظه دسته لرینه تصادف ائده رَك، بؤيؤك محاربه باشلانير، جوارده بولونان اسلام قريه لريندن محافظه چيلر امداده گلملكه اثرمنى دسته لرى پریشان اولاراق فراره مجبور اولموشدور. مسلمانلاردان بير نفر مقتول و اؤن بير راس آت يغمايه وئريلير. اثرمنيلره گلديكده بير چوخ تلفات وئرديكئن سؤنرا آنجاق اونئشش نفر مقتولون جنازه سى محاربه مئيدانيندا قۇيوب قاچارلار. قازاخ اويزدينده بير چوخ قريه لر داغيلميش و يانميش ايسه ده شيمديه قدر مشهور اولانلارى ۱۲ قريه دير. على بگلى، حاجى عيلو، كاظم آغالى، كؤهنه قشلاق يازدولوق، حقبلو، صوفولو، جعفرلى، چاخماقلى، قيزيل حاجيلى، خيرملى، يغلى، آيروم، قازاخ اويزدينده اوچ دفعه محاربه اولموشدور. بيريسى على بگلى دعواسى كى، اثرمنيلرين تلفاتى چوخ ايسه معلوم اولماييبدير. مسلماندان

تلفات اولمايدير. آنجاق ساكنلىق اوچون گلْميش قازاقلارين ايكي نفريني اثرمنيلر اولدورورلر. ايكينجى، دادلى محاربه سيدير. بۇ محاربه بير گون تمام امتداد اندندن سونرا مسلمانين تلفاتى ايكي، ارميلرين تلفاتى اللى نفره گيبي تخمين انديليردى. اوچونجو، پارا محاربه سى اۇندا مسلمانلارين تلفاتى (۴) نفر اثرمنيلرين تلفاتى (۸۰) نفره بالغ دير. ايشبو اوچ محاربه دن سونرا قازاخ اويزدى اداره عرضيه تحتيه آيناراق هر طرف دن حكومت قوه سيني گتيرمكله هر طرفى بير نوعى ساكت اندير. فئوئرال آيى نين بشينجى گونو قازاخدا دكانلار و ائولر قوشون طرفيندن آختاريلديقدا، مسلمانلارا قازاقلار و دراغونلار غايب ضرر وورموشلار، بئله كى بير خانه نى تفتيش اوچون ۵۰ نفر سالدات گيريب هر نه طور اولورسا اولسون اللرينه كئچن اموال بيته نى اوغورلاماقدا ايديلر. سالدات آياغى دوشموش خانه لرده سپنماميش لامپا و بوگيبي تجملات قالماميشدى. قازاخدا و اطرافيندا اولان مسلمانلارين آلات حربيه لريني كما كان پيغيب، مسلمانلارى بير پيچاق دا اولسا حسرت قوبوردولار. اثرمنيلر داخى بو وقته گيبي نه توفنگ نه ده بير توپ وئرميشديلر. قازاخ اويزدنين حادئهلرلى خصوصوندا منيم اليمده بير چوخ معلوماتلار واردير. فقط ان اول بو حادئهلرلى هانسى طرفين جماعتى باشلاديفيني گوزل طرزده معلوم ائتمه ديگيندن ايشبو آشاغادا يازيلميش مکتوبى درج ائتمگى لزوملو گوردوم. اثرمنى - مسلمان حادئهلرلى هر طرفده وقوع اولدوقجا، قازاخ مسلمانلارى دائماً قونشولاريله صلح و سازشه امكان وئرمكده ايديلر. اثرمنيلره گلديكده ظاهراً صلح طرفدارى اولدوقلارى گيبي گيزلينده پيچاق ايله توفنگ و ساير آلات حربيه تداريكيته ايدى لر. اثرمنيلرين بويه مفسدت كارانه حركتلى مسلمانلارى بير چوخ اندیشه لره دوشوردو. بير طرفدن ده اثرمنى دكانچيلارى كندى دكانلاريندا اولان متاع لاريني داغ كنديليرنه، و بير تاقيم استحکامات شكلينده اولان دليجان و كاروانسرا

طرفلرینه سوق ائتمكده ايديلر. اسلاميلرین ايشبو وحشتلى گۆنلرینده شمس الدين پرېستوای اثرمنى میصروف بگ بېر نىچە اسلام لباسیندا اولان اثرمنیلر ایله گلیب قازاقا، مواصلت ائندیکده تۆفنگ لرینه پاترون قویوب یاخینا گئده ن مسلمانلارا آتماغا باشلارلار. مسلمانلار ایسه لابدا اولارین آتشینه جاواب وئرمکله بېر قدر آتیشما اولور. بېر آزادان سؤنرا میصروف و سواریلری قاجیب بۇ طرزله قازاقلاردا عداوتین بناسینی قویارلار. او دورکی، بالاده عرض اولونموش اوچ بؤیۆک محاربه یه مئیدان وئریلیب اثرمنى لره نه قدر جان و مسلمانلارا نهایت درجه ده مال ضرری یتیشیر. آلیمه وصول اولان معلوماتلار مسلمانلارین عدم وقوعو و خبرسوزلیگی جهتیندن بۇقدر خسارلره دۆشه جکلرینه بېر دلیل کافی اولابیلر. بۇیله کی محاربه دن مقدم اثرمنى لرین قاتلى قریه سی نین رئیسى آرسین آرسینوف و کشیش کنکور، (یارادوللو) کرېلابی نوروز محمد اوغلو و سایرلرین ائونه گلیب، مسلمانلاری خام سالماقدان اؤترو صلح و مسالمتدن سؤز آچیب «هریئرده محاربه اولورسادا بیز بۇ چایدا محاربه باشلامایاق» دئیب یالانچی مهربانچیلیق لار ائدیر ایدی لر. مسلمانلارا گلدیکده بۇیله سؤزلره اینانماقلا، کندى استراحتلرینده ایدیلر. بۇنلارا اثبات اوچون قازاخ طرفیندن (۶۰۰) نفر مسلمان کۆنوللوسواریسى اثرمنیلرین حربى مرکزى اولان قاتلى قریه سینی داغیتماغا گئدیکده مسلمانلار قاباقا قوران شریفی چپخاریب، بیزیم قۇنشولارا رحم ائيله یین دئمکلرینی نظره قویماق اولار. اثرمنیلرین داخی مفسدت کارلیقى اوچون دؤرت گۆن همان ایشدن سؤنرادا یارادوللو قریه سینه گلیب باخ بیز، سیز ایله دؤست اولدوغوموز اوچون خبر وئیریر. سیز هر گاه ایسته ییرسینیز سلامت اولاسینیز بۇگنجه بوقریه لردن داشینیب گئدین! آخردا سایر یشلردن گلیمیش اثرمنیلرین سیزه ضرری یتیشیر دئمکلرینی اثبات قویماق اولار. بۇیله سفارشاتدان دولایی اسلامیلر گنه داشینیب اسلام قریه لرینه دؤلوموشدولار. صاباح همان

دۇست ائرمىيلەر يارادوللو قريهسى نين آرا باچيلارى نين قاباغىنى كسيب ۵ نفر اۇلدوروب ۹ نفر داخى اسير آپاريرلار. و مسلمانلار نين «۹» واغوناقدر آرپا و بوغدا لار نين يوللاردا غارت ائديب و تمام كندلرى ياندريرلار. بو محاربه لرين آن دهشتلى سى قره قويونلو محاربهسى دير كى (۳۰۰) قدر ائرمىيلر تلفات و ثريب ديگر حره گريشمگه اقتدارلارى قالمايشد ير. بۇنۇ داخى دئتملى دير كى ايشبو محاربه لردە مسلمانلار نين آيندە آلت حرية لازم مقداريندا اولسايدى، ائرمىيلر نين قازاخ ماحاليندا يالقيز بير مغلوبيت ناملارى باقى قالاجاق ايدى - قازاخ اويزديندە ائرمىيلرى خوشبخت ائدن بير نقطه وار ايسه اۇدا حكومت و پوليسه قوللوقچيلارى نين اكثر يتله ائرمىي اولماسى دير. بئله كى محاربه وقتيندە نئچه نفر استراژنيكلر تۇفنگ لرينى گۇتوروب و يا ساتيب كندى ائولر نە ائرمىي لره امداد اوچون گئتميشديلر. اۇنلار نين جمله سيندن «سيوان تومانوف» دير. آتالى قريهسى نين ساكنى بشير نامين ۱۵ نفره كيمي همسايه لرينى قيريب و سگگيز يۇز راس مالينى آپارماسى دا مشهور دير. بئله كى همان استراژنيكلر گئنه قايديب كندى خدمت محل لريندە قوللوق ائتمكده دير لر.

قيد : قافقاز مسلمانلار نين ايشبو غافل اۇلدوقلارى سيرادا ائرمىيلر نين خيال استقلاليتە قۇربان اۇلدوقلار نين گۇرونجه ۱۸۹۸ نجى سنەدە كريد مسلمانلار نين حالى انسانين خياليندا جلوه گر اولور. كريد لير نين (ذاقكى) «اخلا رينا» (ووردى) «نشا» پاليويچى قريه لرينين حادثه لرى نە سيل مودهيش ايسه قافقازدا اسلام كۇيلىرى نين حالى اۇيله جه دير.

آه غريب مسلمان!

اجمال وقوعات

قازاخ اویزدینین حادثه لری ۱۹۰۵ سنه میلادی (۲۹) نوبابردا باشلانیب مسلمانلارین امور حاضره دن خبرسیز اولمالارینا جهت بویوک خسارتلر چکمیشلر.

قازاخ اویزدینده حکومت مامورلارین، خاصه پولیسه قوللوقچیلارینین اکثریتله اثرمنی اولدوغوندان مسلمانلارا آرتیق ضررلر و نریشلر. قازاخ اویزدینده اوچ بویوک و مودهیش محاربه لرده ظهور اتمیش دیر:

(۱) علی بگلی محاربه سی

(۲) تاتلی محاربه سی دیر کی بیر گون امتداد ائتدیگیندن مسلمانان تلفات (۲) نفر اثرمنیدن ایسه (۵۰۰) نفر مقتول بیر بوقدرده زخم دار اولموشدور. بۇ محاربه ده ایکی محافظه چی قازاق داخی اثرمنیلر آینده اولدورولموشدور.

(۳) اسکی پارا محاربه عظیمه سی دیر کی مسلمان تلفاتی (۴) اثرمنی لرین تلفاتی ۸۰ نفر سلاح دار بیر بوقدرده زخم دار اولموشدور. تلفاتین چوخو اثرمنیلر دندیر.

بۇ محاربه لره سبب شمس الدین پرستاوی (میسروف) اولموشدور اثرمنیلرین استراژنیکلری بۇ محاربه ده اثرمنیلره بویوک معاونت لر ائتدیلر. قازاخ اویزدینده مشهور اون قریه داغیلیمیشدیر کی تفصیل حادثه ده آدلاری ذکر ائدیلمیشدیر. بۇنلاردان باشقا داخی بیر چوخ قریه لر خاراب و احراق ائدیلمیشدیر.

۱۹۰۶ سنه میلادیه سینده فتویرال آیی نین (۲۰) سینده

تفلیس شهرینده جناب سردار اکرم جانشین قافقاز وارانسوف داشقوف حضرتلری نین سعی و اهتمام عالیجنابانه لری سایه سینده یاشیل ذال نام سرای هومایونوندا تشکیل اولونموش اثرمنی - مسلمان صلح مجلسی نین بیانیندا و طرفین دانشیقلا ریندان حاکیدیر.

مجلسین مرام و مقصد اصلیلی

مجلسین مرامی قافقاز مسلمانلارینی قان دریلاریندان چیخاریب محاربه و وقوعاتی نین سبب ظهورونو تفتیش بعدنده هر ایکی ملتین درد و خیالینا باخیب چاره آختارماق دیر. ومن بعد بؤیله حادثه لره منیدان وئرمه مک اوچون حکومتی بیر تاقیم تدابیر لازمه یه وادار ائتمک دیر.

بو مجلسه حکومت طرفیندن نظارت کامله یئتیره ن ذاتلار

جناب جانشین قافقاز وارانسوف داشکوف، تفلیس، ایروان، گنجه، قوشرناتورلاری جانشین حضرتلری نین معاونلری جناب سلطان قریم کرای گئنرال مالاما، گئنرال شیرنیکین، کارگذار پتروسون جنابلاری.

اسلام مبعوثلاری

باکی مبعوثی جناب احمد بیگ آقاییوف، کربلائی اسرافیل حاجیوف، علی مردان بیگ توپچوباشی یشف، تفلیس مبعوثی حورمتلی محمد آقاشاه تختی فئسکی، محمد بیگ شاه مالیوف، قازاق مبعوثی ابراهیم آقاکیلوف، دوکتور قارابگوف.

گنجه مبعوثی علی اکبر بیگ خاص محمد اوف عدیل خان زیاد خانوف و سایرلری.

اثرمنی و کلاسی

مشاق غزته سی نین مدیری کلانتر، تفلیس و کیلی خاتیسوف، سامسون آرشینوف باکی و کیلی خاتیسوف موشقیسیان دوکتور ایستابانوف آراکیلیان تقی یانوسوف نیر آوانیسوف، آرخماندریت مواردیان و سایرلری.

عرض مقصد

بالاده ذکر ائدیلمیش صلح مجلسینده انعقادی فئوئرال آی نین (۱۵) نده سردار اکرم طرفیندن فرمان وئرلمیش ایسه ده نه دن ایسه اثرمنی و کلاسی نین وقتینده گلمه دیکلریندن مجلسین انعقادی آنجاق فئوئرالین ۲۰ سینده، گؤندوز ساعات بیرده وقوع اولدو. فئوئرالین ۲۰ سینده بیرده اثرمنی و مسلمان و کیللی جانشین حضرتلری نین فرمایشینا گؤره سرای

ھاميوندا اجتماع انديرلر. وكلا ياشيل زال نام سرايه جمع اولوب بير آز انتظاردان سونرا جانشين حضرتلرى كمال حشمتله مجلسه تشرىف فرما اولور. مجلسى گشاد ائتمك بعدنده ايشبو نطقى مرحمتانه ايراد بويورور. جماعت! بيرسنه دير كى بۇ عزيز وطنيز اولان قافقاز بوقدر بلالره مبتلا اولوب حكومت هرنا گذارلىق ائديسه ده بير نتيجه خيىر وئرمه دى. لكن قافقازين و سيزين راحتليغيز اوچون گرە ك بۇ بلالار رفع اولونسون. اثرمنى - مسلمان شورشى آنجاق قولدورلارا و شورشچى دستلرينه نافعدير. شيمدى سيزى بۇرا يا جمع ائيميشم كى سيز اوژونوز بوايشلره چاره آرياسينيز. لكن من سيزدن توقع انديرم كى اوز مذاكره لرينيزده كنجميشدن دانشماييب تقصير كيمده اولدوغو مسئله سيني بير كنار انده سينيز، بويوروب، سوزونه خاتمه چكديكده. وكلا طرفيندن اظهارمندليك بعدنده جانشين حضرتلرى چيخيب گشتى سراينا يوللاندى. مجلس جناب مالامانين تحت صدارتينده باشلانيب مسئله لر درميان انديليير. بومجلس لرده ان اهميتلى كمش لرا اولان مسئله لر ايكي اهميتلى مواددان عبارت ايدى. اولارين بيرسى مسلمانلارين يايلاقا كؤچمك مسئله سى، بيرسى ده اثرمنيلرين ترور و ساير مضراولان فرقه قاتلانلرى نين گوتورولمه سى دير. بونلاردان باشقا بير چوخ دانشيقلار وارايسه بورادا درجيله قارى لرى دردرسه دوچار ائتمگى لزومسيز بولدوم. كؤچ مسئله سى باشيندا اولان دانشيقلار: بشينجى مجلسده، فنوئرالين ۲۵ نده مسلمانلارين پروقراماسيندا گؤستريلن كؤچ مسئله سى باشلانير. ايشبو مسئله درميان انديلديكده مشاق نام اثرمنى غزته سى نين مديرى كالانتار بۇ طوريله بير نطق ايراد اندير. قافقازدا كؤچ مسئله سى ان عمده مسئله لردن بيريدير. چونكه يالقوز كؤچريلره دئييل جمله اھاليه دايردير. كؤچ زامانى اھالينين چوخ حصه سى حر كته گليب بير - بيريله گوروشور. سابق ده ساكتليك و دينجليك زامانيندا گئنه كؤچ وقتى اھالى بيربيريله

توققوشوردولار.

بۇخالدا كى ائىرنى ايله مسلمان عداوتلى دۆشوبلر بۇيله توقوشمالارين اولماغى و بۇيۆك درجه ده ظهور انده جگى شكەن خاليدير. بۇنقطه نظر دىن صلحون بقاسى اۆچون گره ك اقلأ بۇايل ده قاداغان اولونسون كى، هئىچ كس كۆچ ائيله مه سين. و لكن بۇ مسئله نى بىر قات داها وسعتلندىر مەك لازىم دىر. زىرا كۆچ مسئله سى بىر تەك قافقازا مختص مسئله دئىيل، بۇ مسئله اوروپادا وار دىر. مثلاً (سوچره) ده تىرولدا، آلپسى ده، ليكن اوروپا ايله بىزىم تىفاوتوموز چۇخدور. اوروپادا كۆچرىلر جملة تانى بىر نئچه ساعات ليك يۆل گندىرلر، و كۆچن آنجاق چۇبانلار و مال آپارانلار دىر. بىزده كۆچرىلر اكثر اوقات هفتلر ايله يۆل گندىرلر. مثلاً جاواد اويزه دىنەن زنگه زورا و نوى بايزىد اويزدىنه گندىرلر. و بۇيولون اۇزونو ايكى يۆز و رستەن زياده دىر، و بو كۆچرىلر اۇز يوللارىندا خواهى نخواهى گره ك ائىرنى قريه لرىنەن كئچىس لىر، و حتى مسلمانلار و ائىرنى لىر كئچمىشده بىر بۇيله دوست اولدوقلارى حالدا اوغورلوق، اولتاق يانتو، و ساير ايشلردەن اۆترو گئنه بىر بىرلىله رنجيده اولوردولار. حكومت ايسه بۇرنجيده ليگى دفع ائىتمەك اۆچون هئىچ بىر جدى بنا گذارلىق ائىتمە دى. دۇغرو دور كۆچرى مسئله سى هله ۱۹۰۵ نجى سنە ده قالخب و حكومت ده اعتنا ائىدىب اىروان گئنىئىرال غوبرناتورى بنا گذارلىق لار ائىمىشدى كى، كۆچرى لىر كۆچمه سين. بۇ حكمة انجام اولونمادى و گئنه غوبرناتورى همان وقتلردە حكومتەن اذن طلب ائىمىشدى كى، كۆچرىلرى حر كته گلەمه گه قۇبمايب اراندا ساخلاسىن ۱۸۶۱ نجى ايلده جانشىن طرفىنەن كۆچرىلر باره سينده بىر نظام نامه ترتيب اولونموشدو. لاکن بۇنظام نامه كافى درجه ده اولمايب بىر نئىجه وئرمە دى. گئنه بۇ آخىرلاردا كۆچ مسئله سینه دايىر بىر چۇخ وقتەن سۇنرا گنجە قوبئىرنىه سينده بىر نئچه نظام نامه لىر ترتيب اولوندو. بۇنظام عبارت دىر

بايطاللارىن كۆچرى ماللارىنا نظارت ائتمەسىندەن. بايطاللاز كۆچرى لراىلە چۇخ پەيس رەفتار ائىدەردىلەر. مقصدە كۆچرىلەرى كۆچمەدەن مقهور ائىتمەك ايدى.

لەكن اۇلمادىلار. و الان كۇچ ايدەرلەر. بۇئەبىرلەرىن نەتىجە وئرمەلەرنە سەبب اۇ اۇلدو كى اصل تەبىر عملە گلەمدى.

لازم ايدى كى اۆل جەماعت قەشلاقدا بىر جورا اۇلايدى كى جەماعت اۇرادا گذران ائەدىدى، و بۇ بارەدە حكومت هەچ بىر شىئى ائتمەدى. عەشانلى دولتى بۇبارەدە اۇز كۆچرىلەرى اۆچون آرتىق بنا گذارلىق لار ائەب نە اينە روس دولتى. عەشانلى دا (۱۸۴۱) نجى ايلە دولت طرفىندەن چۇخ تەبىرلەر اۇلوب كۆرد جەماعتىنى ياواش - ياواش كۇچ مەسلەسىندەن آل چەكەدەرىلەر. كۆچرىلەك اۇز - اۇزونە انسانىن آدەنا و سفىل درجەدە اۇلماغىنا دلالت ائەدەر. آنجاق غەيرەمدىن طایفالا كۆچرى اۇلورلار. و مەسلەمانلار كۆچرى اۇلماسى جەملە قاققاز اھالى سەنە مەزەدەر. گەرەك چالەشماق كى اۇنلار بۇطور دەرەلەكەن آل چەكەسەن لرا و اۇتوراق اۇلوب، زراعت و صناعت ايلە مشغول اۇلسونلار. الان مەسلەمانلار اۇزلىرىندە بۇايشە مەل گۇرونور. بەض يەرلەردە كى پامبىق و دۇگو اكەرلەر اھالى ياواش - ياواش اۇتوراق اۇلور. چۇخ يەرلەردە آنجاق عادەتە گۇرە كۆچمەكەدەرىلەر. بىر حالئەدە كى كۆچمەگە احتىياج اصلاً قالمايدەر. لازىمدەر كى دولت و حكومت اۇز طرفىندەن كۆتمەك و بنا گذارلىقلار ائەب كۆچرىلەرى اۇتوراق ائەسەن لرا و الا قاققازىن مەدنىت جە ترقى ائتمەسى مشكل دەر. بۇ ايلە گلەدەكە، لا بەدا حكومت كۇچ ائتمەگى قاداغان ائەسەن. لازىمدەر كى بۇايەكى خصومت ائەدەن ملتى آيەرب آراسىندا حايل اۇلماق كى بىر قدر بىر بىرلەرنى گۇرمە يەب بۇعداوتى ياددان چەخارەتسىنلار. و الا توققوشما اۇلار. بىز بۇ سۇزلىرى ائەرنى لرىن خايطەرەسى اۆچون سۇلە مە يەب، مەسلەمانلار دا نەفەنە دانەشەرىق. خەردا اۇشاققار ايلە ماللار ايلە كۇچ

اندهن جماعت داغلاردا ناچار و معطل قالارلار. هر گاه بىر ايش دوشسه هئچ بىر شئى آللریندن گللمز. بىز اثرمنى و كیللرى صلحون خاطرهسى اوچون توقع اندىرىك افلا بوايل كوچ مسئلهسى برهم اولسون.

(محرر طرفیندن) جناب كالانتارين بۇيله بى طرفانه و منصفانه دانىشماسى گورۇب اوخويان قارى لرین داها دا بۇ محررين قلبیندن باخبر اولمالارى اوچون بىر نئچه سۇز اضافه اندىره م. جناب كالانتارين كوچ مسئله سىنى برهم انتمه گه چالیشدیقى جمله يه معلومدور زىرا اثرمنى كندیللىرى هر غوشرینه ده داغلارين، مشه لىك و يايلاقاياخين يشرلرینده دوشوب سۇلارين ايچمكده دىرلر. مسلمانلارين حالينا گلدىكده هر يشرده دۇزلرده و آلچاق يشرلرده دىرلر. جناب كالانتارين منظورو اثرمنیلرین ماللارى، قۇيونلارى ياتيب پىسلىكلرنى سۇلارا تۇكۇب آشاغادا اولان مسلمانلار يازین ايستى گونونده همان سۇلارى ايچيب ياواش - ياواش قریلب قۇرتارسينلاردىر. بلى اثرمنى قۇنشولارين بىزه نفعلى سۇزلرى بويله اولار. سۇنرا جناب كالانتار كوچ مسئله سینده عثمانلى حكومتنى اورتايا چكىب بىر آز تعريف اندىر. البته جناب محررين حقى ده واردىر. زىرا عثمانلى دا (۱۸۴۴) سنه ده اولان كوچ مسئله سى گئنه اثرمنى تحرىكاتى اولسا گره ك دىر. سۇنرا جناب كالانتار سۇزونون آخرىندا بۇ ايكى ملتین بىر بىرىندن آىرىلمالارنى توضیح اندىر. جناب محرر بۇخيالىندا جناب بهادر اوف ايله شرىك اولسا گره ك دىر.

نئچه كى بۇ ايكى ملتى بىر بىرىندن آىرىلماسى خصوصوندا جاوانشیر و ساير حادثه لرده لايقيجا معلومات و ثرمىشيز.

جناب كالانتارين احمد بگ آقا يوفون جاوابى

جناب كالانتارين بويوردوقلارى جماعته دائر علمين، كى عبارت اولسون علم اجتماع و علم ترقى ملل دن، تعليم ائنديكى حقيقتلره بالكله ضددير. دنيا دا جميع انسانلار اوزترقيلىرىنده اوچ درجه دن گنجيرلر. اولينجى درجه (اوو) درجه سيدير «كى انسانلار او وايله معيشت انديرلر. ايكنجى درجه كؤچريليك و مال بسله مك درجه سيدير. اوچونجو درجه مدنيليك بو اوچ درجه نى كنجمك جمله طايفه لر اوچون ناچاره دير.

هئچ بير ايش هئچ بير فرمان ايله انسانلارى بو درجه لرين بيرسيندن او بيريسينه بيردهن بيره آپارماق اولماز. گره ك مرور دهورايله زاماننين تقاضاسى ايله اوزلرى بۇدرجه لرى تبديل ائسينلر. بۇ بير قاعده عمومى و طبيعى دير. والا حكومت و دولتين كؤچريلرى مدنى ائتمك اونا بنزهر كى حكومت و دولت شمالدا آسن يئلى مغربه دۇنده رمك فيكرينه دۆشه. بيز مسلمانلار كى تۆرك و تاتار طايفاسيندان ايز، مشرقدن مغربه مين ايل بۇندان اقدم گلن زامان ائل و اۇبايله گليب هر يئرده دۆز يئرلرى و چاي كنارلاريني تۇتموشوق. قاباقيميزدا اۇلان طايفالار كه او جمله دن اثرمنى طايفاسيدير، تۆرك اولادنين صلابت قهرمانه لرىندن دۆزلردن چاي كنارلاريندا قاچيب داغلاردا سرت لرده مسكن ائتميشلر. طايفالارين بۇيله يئرلشمه لرى كندى لرئين معيشتينه و گذرانينا باغلى دير. تۆرك و تاتار اولادى اوزامان جمله سى كؤچريليك ايله معيشت انديردى. اثرمنلر ايسه تجارت و صناعت صاحى ايديلر. بيزلره گئن يئرلر، بۇيوك بۇيوك ياتاقلار لازم ايدى. قۇيونلاريميز، سۆرولرهميز، دۇلانسين. اثرمنى لر ايسه هر يئرده اوز تجارتلرين و صناعت لرين ايشله ده بيليرديلر. ليكن تۆرك، تاتارلاردا ياواش - ياواش اورا - بورادا شهرلر ساليب بعضى لرى مدنى اولدولار. تجارت و صناعت مشغول اولوب كؤچريليكدن آل گؤتورديلر.

قالانلارى گىننه قديم حالت اۆزهره ياشاماقدادير. معلومدور كى بۇ آخرينجى لارين ديريلىكلرى، اۆز قۇيونلارينا و زراعت لرينه باغلى دير. ميليونلار جا اداملار سۆد، پنىر و ات ايله يۆن، و بۇ گىبى حيوان محصولاتيله دۇلانيرلار. بۇنلارا بيردهن بيره كۆچ ائتمه دن آل چك بۇبوران جناب كالانتار بۇنلار نه يئيب دولانسينلار، مسئله سيني اصلاً دۆشونمه ييرلر. گۇرونور كى جناب كالانتار بۇقدر مسلمانى بير نىچه داغ اثرمنيلرين خاطره سى اوچون آجيدان اۆلدورمگه حاضير دير. كۆچ اؤلماسين دنمك آسان دير، يول معيشت گۇسترمك چتتين دير. هنىچ جناب كالانتار بۇكۆچريلرين آراسيندا اولوب مى ؟ او گۇروبديور كى ياي فصلى اۆلاندا جمله ذى حيات حيوانلار، انسانلار، اينك وقۇيونلار جمله سى آغيزلاريني داغ سمتينه تۇتوب مله ييرلر؟! جمله سيني بير غريبه حالت آليب لاينشعور داغ طرفينه آپاريرلار.

بۇ جهانين اؤگونو آلماق انسانين قوت و گوجوندن مافوق بيرشى دير. قيشلاقلار جهنمه دۇنور سولار، چايلار قۇرويوب اوت كؤكۆندن كسيلىر. ميليونلار جا حشرات باش قالديريپ هر يىرده بير قانلى شى گۇرۇرسه، ايلان گىبى چاليرلار.

«مالاريا» نام قيزدير ما ماللارا و انسانلارا بلاتفاوت مستولى اولوب جانلاريني آلير. جناب كالانتار كۆچرى لرى بۇ بلالره دوچار مى ائتمك ايسته يير؟! بۇيله ايسه عجب بير رحم ليك دير! عجب انسانيت پرور ليكدير. اول گرە ك بۇ قيشلاقلارين فيكرينه دؤشمك. اول گرە ك حكومت سۇ گتيريب آغاچ مشه يئير يب بۇيله ايشلر واسطه سيله طهره سالماق، سۇنرا كۆچريلره تكليف انده كى كۆچمك قاداغاندير والا قۇرو فرمان هنىچ بير نتيجه وئرتمز و كۆچريلر هنىچ بير نتيجه ورمديكده كۆچه جكلر، چونكه هر بير فرمان هر بير حكيم كى قانون طبيعته دن خارج اولما، انسانلارين عۇمرونو، دولانا جاغيني ضايع انده پوچ و عمله گلمه ين بير فرماندير.

شىمدى ياي فصليندە بۇگۈنە جەننە دۇنن قىشلاقلار قەدىمىن آباد و معمور ولايتلار ايدىلەر. و اورالاردا ساكن اهالى مدنى اولوب كۇچ ائتمە بىردىلەر. مثلاً گۇتورۇن گىجە قوبىرىنە سىنى بوقوبىرىنە اۆچ مین ایل بۇندان اقدام فارس پىغمبىرى زردشت اوز كتابى (زند اويستادا) تعريف ائديب بۇ ولايته «آريانوم ايجو» دئيرلەر. (يعنى آريا طايفا سنين بهشتى) مین ایل بۇندان اقدام حياتدا اولان فردوسى شيخ ابوالقاسم طوسى اوز شهنامه سينده بۇ ولايتين باره سينده دئمشيدىر. «خوشاملك بردع و اقصای وى» «که اردبېهشت است هنگام دى» بۇ ولايتلارین اؤ وقت معمور اولماسى دولتینن اهالى باره سينده اولدوغو كوششى ايدى. حكومت بۇ ولايتلرده كهريزلر واسطه سيله سۇلار مهيا ائديب ولايتى آباد ائتميش ايدى و خلقده مدنى اولوب تجارت و صناعت و زراعت ايله ياشايدىلار. شىمدى ايسه حكومت اصلاً بويىرلرده اعتنا ائتمە بىر. اصلاً بىر ايش گۇرمە بىر كى سكونت ائتمە گە مساعد ائتىن. بۇرالاردا آنجاق كۇچرى اولماق اولار. حكومتين نه حقى و نه اختيارى وار كى بىردەن حكم انده كۇچمە يىن؛ بۇيله ناروا فرمانا هئىچ كس اطاعت انده ممز. و بۇجور حكمه بىز مسلمانلار باخارىق نئجه كى بىر بۇيۇك تنبيه كى بى گناه و غيرمقصر طايفايا ائدىرلەر. اثرمنى لره خوش گلمك اۆچون بودا اصلاً صلحه مساعدت انده ممز... سۇز بۇرا يئتىشندە جناب احمد بىگ گىجه لىب اۆتورور يئره. مشارالیهى آپاريرلار سرايىن بىر اۇتاقينا بىر آز كئچدېكده اوزونه گلىب مجلسه داخل اولور. ۱ جناب احمد بىگ بى حالت اولدوقدا قارابگ قارابگوف جنابلارى نطقه دوام

۱ - جناب احمد بىگ آغايئقىن ملتى اۇغروندا بوقدر اجتهاد كارانه چاليشديغىنى گۇرونجه مشارالیه يىن نه درجه ده ملت دوست اولدوغو جمله يه معلوم اولور. بۇراسىنى دا سۇيله بىرىم كى احمد بىگ جنابلارى نىن بوقدر مجاهداتينه ملتيمىز بىر چۇخ رضامندلىك ائدىلسه ده يئنه حقىنه اولمايىب يۇزدن بىر حقى رعايت ائدىلمەدى. بو ايسه هنوز ملتيمىز بىننده بىر پارا شېهه لرىن وجوديله دىر.

اندىر. لازىم اولان بياناتى جناب احمدبىگ آغايفىف وئردى. من آنجاق اونو علاوه اندىرەم كى كۆچرىلىگى قاداغان ائتمە دن اول گره ك حكومت قيشلاقلارى اوچالا گتيرسىن كى ياي فصلى اوزلاردا دولانماق ممكن اولسون. والا شىمىدىن قاداغان اندىلسە اثرمنى - مسلمان مسئلهسى شعله ور اولوب قاققازى اودلاياجاق دىر.

ابراهيم آغا و كىل اوف

قاققاز يادا حيوان ساخلايان يالقيز مسلم لَر دئيبىل بلكه غيرطايفالاردا ساخلايىرلار. آما غيرطايفالار او جمله دن اثرمنىلر ساكندىرلر. اونا گوره اونلارا كۆچك لازىم دئيبىل. هر گاه مسلمان كوچمه سه اوزلرى و ماللارى پايمال اولور.

ساركسيان

ايستى و سوسولوق بير بهانه دئيبىل چۆنكه ساير طايفالار قيشلاقلاردا اولوب كۆچ ائتمە يىرلر و اوز ايشلىرىنى گۆزل آپارىرلار. من بئله گومان اندىرم كى آراندا قالان مسلمانلار حيوان ساخلاماغين نفعينى گۆرمە ييب ماللارنى داغ اهالى سینه ساتارلار، و زراعتە مشغول اولارلار. بۇبارەده مسلمانلارين باشچىلارى گره ك جماعته نصيحت ائتىن لَر.

محمد بگ شاھ مالئيف

مىڭن ايرەلى دانىشان كالانتار، جناب آغا ئىف كۆچ مىسلە سىنى بيان ائىدىلر. جناب كالانتار حكومتىن نظرىنى بىلدىرىب بۇيلە معلوم ائىدى كى حكومت كۆچى قاداغان ائىدىسە دە بومىسلە نىن آخىرىنى بىر يىترە يىترمەدى. جناب آقا ئىف مىن خطا بىندان بىلە آنلاشىلدى كى، مىسلان طائىفاسى نىن كۆچمك مىسلەسى توارىخە و علمە موافق بىر عادتىر. بۇ عادت وقت اولار كى مىسلان طائىفاسى نىن ايچىنن گۆتۈرۈلۈپ رە اولار، داھا بۇبارە دە حكومتىن قارادادى لازىم دئىيل. مىنم عقىدەمە گۆرە بۇجور خطا بىلر مىسلە نىن آنجاق اۇطرفىن آچىرلار، آمما مىسلە نىن اۇبىرى طرفى داخى واردىر. اوبىرى طرفىدە اۇدور كى حيوان ساخلاماق تنھا مىسلان طائىفاسى نىن عادتى دئىيل. داغىستان، زاكاتال، سامور، تىيونت و ساىر يىرلرىن اھالىسى دە بۇايشە مشغولدىلار. مالدارلىقدان نفع بىردار اولورلار. نە اينكە بۇ يىترىن اھالىسى، بلكە اۇنلارىن قونشولارى دا كى پالاز و ساىر اشياتۇخو بولار. اۇحالدا چۆرە كۆن دۆشە جىكلر. و حال اھالى نىن دىرىلىگىنە باعث دىر. پس مىنم توقىم مىجلىسدىن بۇدور كى كۆچمە نىن آسان اولماسى باشىندا دانشىلسىن نە اينكە قاداغان اولماسى باشىندا. شك سىز كۆچ زامانىندا بۇايكى ملتىن بىر بىرىلە توقوشماسى مىمكن دىر. اونا جەھت بىز و حكومت گره ك بىرطور دانىشاق كى، عو ھدىمىزە وئرىلمىش وظيفە نى عملە گتىر ك.

حاجىئىف

بىز بۇرايا جمع اولمامىشىق فصاحت بلاغت ايله ايراد كلام انديب ائسويچره يا اينكه اوروپانى گۇستەريب اۇنلارین اصول اداره سینی نظره چکک. البته اوروپا گیبی اولماق ياخشیدیر. اما بیزیم تکلیفیمیز موافق قراردادلاری گوسترمکدیر. بۇدور بیر آیدان سۇنرا کۇچ وقتی اولاجاق بیز گرە ک مسئلهنى آچماغا چالیشاق و بیر فیکیرچکک.

صدر مجلس گئئرال مالامانین خطابى

آغالار بئله گۇروره م کی مطلب بۇ قرار ايله دانیشیلسا بیر چۇخ افکار ائشیده جه ییک آما خواهیش ائدیره م کی قراردادلار معلوم اولسون.

«پیترسون»

جناب سردارین بۇ مسئله یه آرتیق دقتی وار، آنجاق بۇ مجلس ده دانیشیلان سۇزلر محض نظریات قیلیندن دیر. نه اینکه عملیات.

مالامانین آخیرینجی کۇچ مسئله سینه دایر نطقى

کۇچ مسئله سینی پۇزماق اصلاً ممکن دئییل بیر ملت کی بیر صنعتی عادت انديب اۇنو طبیعی عادتدن آنجاق تدریجیله غیرصنعتی وادار ائتمک

لازىم دىر. بۇندان سۇنرا زىاد خانوف توپچى باشى ئۇف آن آخىردا ايشىن كىچمه گىنى گۇرۇب خاتىسوف آواتىسوف شراكتا خطاب ائىدىلر. و آن آخىردا گىئىرال مالاما بۇ قطع نامەنى اوخويوب مجلسه ختام وئردى. اولاً بوايل كۇچرى اهالى نىن كۇچمه سىنه مانع اولماسىنلار. و ثانياً ايكى مجلسىس ترتيب اولوب بۇ مجلسىس لرىن بىرىسى بۇسنة كى كۇچ مسئله سىنه، دىگرى گله جك اوچون بۇ مسئلهنى مشاوره ائتسىن. بۇ قرار ايله كى كۇچرى جماعتى ياواش - ياواش اوتوراق اولسون - مجلسىس بۇرادا ختام اولوب مسلمانلارنىن كۇچ مسئله سىنه مانع اولماغا داهى مئيدان قالماير.

اثرمنى - مسلمان صلحونون سراى جانشىنده واقع اولان (۲۸) فئوئىرالا تصادف ائدەن «۶» نجى انعقادى

بۇ مجلس باشلانير گىئىرال مالاماتىن تحت صدارتىنده. آن اول كۇچ مسئلهسى نىن بنا گذارلىقلارى خصوصوندا بىر چۇخ گىفتگو اولونور ايسه ده، سۇنرا مسلمان پرو قراماسى نىن يئىنجى ماده سىنه شروع ائدىلر. شو ماده بۇدور، گرەك بنا گذارلىقلار اولونسون كى قوللوقجو كندى وظيفه سىنى ايفا ائتمكده هئچ بىر كس دن خوف ائتمه يىب امنىتله ايش گۇرسونلر.

گىئىرال مالاما كىم ايستە يىر بوبارە دە دانىشىسىن!؟

بىر نىچە دىقە دەن سۇنرا ساكت اۇلموش جماعتىن آراسىندا جناب احمدبىگ آغائىف آياغا قالىخىب آشاغادا كى نطقى ايراد ائدىر، بۇدور: نىچە سەنە دىر كى بىز قافقاز جماعتى بىر غرىبە حالته دوچار اۇلموشوق كى جمەلەنى بىر دستە قۇرخو آلتىندا ساخلايب، هىچ كسە فرصت وئرمە يىرلر كى نە اۋز فىكرىنى، نە اۋز ايشلرىنى، نىچە كى لازىمدىر اظهار ائتىسىن لر. جماعت ايشىنە مداخلة ائەن شىخصلر و قوللوقچولار همواره قۇرخو آلتىنادىلار. اگر بىر كس جۇرئت ائدىب اۋز فىكرىنى آچىق - آچىقا دانىشسا، و يا اينكە بىر قوللوقچو جۇرئت ائدىب اۋز انصافىنە گۇرە ايش گۇرسە، همان ساعات مۇهرلى كاغىدلار گلىب، قتل فرمانى يىشىشىر بۇيله دۇلانماق اۇلماز! بۇنا بىر آخىر قۇيماق گره كدىر. قوللوقچولاردان و صاحب منصبلردن بعض لرى اۇقدر دنى اوقدر رذىل اۇلدولار كى بۇقۇرخو كاغىدلارىندان واهىمە ائدىب، انصافلارىندان و اختىارلارىندان كىچىرلر. و قۇرخو كاغىدلارىنى ملاحظە ائدىب، كاغىدلارى گۇندە رن طرفە مىل ائدىب طرف مقابله بىلە - بىلە عدالت سىزلىق و ايمان سىزلىق ائدىرلر. اگر ايشلر بۇيله گىدىرسە اصلاً دۇلانماق اۇلماز. بۇحر كىلرە تىرور دىيىب، بۇيله جە صحتە چىخارىرلار. لىكن تىرورا بىر درجە يە قدر صبر ائتمك اۇلار. بىر دولتدە كى دانىشماق و يازماقا اذن وئرمىرلر انسانلارى ظلم و جبردن آزاد ائدىب انسانىتە خدمت ائتمك قىدىلە جبار و ظالم لر عليهنده تىرور ممكن دور. لىكن تىرور بودر جە دەن كىچىدىكە صبر و تحمىل اۇلاسى دىل - بىر آدمى بىر قوللوقچونو اۋز ملتىنە خدمت ائتمك و يا اۋز انصافنا گۇرە ايش گۇرمكە قۇرخودوب ناانصافلىغا، عدالتسىزلىگە دعوت ائەن تىرور دوام ائدىرسە، بىزىم ولايتدە نە آزادلىق، نە حرىت، نە عدالت

ندە، مساوات عملە گلە بیلەر. الان قۇلوقچولارین چۇخو بلکہ جملەسى بۇیونلارینی کمال رذالته، تشرور دستەلری نین قاباغیندا آییب، آنجاق اۇنلارا خوشگلن ایشلر گۇروب بۇ طرفە هر طورلو جور، ظلم، ستم و جبر بی نهایت ائتمکده دیر.

بیز مسلمانلار بۇحالته دوام ائتمە یە جه ییک. و آشکار دئییریکی کی هر گاه ایشلر بۇیله گنده رسه نه قدر قافقازدا بیر بئیلە تشرور دستەلری حکم اندیرسه، قافقازدا آسایش و امنیت برپا اندیلیمه جکدیر. بیز هئچ کسین باره سینده دئییش ائتمە ییریکی، آنجاق و آنجاق صلحون خاطیره سی اۇچون مجلسین اعتناسینی بۇنقطه یه جلب اندیریکی و دئییریکی کی قافقازدا اولان صاحب منصب لرین و حاکم لرین چۇخوسو، بۇتشروردان قۇرخوب عدالت و انصاف ایله ایش گۇرمه ییرلر. و آسایش «راحاتلیق اولماق» اۇچون هر نه بنا گذارلیق و تدبیر اولونسا بۇقۇللوچولار قۇرخولاریندان انجامه گتیرمه ییب، آنجاق بیر طرفه ظلم و جبر انده جکدر و بۇ وجهله هئچ وقت آسایش اولمایا جاقدیر.

جانشین دفتر خاناسینین مدیری پئتئرسون

بۇگونه سۇزلرین یئری دئییل بۇرادا گره ک بۇمسنله اصلا مذاکره اولونماسین. اثر منیلر شدتله آل چالییرلار.

احمدبگ آغا ئىف

جناب پشترسون عفو ائىتىسىن لىر بۇ مجلس ائىله بۇگونه سۆزلەين
بىرى دىر. بىزى بۇرا چاغىرىلار، اۆز دردلر بىمىزى ملاحظا تىمىزى آچىق -
آچىقا دئىب صاف صادقانه دانىشاق، بلكه بۇ بعضىلر بىر خوش گلەم بىر.
بىز بۇ خوش گلەم مەيىن اصلاً دخلى يۇخدور. و بىز مسئلەنى مذاكره
ائىمك دىن عمدە قىدىمىز اۆدور كى همان اۇ صاحب منصب لىرىن كى،
اۆز سوگند لىرىن اۆز انصاف و ويجدانلار لىرىن، مردانه لىكلرىن ياددان
چىخارىب، قۇر خو كاغىزىن واهمە سىندىن باشلار لىرىنى آستانە اطاعته قۇبۇلار،
عمل لىرىنى، رذالت لىرىنى، دنائت لىرىن، جملە روسىيە مەلوم و آشكار
ائىمك، بلكه قۇلوقچولار اۆز لىرىنە گلىب كىشلىك لىرىنى آشكار ائىتىسىن لىر.

كربلايى اسرافىل حاجى ئىف

بىلمە بىرىم بۇ استىنا ندىر كى ائىمنى ملتىنە مخصوصدور؟! خىرستيان
اۆلۇب، روس اىله هم ملت اۆلۇمالارى، مدنى و دولتىلى اۆلۇمالارى بسدىر.
گره ك بىر تىرورلارى دا اۆلسون!! بىزىمدە تىرورلار بىمىز اۆلۇبىلەر بىزىدە
ماوزىر تۇفنگ لىر ساخلايىب بومبا آتايىلەرىك، بىزىدە ائىمىلردىن ياخشى
صاحب منصبلر غوبىرناطورلاردا اۆلدورە بىلەرىك، لىكن بىز بۇنلار لىرىن ھىچ
بىرىسىنى ائىتمە بىرىك، چونكە بۇ رذىل و دنى سلطنتە نالايىق ايشلردىر.
بۇمسئلەنى مذاكره ائىتمەدەن قىدىمىز آنجاق حكومتى وادار
ائىمك دىر كى اۆز وظيفەسىنى اۆز تىكالىفىنى، اۆز عدالتىنى قۇرخوسوز،
واھىمە سىز لايىقىنجا عملە گتىرسىن. اگر بۇىلە ائىتمەز ايسە بىزىدە تىرور
حاضىرلاما قاجور اۆلارىق.

بۇ دانىشىق لاردا ايراد كلام انډن احمد بگ آغا ئىفنين كرىلايى اسرافيل حاجى ئىفنين (تشرور) يعنى جماعت ايشينه مياشر اولان آداملارى دولت قوللوقچولار يىنى و صاحب منصبلىرى نهايت درجه ده اولوم كاغيدلارى ايله واهيمه يه سالماق بساطينډن دانىشد يقلارى جماعتى آرتيق متاثر ائدى. اثرمنى و كىللىرى ده هممه ائتمه كه باشلادىلار.

نودار قزئته سى نين مديرى ايسپانداريان:

بىز اثرمنىلر گئدىرىك؛ بىز بورادا قالب بۇيله دانىشىقلارا قولاق آسا بىلمه رىك!...

كرىلايى اسرافيل حاجى ئف:

گئدىرىسىنىز، گئدىن! سىزه التجا انده ن يۇخدور.

تقى يانوسوف:

خىئر! خىئر من يولداشيم ايسپانداريان ايله راضى دئىلم؛ گر كه بىز بورادا قالب، آداملىقلا و مسلمان يولداشلار يىمىز دئدىكلرىنى انشىده كه بىز ده اولنار گىبى اىسته مىرىك بىزىم ولايتده تشرور اولسون و حكومت كىشىلىرى بۇتشرورون قۇرخوسوندان عدالت و انصافدان كئچىب بىر كسه و يا بىر طرفه جبر و ظلم انئسىنلر. لاكن توقع اندىره م كى، مسلمانلار سۇزو اوله دانىشىسىنلار كى بىز آنلاياق.

شاه مالىئف

سىز اثرمنىلر گۇرورسونوز كى، بىز بورادا حكومه مدح و ثنا ائتمك اوچون گلمه مىشىك؛ گلمىشىك آچىق دانىشماغا! دولت آداملارى تشروردان قۇرخوب اثرمنى طرفىنى ملاحظه اندىرلر. بۇگونه حالته صبر و داوام ائتمك اولماز. گذشته از اين بۇگونه ايشلر بىزىم ده جماعتى خراب

ئندىر. بىزىم دە جماعتىمىز بۇ فەكر دە دىركى، حكومت و دولت كىشىلرىنى قۇرخو و ھدە اىلە و اھىمە يە سالىنىلار كى، بلكە اۇنلار انصافىلە اىش گۇرسونلر. بىز بۇنو دىئىمگى بۇرج بىلىرىك كى نە قەدەر تىرور وار صلح ممكن دىئىل.

آرتىنوف:

بىز بۇرايا صلحدەن اۇترو جمع اۇلموشوق و مسلمانىلارین بۇمىسئە سىنى قالخىزماقلارى صلحە اصلاً كۆمك ائتمىز نرەدە و نە وقت حكومت آداملارى تىروردان قۇرخوب. مسلمانىلارا جىر ائدىلر. اۇز طرفىمدەن من بۇىلە اىش گۇرمە مىشم. بىز گرە ك بۇرادا دانوسچولوق ائتمە يە ك. بىز ژاندارما دىئىلىز. ژاندارملار اۇزگە ىتر لردە دىر. بناء عليه گرە ك اصلاً بۇمىسئە خصوصوندا دانىشىق اۇلماسىن.

على مردان بگ توپچوباشوف:

بىز گۇزلىرىمىزى باغلايىب كورا ولا بىلمەرىك. بىزى بۇ مىسئەنى قالخىز ماغا بىزىم حالتىمىز وادار ائدىر. وطنىمىزدە اۇىلە بىر حالت اۇلوب كى، حكومت كىشىلرى اۇز انصاف و عدالتلىرىنە اىش گۇرە بىلمە بىرلر. البته بۇىوك ىترلردە ھدە وقۇرخو كاغىدلارينا اعتنا ائتمە بىرلر. لاكن ولايتلردە كىچىك قۇلوقچولار بۇىلە كاغىدلاردا قۇرخوب اىشلىرىنى انصاف اۇزرە آپارا بىلمە بىرلر. بۇنلارین تقصىرى نە دىر؟

بۇنلارا دىئە ندە كى، نىبە بۇىلە اىش گۇرورسونوز؟ جاواب وئىرلر كى قۇرخوروق كلفتىمىز وار! بىزدە آنجاق دىئىرىك كى حالت اۇىلە اۇلسون كى بۇگونه قۇلوقچولار قۇرخمايىب داھا اۇز بى انصافلىق لارينا پردە چكسىنلر.

كالانتار:

بىز ائرمىلر اصلاً مسلمانىلارین سۇزلىرىنى آنلاما بىرىق گاه قوشوندان، گاه قزىتلان، گاه حكومتدەن شكايەت؛ گاه ائرمىنى سربازلارى نىن

گۆتورولمه سینی طلب اندیر.

گاه بعضی فرقه لرین گۆتورولمه سینی دئییب تشرور و فرقه دن قورخورلار. بیزده چوخ دئییه بیلهریک لاکن دئمیریک - چونکی یاخشی آداملار (؟؟) بعض شئیلر باره سینده اصلاً گره ک دانیشماسینلار. چونکی بو گونه مسئله لرین ایشه دخلی یوخدور. کئچک اصل مطلبه.

گئنرال مالاما:

کئچک! کئچک!

عدل خان زیادخانوف

خئیر! گره ک مسئله حل اولسون. بیز بؤرا صلحدن اؤترو جمع اولموشوق. رسمی دانیشماقلا صلح اولماز هر کس گره ک اؤره گینه کینی ظاهر ائتسین. اثرمنی و کیللی جاسوس دنوسچو دئییرلر. بیز بویله افترالردن قورخما بیز. صدق و صفا ایله صلحه گلیده بیز کندیمیزه بؤرج حساب اندیریک کی، صلحه مانع اولان سبب لرین جمله سینی گؤزلره کؤستره ک. اوسبیلردن بیرسی ده تشرودور. بیزه اثرمنیلر دئییرلر کی تشروری گۆتورمکدن اؤترو چاره کؤستهرین. بیز چاره کؤستره بیلمه ریک: گره ک چاره نی اؤزلری آراسین. بیز آنجاق سبیلری گؤستره ریک. اگر بوندان سونرا دا حکومت چاره ائتمه سه اقلاً بیزیم جماعت اؤز انصافی یانیندا پاک اولار.

ایرواندان اثرمنی و کیلی:

مسلمانلارین دا دسته و فرقه لری وار. مگر دلی علی نین دسته سی خلقی و حکومتی واهمه یه سالما بیز؟ مسلمانلاردا گره ک بودسته نی گۆتورسونلر.

احمد بگ آغا ئيف:

بىز تشرور مسئله سىنى قالخيز ديقدا آنجاق صلح و مسالمتى نظره
 آلميشيق، چۆنكى مسلمان جماعتى نىن عقیده سينجه نه قدر كى قافقازدا
 تشرور اولسا بىر اوقدر صلح اولامماياجاق. بىز لابد و ناچار گره ك
 جماعتىميزين عقیده سىنى بۇرادا آچيق و آشكار اظهار انده ك. لاکن بىزه
 دانوسچو و جاسوس دئيرلر. قوی دئسينلر. كل عالمه معلومدور. كيم دير
 جاسوس؟ كيم دير دانوسچو؟! من بۇ سؤالا اولينجى نطقيمده آچيق و
 آشكار جاواب وئرديم و دئديم بىر حكومت ده كى، يازيبا، دانيشيفا
 اختيار وئرمة ييرلر تشرورا متحمل اولماق اولورو. اولده او درجيه كيمي
 كى، تشرورون قصدى عموم اهالييه و انسانيته خدمت اولا. مثلاً او وقت
 كى، قافقازدا تشرور جماعتى و ولايتى جبار و ظالم حاكمدن آزاد
 انديردى او وقت كى، پايمال اولونموش حقوق و اختياراتى گئرى آليردى
 بىزيم جمله ميز بۇيله تشرورا مساعده اندينيز دنه بىرديك. لاکن بىر آز
 كئچديكدن سونرا تشرور بودرجه نى كئچيب بىر آيرى رنگ گؤتوردو.
 آنجاق بىر طرفين بىر فرقه نىن نفعينى ملاحظه ائتمه گه باشلادى.
 قوللوقچولارى، جماعت كيشيلرينى قورخوايله وادار ائتدى كى اوز انصاف
 و عدالت بۇلاريندان منحرف اولوب آنجاق بىر فرقه يه و بىر طرفه مساعد
 ايش گؤرسونلر. بۇحالته داوام و صبر ائتمك اولامماز. بۇحالته اصلا
 اولامماز. مثلاً بىز بۇرايا جمع اولوب صلح اوچون جور به جور فيكر و
 تدبيرلر انديريز بۇ فيكرلرى، بو تدبيرلرى انجاما گتيرمك وظيفه سى
 ولايت حاكملىرى نىن بۇنوندا اولاجاقدير.

اگر بۇ حاكملر تشروردان قورخسالار انجاما گتيره بيلرلمى؟ انجاما

گىتسىرە لىر دە ھىمىوارە تىرور گىلن طرفە، طرف ساخلايىب دىگر طرفى ظلم و جىر آلتىندا قۇيا جاقلاىر.

آشكار دىر كى بۇ بىرى طرف دە ناراضى قالىب ھىمىوارە خصومتلى و عداوتلى اۇلا جاق دىر. و صلح دە اولاممايا جاق دىر. بۇدور بىزىم ملاحظا تىمىز، بو مىسئەلنى قالدخىزماقدان بىزدى ئىرىز كى، اگر دۇغرىدان دوغرىو يا صلح اىستە بىر سىنىز غىر بنا گذارلىقلار اىلە برابر، گرە ك تىرورودا گۇتورە سىنىز. بۇنا جاواباً بىزە دىئىرلىر كى سىز داشناقستىوندىن دانىشىر سىنىز بىزىم اصلاً فىكرىمىز دە داشناقستىون يۇخ ايدى. بىز دىئىرىك كى، تىرور گۇتورولسون، لاكن ائرمىلىرىن خىالىنا داشناقستىون گىلىر. گۇرونور كى، داشناقستىونون بۇ تىرور اىلە علاقەسى واردىر. لاكن گىنە تىكرار ائدىرەم كى بىزىم داشناقستىون اىلە ايشىمىز يۇخدور. يۇخدور چونكى كىچىن گون جناب خاتىسوف اوز بلىغ و فصیح خطبە سىندە آشكار دئدى كى بۇ داشناقستىون روسە نىن بۇيوك رجالى نىن گىشئىر اللارى نىن و حتى جانشىن قافقاز حىرئىلىرى نىن فىكر و عقىدە لىر نە قۇللوق ائدىر. و اۇن بئش اىل دىر كى، تىرتىب اولونوب و اۇنون قۇشونو حىزىنەسى سالداتى واردىر بىز مىسلمان و كىللىرى بونو ائشىدىندە بەت و حىئىرت بارماغىمىزى دىشىمىزە توتوب اوز - اوزوموزە فىكر ائشدىك: شىمدى كى، اىش بۇىلە دىر. شىمدى كى، بىر مىسلىح فرقه اۇن بئش اىلدىن تىرى تىرتىب اولونوب و حكومت رجالى بۇنو بىلىدە، نە اىنكى علاج ائتمە بىر؛ بلكە اۇنونلا ھىم عقىدە دىرلىر. بىزىم خواھ حكومتدىن، خواھ ائرمىلىردىن بۇىلە فرقه نىن گۇتورولمە گىنى تىمنا ائتمە گىمىز بىھودە دىر. بىز آنجاق اوزوموز اوز علاجىمىزى ائدە ك. بىزىمدە گرە ك مىكمل و مىسلىح فرقه لىرىمىز اولسون. بىزىمدە گرە ك داشناقستىونلارىمىز اولسون بىر حكومت كى بىر طرفدىن بۇىلە اىشلىرە مىتحممل اولور گرە ك او بىرى طرفدىن دە مىتحممل اولالا و الا اىشلىر ھىر - مىرچ اولار.

گىئىرال مالاما:

خىئىر! خىئىر! دولت جدى قطع اندىب كى، بويلى فرقه لىرىن خواه داشناقستىون، خواه سايىر فرقه گۆتورولمەسى اۆچون شدتلى تديبىرلر ائىستىن و فرقه لىرىن جملەسى پوچ اولاجاقدىر. مسلمان و كىللىرى آفرىن! آفرىن! كرىلایى اسرافىل حاجىئىف:

بىز ایسته بىرىك كى، حكومت بىزه آچىق دىئىسىن گۆره ك ممكن مودور بىر سلطنتده غير بىر سلطنتده اولسون؟! ممكن مودور تابع بىر طایفه اوزو اۆچون فرقه لىر تشكيل اندىب قوشون حاضىر ائىستىن؟! دىبىرلر كى، فرانسەده اینگىلتىره ده بويلى دستەلر واردىر. اگر روسیه ده ممكن ایسه بىزه ده خبر وئرسىنلر. و بىز چىنخاق گىئده ك؛ چونكى بىز باجارا بىلمىرىك بىر طرفدن رسمى حكومت و بىر طرفدن ده غير طایفه نىن فرمانىنه اطاعت انده ك. اگر ایش بويلى ایسه بىزه دىئىنلر بىزه چارا آرایاق. آرتىونوف:

مسلمان و كىللىرى نىن رفتارىنا جلب نظر اندىره م؛ بىزه هجوم اندىب متهم اندىرلر. بىز ایسه مقام دفاعدا دورموشوق. عدىل خان زىدادخانوف:

بىز هىچ كسه هجوم ائىتمىرىك بىز آنجاق صلحو ملاحظه اندىب دۇغرو و آچىق دانىشىرىق. گىئىرال مالاما:

مذاكره بس دىر. تىرور باره سىنده بويلى قطعنامه انده ك كى، حكومت شدتلى بنا گذارلىقلار اندىب تىرورو محو ائىستىن و مسلح فرقه لىرى داغىتسىن.

مجلس بۇقطعنامه نى اكثرىت آرا ایله قبول اندىر. اضافە: اثرمنىلرىن بۇمجلسه پىنغىلمادان منظورلارى صلح اولمايىب بلكه حكومت مامورلارى نىن عندىنده مسلمانلارى نطقاً مغلوب اندىب اونلاردان

بۇيوك خسارتلر طلب اثتمك خيالىندا ايدىلار. بئله كى، گئشئرال ملامانين حضوروندا خسارتدن اوترو اثرمنيلر چوخ كئش - مكئش چىخاردىلار. نئجه كى، خاتيسوف آرتيونوف آراكىليان سككىزينجى مجلسده ضرر باره سينده بير چوخ نطقلر سؤيله دىلر. حكومت ايسه بؤيله ايشين، داها آچيق اثرمنيلرين بوخام خياللارى نين انجام پذير اولمادىغىنى بىلب دفعاتيله بيز كئچميشه آل وورماق ايستمز سؤيله ميشدير.

اثرمنيلرين صلح مجلسينه اولان خياللارى و مسلمانلارا بناگذارلىقلارى باره سينده يازيلان مقاله لر يندن بير نئده.

۱۹۰۶ - نجى سنه مىلادى ۱۲ فئوئرال تاريخلى تفليسه اثرمنى دىلينده آراج غزته سى نين ۲ - نجى نؤمره سيندن ترجمه اولونموش بومقاله نى بالاده ذكر اندىلميش اثرمنيلرين مجلسينه غيربير تمنا ايله گلمه لر يه اثبات اوچون يازيرام. ايشته عىنى - مقاله:

صلح اجتماعى و سنى مسلمانلار

بلكه بير سنه دير كى، اثرمنى - مسلمان قيل - قاللارى مداومت اندير. كندلرى شهرلرى يانديريب، ويران انديرلر. كيشيلر، عورتلر و چولوق - جوجوقلار قيريليرلار. آجيندان فوت اولورلار. بير ساغ ولايت، اوچ - دؤرد گئن - بول قوئرنه لر يانيب جهنمه بنزه بيرلر. بۇ يئرلرده قانلى توفانلار گاه بۇيوك، گاه خيردا ويران اندىجى جريانلار ينى جارى اثتمكده دير. و شيمديه تك هئچ كس بيلمه بير كى بۇ

ايشلرين انتھاسى ھاپان اۇلاچاق؟ قان تۇگن خانمانلار ويران ائدن ماشينا ھاپان دايناجاق؟ بيزىم عزيز وطنيميزى جھنمە دۇندەرن قىل - قاللارى ھاپان ساكت انده جكلر؟... باين ھمە آرا قانلى حقيقتلر آه - نالەنى بيز چۇخ تنز - تنز انشيديريک باريشاق!!.. باريشاق! بۇباريشيقي عملە گتيره ن و گتيرمک اۇچون ھرايکى دۆشمئلر اۇز روحانيلرى نين و نجبالرى نين مباشرتى ايله اجتماعلار انديب صلح کوميتەلرى تشکيل انديرلر. وندا انديرلر و چاغيرلرلار. اۇپوشورلر. لاکن باريشيق اۇپوشو شورش اۇپوشو اولور. تازه دن توفان قۇپور. تازه دن اسلحه صداسى گلير. بى گوناھ فدارين نالە و قيشقيرىغى و قانلى حادثەلر اۇز جريانلارى ايله تازه صحرالرى غصب ائتمکده بۇکنده دن اوکنده بۇ شھردن اۇ شھره کئچمکده دوام انديرلر.

بۇنلاردان سۇنرا شيمدى جانشين قافقازين بناگذارليغى ايله تزه دن کوميسيا چاغيريلير. بۇتفاوت ايله کى بۇ کوميسيا چۇخ بۇيوک و عموم قافقازا داير اۇلاچاق. البته آشکاردير کى بۇ کوميسيانين بناگذارليغينا برعکس بير سۇز دئمک ممکن دئييل. اما بۇ وقتى کى کوميسيانى عملە گتيره ن طريقلر تغيير و تبديل اولونور او وقت ھربير گۇزله بناھامى نشانە سيني و بناسينى ايتيرير. ھامى نشانەلردن و اطرافلارى تۇفان شرطلردن گۇرونور کى، بۇگۇزله نن کوميسيا شيمديه ذک اولموش کوميسيالار ايله ھنچ بير تفاوتى اولماياچاقدير.

على الخصوص کى، مسلمانلارين طرفيندن بۇ کوميسيا دا نه اينکه جماعت طرفيندن انتخاب اولموش آدماملر اشتراک انده جکلر بلکه شانلى باشچيلار، بيگ لىر، خانلار، آغالار (؟؟) و پان اسلاميست ايدنولوگسلاردا اشتراک انده جکلر.

اۇ شخصلر کى، اونلارين قۇچاقليغى ايله و مباشرتى ايله مسلمان ھجوملارى صادر اولدو. بۇنلارين ھامى سيندان ماعدا بۇمسئله نين بير غير

سببى بىر عكس طرفى دە واردىر كى، هر گاه درىندن فكر انتسه ك نىجه سى چۇخ مضر اۇلار. كومىسيادا اثرمنىلرېن و شىعه مسلمانلارېن و كىللىرىندن ساوايى سنى (؟؟) مسلمانلارېن دا و كىللىرى اشتراك انده جكلر. كومىسيانېن بۇطور تشكىل اۇلونمانسى نېن عكسېنه بىز پروتستو اندىرىك كى، گویا اثرمنى - مسلمان اغتشاشلارى اصل مىلى و دېنى دۆشمىلىكلردن عمله گلىب و عموم روسيه حركتلىرى نېن بىر حىصه سى حساب اۇلونمايىرلار. و گویا بۇ اغتشاشلارېن نىجه سى تك بىز اثرمنىلر ايله مسلمانلارا مناسبت اندىرلر. نه اينكى عمومى قافقازا اثرمنى - مسلمان حادثه سى صادر اۇلان نه توپراقلار انقلابا حركت ائذن روسيانېن قولتوغوندا بىر موقتى (وانده يى) تشكىل اندىلر و وانده تى ساكت انتمك اۆچون هامى طايفانېن و كىل لرىنى چۇخ اختيار ايله شوراي جمع انتمك مهم ايدى بۇيوك نه اينكى بىر - بىرىنه دۆشمىن اۇلانلارى و هابىئله كومىسيادا بۇيوك طايفالرىن، روسلارېن گۆرجولرىن و كىللىرى اشتراك انتمه بىرلر. بۇندان سۇنرا بىر سۇال قاباغا گلىر. بس بۇسنى مسلمانلار نه اۆچون نه سببه تكليف اۇلنوبلار هر گاه ظن اندىرلر كى، اۇنلاردا شىعه لر ايله با هم نىجه كى محمدى لر اثرمنىلر ايله دۆشمىن دىرلر. بۇظن بناسىندان سهودىر چۆنكى سنى مسلمانلار دنتمك اۇلار كى هميشه هر يىرده بى طرفانه قالب شىعه لرىن قالانچى هجوملارېندا اشتراك انتمه بىيلر.

بعض وقتلر ايشه قارىشىيلار ايسه ده اۇنودا انسانىت و عدالت حس لرىنېن سببېنه اندىردىلر. هر گاه ظن اندىرلر كى، اثرمنىلر جمىع قافقاز مسلمانلارى نېن عكسېنه دعوالار قالدىرلرلار. بۇظن ده سهودىر و حقيقتدن اوزاق دىر. اثرمنىلر يۆز ايللر ايله قلىبىنده دۆشمىن چىلىك مقصودو ساخلامايب، مسلمان عناصرى ايله دىرلىك آپايرىدىر. وشىمدى ده اۇنلار اۆره ك آغرسى ايله اؤز قۇنشولارېنا ياراق قاوازييلار. اۇدا محض اۇزلرىنى محافظه انتمك اۆچون اثرمنى لر نه اينكى سنىلر ايله، بلكه

شیعه لَرین ده ساکتلری ایله دعوا ائتمه ییرلر و ائتمک ده ایسته مه ییرلر دعوا ائده ن اثرمنی قوه لری انقلابچی داشناقستیون آدلی اثرمنی فرقه سی نین بایراغی نین آلتیندا همیشه معتبر باریشیق اؤچون سعی ائدیبلر هر یئرده سؤز ایله و ایش ایله طایفالاری نین مهربان اولدوغونا دائر مقصودلارینی تبلیغ ائدیبلر. بۇنلارین هامیسیندان سۇنرا بیر بۇیوک عدالتسیزلیک دیر کی، اثرمنی و کیللرینه مقابل گتیریب سنی مسلمانلاری شیعه لر ایله برابر اگلشدیریرلر. هر گاه اۇنلار اشتراک ائده جک لَر نئجه کی، صلح و نره ن منصفلر. شول وقت لازیم دیر کی، اۇنلار ایله بیر یئرده غیر قونشولاریمز، روسلار، گۆرجولرده اولسونلار. خیر هر گاه اۇنلار اشتراک ائتمه لری نین اؤ مسئله ایله ربطی وار کی، اۇنلاردا نئجه کی محمدی (ص) لَر اثرمنیلره دۆشمن دیرلر. شول وقت بۇ احتمال نئجه کی همیشه کی قاعده لری ایله کومیسسانی برهم ائتمه سه لر اثرمنی و کیللرینه لازیم دیر کی کومیسسانی بیرینجی مجلسینده بو بۇیوک مخلقاتی (Heapoꝝymbhie) نظر و اعتباره آلیب ایشیقلا ندیر سینلار.

امضاسی - ی. ط

قاتار حادثات الیمه سی

۱۹۰۶ - نجی سنه میلادی، ۲۹ اییولدا وقوع بولموش زنگه زورون بشینجی اوچاستوغوندا قاتار قریه سی نین فاجعه لرینی حاکی دیر. مخصوصی مکتوبلاردان اقتباس اولونموشدور.

انتباه يا خود ابتدا

ناسيل كى اۇخچو - شىبا دىن حادثاتى نىن ابتدا لارىندا تفصيلات وئىرلىمىشىدۇر. گىننە تىكرار اۇلاراق بىر نىچە كىلمە يازماغى لزومدان خارچ بولمادىم. معلوم اۇلاكى ائىرمىلر بىن شىنچى اوچاستوغا مالك اۇلمالارى اوچون ائىرمىنى جمعيت خفیه سى طرىندىن بىر چۇخ آرزولاردا بولونوردولار. مثلاً اىرواندىن نىخجوانا قدر يۇل اۆستە كائىن اسلام قىرەلرىنى تىخىبا اىروان ائىرمىلرىنى نىخجواندا حاضراۇلان قواى عىسكىرىە يە تعلق ائىتمك.

نىخجواندىن زىنگە زورا كىبى يۇل بۇيۇندا اۇلان كۆيلىرى داغىدىب زىنگە زور گۆنوللۇلرى اىلە نىخجوانداكى قواى حاضره عىسكىرىنى يىتىشىدىر مەك كىبى خىالات قاتلانە اىدى.

اۇنا بنا ان اۆل بىشىنچى اوچاستوغون آناختارى مثالىندا اۇلان اۇخچو شىبا دىن قىرەلرىنى داغىتماق اوچون شوشادان مغلوباً جوانشىر جىرايىلا داغىلىمىش قوه عىسكىرىە نى اكمالا مس معدنلر بىلە مشهور قاتار قىرە سى جوارىندا اۇلان بارا باطوم چكە دە ك نام ائىرمىنى قىرەلرىندە جمع وترشىدە باشلامىشلار اىدى. بۇ عىسكىرسۇقوندىن ائىرمىنى جمعيت خفیه سى نىن مقصد اصلىسى قاتاردا اۇلان مىسلمانلار بىن قوه معنوبه لرىنى خىلدار ائىتمك لە اۇخچو - شىبا دىن فاجعه لرىندە ال - آياق آچىب بىر معاونتدە، بىر حرىكت مىلە دە بولونماغا اقتدار سىز بۇرا خماق اىدى. حالىبو كى بۇ تىشبىلرە اقدام ائىتمك دىن دولابى «مرزا آرام بىگ» نام ائىرمىنى شر جواردا اۇلان قواى مجتمعه يە مشىر و كاماندا ائىدىب تىشبىلە آددىم آتماسى امر اكىد وئىرلىمىش اىدى...

آرام بگين تشبىشى

۱۹۰۶ - نجى سەنە مىلادى ۲۹ ئىيولدا مرزا آرام بىك فتواسىلە اول
حوالى نىن نجبا و بىك زادە لىرىندەن اۋلان جمال بىگ (قرە چىمن) قرىەسى نىن
ساكنى اۋلان ذات محترمىن مخدومو صفىارىگى آلىش - وئرىش بهانەسىلە
مەدن بازارىنا دعوت اندىرلەر.

زواللى صفىار بىگە گىلدىكە خىبرىز اولدوغوندىن سلاھسىز آتىنا
راكبا مەدن بازارىنا گىلدىكە مەدن باغلارىندا كىمىن ائتمىش داشناقستىون
طرفىندەن مقتول و مظلوم اولور. بۇخىر شايىخ اولار اولماز. اطراف
مسلمانلارى ھجوم گىتىرىپ مەدن بازارىندا بىر نفر ائرمىنى اولدوروب بىر
داخى بۇش مس مەدىنىنى احراق ائتىلەر.

بۇگۆرولتولر بىر آن واحدە قاپان درەسى نىن بىر - بىرىنە مربوط اۋلان
قرىە لىرىنە ولولە رىز اولوب ھىر طرفدەن ائرمىنى گۆنوللولىرى و ائرمىنى قواى
مجتمەسى حر كىتا مەدىندە اۋلان اسلام دكان بازارىنى اۋدلويوب يارىم
مىلىيونا قدر ضرر وورارلار مظلوم اوردوباد تجارلارى ماللارى غارت
اولدوقدان سۇنرا قاتار قرىەسىنە قاچىر كى، اوىئىرىن فاجەسى درمىان
اولدوقدا فرارا اۋخچو - شىبادىن آتشلرىنە توش اولوب آلتى جماعتدەن
عبارت بىر فرارى فرقىەسى ائرمىلىر آلىندە مقتول اولورلار... ئىيول آى نىن
۲۹ - ندا مەدن بازارى داغىلىدىقدان سۇنرا كارخانا نام قرىەسى ائرمىلىر
طرفىندەن تحت ترصدە آتش اىلە دۋىولمە گە باشلاندى

كارخانا خبرلىرى

معدن بازىرى داغىلاندىن سۇنرا ۲۹ ئايىول، ۱۹۰۶ - نجى سنەدە ساعت اۇن ايكى رادەلرئىندە كارخانا قرىبە سىنە ھجوم اندىرلر. ھرطرفدَن قرىبەنى تحت ترصدە آلاق آتسە تۇتورلار كارخانا مسلمانلارى اَن فقير، اَن بى چيز اولدوقلارئىندان و بۇندان ناشى اولاراق سربع الاتش آلات ايلە تسليح انديلمە دىكلرئىندَن قرىبەنى بىر نچە دقيقە محافظە اندىرلر ايسەدە اثرمنىلرئىن ھردفعەدە بشش مئىن تۇفنگدَن اولونان زالپلارئىنا تاب آور اولامماياراق داغ - داشا كۆل آرارلارئىنا داغىلماغا مجبور اولورلار. اثرمنى جماعتى داش دىبلرئىندَن، كۆل آرارلارئىندان مسلمانلارى بىر - بىر تاپىب يد اسارته آلب و يا اينكە قتلىئىتيرىردىلر. بۇ حالدا بۇ داشىن آراسىندا (۳۰) اوتوزا قدر عورت - اۇشاق و بىر نچەدە سلاح حرىدَن تخليه اندىلمىش ذكور طايفاسى پنهان اولموشلار ايدى. بۇپنهان اولموش عورتلرئىن آراسىندا صاحبى طاهرنام اوردوبادلى محاربەدە وفات ائتمىش پاكيزە خانىم نام جاوان بىر عورتئىن پستانىندا فيروزە نام سۇدآمَر بىر قىزى وارايمىش. معصوم قىز آتيلان قۇرۇشونلارئىن صداسىندان والدهسى نىن پستانىندان دارخىنىب، بى اختيار بىر واهمەدَن ناشى آغلامقدا ايدى. ايشبو جۇجوغدان آغلاماق صداسىنى اثرمنىلر ائشىدىب گلبىب جملە مىزى ھلاک اندىرلر احتماليلە جۇجوغو اورادا حاضر اولان كىشىلر آغلايا - آغلايا والدهسى نىن قۇجاغىندان آلب مقتول ائتمكلە (?) سسىنى كسىرلر. كارخانا قرىبە سىندَن بىر اوقدر جان سلامت قورتارمامىشدىر.

بئش قريه نين داغيلماسى

كارخانا قتل عاميندن سۇنرا اثرمنيلر همان گۇنون ساعات اوچ راده لرينده آشاغيدا يازيلميش قريه لرى داغيتديلار. داغيلان قريه لرده تداركات حريه اولمادىغيندان محاربه سيز قريه نى بۇشلاميشلار ايدى. داغيلان قريه لريميز لوو، خلچ، سالداشلى، اينجه وار و داشنوو قريه لریندن عبارت دير. ايشبو قريه لرین تخریبيندن سۇنرا بقیت السيف مسلمانلار قاتار قريه سينه پناه گتيرديلر. آرخالارینجا اثرمنيلر اۇنلاری تعقیباً قريه نى تحت ترصده آلدیلار کی قاتار اسلامى لرى نين جنگاور اولدوقلاريندان همان گون اثرمنيلره سپرلریندن چيخماغا اصلاً مئيدان وئريلمزدي.

قاتار محاربه سى

آوقوست آيى نين بيريinde ساعات ۱۲ راده لرینده اثرمنيلر هرطرفدن قاتار قريه سینی محاصره تحتينه آلیب آتسه تۇتارلار. بۇحالدا میراووی (پاسريدنيک) پئريستاو ساخاروف و بيرنچه استراژنيک قريه ايچينده حاضر ايشميشلر. آتیشما هر ساعات اشتداد اندييور دو. شدتلى آتیشما حاليندا پريستاوا يانيندا اۇلان جليل نام بير لزگی استراژنيکی جناب پريستاو سيزده هئچ بير رحم مرۆت يۇخدورمو؟! سيز باخير سينيز اسلاميلرى گۆلله باران انديرلر. اۇلمازمی کی، قريه نين کناريندا اۇلان قازاخلارا بۇپوراسان اسلاميلرى محافظه انئسينلر؟ دئديکده من مسلمانلاری

محافظه^۱ ائده بيلمه ره م گۆرميرسن اثرمنيلر نئجه جان آليجي گولله آتيرلار جاواييني وئرميشدير. اثرمنيلر هر طرفدن قريه نى محاربه ايله ويران ائتمك ايسته رلر ايميش ايسه ده اسلاميلرين قوه سيندن خبردار اولماديقلاريندان جرأت انديب قريه يه تقرب ائده مزايديلر. اونا بناء پرستاو ساخالاولا فلا گۆتور - قوی انديب مسلمانلارين قوه سيني كشف ائتمك اوچون قريه ايچينه بير نئچه قازاخ و بير اورادنيك گۆنده ريب مسلمانلارين قوه لريني بيليب^۲ ساخاروفون صلاح ديدى ايله قريه ايچينه ۵۰ نفر قازاخ و بير

۱ - ۱۹۰۴ - نجى سنه ميلاديه دن شمديه قدر ميدان انتشاره قوبولموش اسلامى جريده لرى نين هر گوشه سينه باخيلد يقدا قريه لى اسلاميلر هر طرفه پئريستاو لار و اوزدنى ناچالنيك لر اليندن داد فريادا ائتمكده دير. بئله كى قاتار اسلاميلرى نين ده مغلوبيتينه عمده سبب پئريستاو ساخاروف اولموشدور. اويمد كى ساخاروفون بالاداذ كرائديگى من مسلمانلارى حفظ ائده ممه ره م، گۆرميرسن اثرمنيلر نئجه جان آليجي گولله آتيرلار. كلمه لرى مسلمانلارين خياليندان قيامته قدر فراموش انديلمه يه جك دير.

۲ - محاربه زمانلاريندا دؤشممن اوردوسونا قارشى دۇران بير قواى عسكريه نه قدر گۆجلو نه قدر تداركلى اولور سا اولسون، يشه دؤشممن قوه سيني بيلمه ميش محاربه يه گيريشمه ييب شو قوه نى بيلينجه قدر خفيف توفدك آتيشه باشلار. دؤشممن قارشيسيندا بير گون آخشاما قدر محاربه انديب آخشام راحت اولان بير قوه دن گئجه اولاندا كشف قوللارى چيخايرلار. يعنى هر طرفه اوردونون قوه سسینه باخميش اللى يا آرتيق - اسكيك سوارى دسته لرى گۆنده ريرلر كى دؤشممن هر طرفيني گزيب قوه لرينى بوخلا سينلار بو طور ايله دؤشممن قوه سيني بيلرلر. يا خود تغيير لباس ائتميش جاسوسلار، يا اينكى اسيردؤشموش افراد عسكريه واسطه سيله دؤشممن اطراف سپرلرده اولان قوه سيني كمالينجادؤشونوب باش كومانداناموقمه باخميش تئلقيرام يا اينكه مکتوبلار واسطه سيله خبر وئريرلر. بؤيوك كوماندان ايسه دؤشممن شو قوه سینه فائق گله جك قدرده عسگر گۆنده ريب دؤشممن قوه لى اولان سپرلرینه قارشى يوروش اجرا ائدير و هم چنين دؤشممن قوه سيز سپرلى قارشيسيندا اولان آرتيق عسگرلرى ده لازيمى موقعلره گۆنده ريب مختصر فرقه كوماندانينا بير وجهله ترتيبات لازمه وئره ر. قاتار اثرمنيلرى نين ده فيكرلرى بوقيلدن ايميش.

اورادىنىك گۈندە رېلىر... قازاخلار قىرە ايچىنە وارېب اسلامىلىرى اكثرىتلە سلاح بدست گۈرۈب سىز انولرىنىزىدە راحت اۋتورونوز اثرمنىلىرىن قۇر شونلارىنا ابدأ جاواب وئرمە يىنىز. البتە حكومت اۋزو اۋنلارى سۇنرادان تىبىە و تنكىل ائدە جكدىر. دئمككە اغفال ائتدىلر. قازاخ افرادى قىرە نىن هر طرفىنە يايىلىب، اسلامىلىرىن قوہ سىنى ملاحظە دن سۇنرا توپلانىب ساخاروفون يانىنا گندىرلر. قازاخلار گئدن وقت قاتار قىرە سىنە دۇلموش بعضى چادرنشېن قىبەلرېن رېسى قاتاردان حكومت محافظە سىلە عشىرتىنى گۈتۈرۈب قاچماسىنى ساخاروفا سفارش ائدىرايسە دە سمع قبولە آلىنمايىب ساخاروفون عقىدە سىنچە قاتاردا قالىب مقتول اۋلمالارى تصویب ائدىلمىش كىبى گۈرۈلور. قازاخلار قىرە دە اۋلان تدار كاتى اثرمنىلرە خىبر وئرنەن سۇنرا هر طرفدن شدتلى هجوم باشلانېر. بۇ هجوملاردا پرېستاو ساخاروف پاسرىدىكى گۈتۈرۈب قازاخ دستەلرى ایلە بارا باطوم نام اثرمنى قىرە سىنە چككىلېر. پرېستاو قىرە نىن بىر يۆكسك تپە سىنە چىخىب دوربىن ایلە دارالحرمنى ملاحظە ائتدىكە پە! پە! اثرمنىلر نە ياراشىقلى يۈرۈشلار اجرا ائدىرلر سۈلە دىگى، معىتىندە اۋلان بىر سوارىدن ائشىدىلمىشىدىر. اولىنجى هجوملاردا مسلمانلار بۈیلە دەشتلى محاربه لرى، گۈرمە دىكلرىندن مدافعه يە آز - آز اقدام ائتدىلر. دىگر طرفدن اثرمنى دستەلرىندە اۋلان كشرت، مسلمانلارى هر حالدا تدهىش و تخویف ائدىردى. دىگر طرفدن قاتارىن هر سمتى اثرمنى قىرە لرى اۋلدوغوندان ناشى اۋلاراق هر تۆفنگى گۈتۈرەن اثرمنى كۈنۈلۈسۈ (۱۰) اون دىقە دە دارالحرىە مواصلت ائدە بىلېرايدى. واقعا قاتارىن موقع جغرافىاسىنا باخمىش، شو قىرە اسلامىلرىن شجاعت و بسالتلى شايان تحسېن دېر.

قاتار قىرە سى هر طرفدن اثرمنى كۈلېرى ایلە محاط اۋلۈب بىر طرفە چىخماق يا خود استمداد ائتمك يۈلو بۇش قالمامىشىدى. دىگر طرفدن معدن بازارىندا اۋلان پوچت قانتوروندان مسلمانلارا امداد اۋلاسى دېر كى

اۋنودا محاربه دۆن قاباق ساخاروف پئرسىتاوين صلاح دىدى ايله يېغىشىد يريب بارا باطوم نام اثرمنى قريه سینه آپارمىشلار. بۇندان معلوم اولور كى، قاتار جماعتى نين هر طرفدۆن اۆمىدلرى كسىليب محاصره حاليندا قالمىش بىلار. قطار قريه سینه دوققوز كۆن مدتى بو نوعيله شدتلى آتیشما اولور سادا مسلمانلارین رشادت و شجاعتلرى سايه سینه اثرمنيلر قريه نى اشغالا موفق اولابىلمه ييرلر. قاتار قريه سى اۆسته محاربه ائدۆن اثرمنيلر قوه سى سىككىز مين (۸۰۰۰) نفره بالغ اولدوغو آخىرىنجى كۆنلرده مسلمانلارا يقين اولدوغوندىن مظلوم جماعتين اۆمىد نجاتلارى بۆسوتون كسىليب، قلب مظلومانلرى داخى اكثرىتله منكسر اولدو. بۇحالى ملاحظه ائده ن جماعت بير پارچا كاغىذ يازد يريب ايگيرمى بئش روبلا قاصده وئرمكله زنگىلان نجبا و بگ لرىندۆن ائدىرلر ايسه ^۱ بيزدۆن سيزه معاونت اولماز باشينىزا چاره قىلىنىز جاوابى واهى سىنى آلىنجا، اسلاملرىن قوه معنويه لرى بير آزداها خىلدار ائدىلير. بۇنودا سۆيله مه ليدىر كى قاتار محاربه سینه مسلمانلارا عمدە ضربه ملك آزارىانس - ين مس معدنىنده ايشله ين ايرانلى مسلمان عمله لرىندۆن تۇخونوردو. بۇبى رحملر آرخالرىندا نفت دىنامىت داشىب «ياعلى» قىشقيرا - قىشقيرا قريه ايچينه گىردىكده مسلمانلارین خيالنجبا بيزه سيورسات داشىرلار دئىيب، قريه ايچينه بۇراخدىلار، مروتسىز ايرانلىلار همان نفتلرى داملارا ووروب احراق ائتىدىكلرى كىبى دىنامىت داش بينالارا تاخىب هاوايا اۇچور داردىلار.

آيين دوققوزونجو كئجه سى سىككىزىنجى كۆنون ساعات ۱۲ راده لرىنده اثرمنيلر هر طرفدۆن قريه يه تقرب ائدىب اشغال ائتمك

۱ - محترم مخبرين بياناتينا باخمىش زنگىلان طرفىندن هئچ اولمازسا ۲۰ سواری گلىب بارا باطوم نام اثرمنى قريه سىنى داشدان گولله باران ائدىب اثرمنيلرى اوطرفه مشغول ائسه ايدى اوحالدا قاتا مسلمانلارى ال - آياغىنى يېغىشىد يريب محاصره خطىنى يارىب اوطرف - بوطرفه هجوم ائدىب بلانى دفع ائده رايدى. نه فايدا كى اونلاردا بيرحميت كۆرونمه دى.

ايستە ديكده مسلمانلار كۈنوللورلى داخى سپرلرئىدن خروچ انديب اشغال ائتمك ايستە ديكده مسلمانلار يقين ائتميشديلر كى قره نين ايشيني تمام ائتمك ايستە ييرلر. اونا جهت جان - دلدن محاربه يه قيزيشيب اولوملرئى يقين اندهن اسلام جاوانلارلى سپرداليندا اولونجه دوشمن قاباغيندا اولمك ايبى دير دئيب هر ديقه سپرلرئىن چيخيب ائرمينلرلى پۇسگوردوردولر. بو حاليته آخشاما قدر محاربه امتداد انديب، آخشام آقارانليقدا هر طرفدن محافظه دستلرلى بوراخماقلا سپرلرئىنه و اوردو گاهلارينا چكىلديلر. بو وقتده اسلاميلرئىن زبون اولموش طالعلرلى ياواش - ياوارش چهره نماي ملالت اولوب اسلامى كۈنوللورلى آراسيندا نە دن ناشى بير سويوقلوق، بير اتفاسيزلىق پيدا اولوندو اولوبدا همان گنجە عموم اسلامى سپرلرلى استحكاملارلى بوشلايب قره ايچينده خواب غفلته اويدولار. حتى او گنجە قره نين اطرافيندا كمافى السابق محافظه ده بوراخيلمادى بۇندان ناشى اولاراق قره نين اهميتلى موقعلرئىن گنجە ايلن ائرمينلر اشغال ائتديلر. بۇ گنجە ده قاتار قره سى نين داغيلماسى معين اولدو.

۱۹۰۶ - نجى سنە ميلادى ۹ آقوستا تصادف اندهن قاتار محاربه

عظيمه سى ياخود

قره نين ائرمينلر طرفيندن ضبط اولماق خبرلرلى

۱۹۰۶ - نجى سنە آقوست آيبى نين دۇققوزونجو گنجە سى مسلمانلار آراسيندا بير اتفاسيزلىق جهتينه استحكاملرلى بوشلايب هر كس كندى خانه سينده ظهورانديب او اتفاسيزلىق بير خيال مصيبت بير خواب غفلت

اۆزره اۆيد قلا ريندان اثر منيلر هر طرفدن قريه نين اهميتلى يئرلرينى اشغال انديب مسلمانلارنى احاطه ائتميشديلر. قريه نى اۆيله بير احاطه ائنديلر كى بير طرفه دؤغرو قوش اوجماغا بوش مكان قالمايمشدى. اصبحه بير ساعات قالميش اثر منيلر بير صورت فوق العاده اۆزره آتسه تۇتدولار. بۇ محاربه ده باراباطوم دا اۆلان قازاخ دسته لرى داخى اثر منيلره معاونت انديرميشلر. بۇ آخري نجي محاربه ده اثر منى لر محاربه نى بدا ايله قوه لر ينى

۱ - خلع قريه سينده پنهان اۆلوب آوقوستون دؤققوزونجو گنجه سى قاتارا داخل اۆلماق ايسته ميش بير مظلوم مسلمانين ملاحظه سى! معدن بازار يندان كئچيب قاتار قريه سينه مواصلت ائتىدىكده بنه بير غريبه الم نمايان اۆلدو. قريه نين اۆستونو بير دومان، بير توستو مجسم دۇرموشدو. اصلا بير طرفه چراغ ايشيغى يا اود و يا اينكه كبريت پاريلتيسى دا گۆرونموردو. اۆحالدا حيواناتين حشرات حتى انسانلار يندا صداسى كسيلىب قريه نى اوقارانلىق او ظلمانى گنجه ده مدهش بير سكوت قاپلاميشدى. آرا - سيرا قارانلىق سؤدامر جوجوقلار ين آغلاماسينا اؤخشار بير صدا ائشىدىلىب قريه اهلى نين كافا بيدا ر اولدوغونو آنلا ديردى گاهدن بير آغلاشما وداع با زليغين جگرسوز آغلاما صدالارى گليب بنى كندىليگيمدن بى خبر قۇيوردو. شو آغلاما غين صداسى فجي عانه لرى قارانلىق گنجه ده واقع اولان بير سكونت طبعى سيندن حاصل اۆلان هم همه لره قارىشيب داغلار ا قدر طنين انداز كدورت اۆلوردو. قريه نين اطراف يندا واقع سلسله جبال بير ياس مجلسى كيبى گويا هر بۇجاغ يندا مينلرجه اؤغلو اۆلموش والده لر ديزلر ينى قۇجا قلا ييب بؤيله ناله قيليرلار ايدى. چؤخ قولا ق وئرديم ايسه ده فردانين اسارت ينى حال حاضر ده نظر ده مجسم قىلىب آغلاشان مادرلر ين صدائى جانگدازلارى بنى شاشد يريب قۇيدو. بن بير بهت و حثيرت داها خوف و دهشتين كئش - مكئشيله بى اختيار گئديوردوم. نره لره؟! بيلمه ديم. آنجا ق بن گئديوردوم ايسه ده خوف و هراس بنى كؤنلومه قدر تعقيب ائد يردى. ناگاه محافظه سيز بۇرا خيلميش اۆلان مسلمان استحكاملار ينا تصادف ائتديم. انديبه بوش سوقابلارى بوش پاترون قابلارى بير - بيرى اۆسته تۇكولموش ايدى. بو حالدا سنگرين داشلار يندان چيخان باريت قوخولارى دماغىمى آليشديريب قۇيوردو. اؤز اقدان اثر منيلر قريه نى اشغال اۆچون هجوملار ينى گۇرونجه داغلار ايله كله تاغ قريه سينه قاچماغا باشلا ديم.

دۇردت طرفە بۇلوب يوروشلر اجرا ائتديلر. هر دستە نين قاباغيندا بير قدر ايران فعلە سى آچيق - آچيغا نفت و دينامىت داشييب داملارا اۇدوورماق ايستە بيرلرايدى 'بو محاربه دە مغلوبىتى درنظر قۇيان قاتار جماعتى شانلى مظفريتلر قازاندىلار. بۇيله كى اثرمنيلرين دستە لرى هر ساعاتدا پريشان اولوب آرخالاريندا كى، احتياط عسكرلر ايله تقويه ائديلىردى. بۇوقته اثرمنيلر تلفاتين چۇخلوغونا باخمايaraq قدمە حاليندا يوروشلر اجرا ائدە رك قريە نين مقابليندە و ايچيندە اولان مسلمانلار ايله محاربه يە گيريشديلر.

قريە نين ايچيندە قانلى محاربه باشلانيب اثرمنى و مسلمان بير - بيرلرى نين اوزونه خنجر و تۇفنگ استعمال ائتديلر. قريە نين ايچيندە اثرمنيلرين كريە صداسى، آلت حريبن بير - بيرنە تصادف ائتمە سيندن حاصل اولان شاققىلتى لار، مسلمان كۇنوللورى نين ياللا! يا الله! صدالرى داملارين اوستوندن دۇروب محاربه يە باخان والده لرين فغانى بير - بيرنە قارىشيب قريە دە بير قيامت ائتميشدى. تۇفنگلردن سمايه چيخان تۇستو آتيلارين و پياده عسكرلرين يۇروشوندن حاصل اولان قانلى غبارلار داها احراق ائديلن خانمانلارين دۇمانلارى زاواللى قريە نين بلا بولودلارى كيبى مجسم دۇرمودو. ايشبو بۇلودلار آلتيندا بيريسى آمال مليتە يە دسترس اولماق حرصيله گۇزو قيزارميش ديگرى ايسه عزيز جانيندان كۇچميش ملتير بير - بيرنە قارىشيب باهار ياغميرى نين يئره چيريب يئردن قالد يردىغى يكيديريله باش آياق قالخيب دۇشن قطره لرى كيبى يكدىگرى ايله چيريشمادا ايديلر. صبح دن آخشاما قدر قانلى محاربه اولوب اثرمنى مسلمان يكدىگرينە قارىشيق حالدا محاربه ائتديلر. قريە بۇسوتون ياندى

۱ - غريبه گلە سى بير سۇزوار ايسه اودا ايران فعلە لرى نين هر يئردە اثرمنى ايندە مقتول اولوب گننه هر يئردە اثرمنيلره معاونت ائتمە سى دير. بلى! دشمن دانا به از نادان دوست) سۇيله ين شاعرين روحو شاد!

قورتاردى ايسه مسلمانلار قريه دن چيخمادى. هر حالدا چيخيپ صحرالرده چر - چيلاق، آوارا گزىنجه بابايوردوندا اولوب قالماق سعادت دىردئييب محاربه اندىردىلر. اثرمنىلر آخشاما ياخىن بومب آتماغا باشلايىب مسلمانلارى تخويف ائتدىلر ايسه ده دام - داشلارا خسارت ووروب، اما مسلمانلارى قريه دن طرده و فراره موفق اولامادىلار. آخشاما قدر واقع اولان محاربه ده اثرمنىلر دن ۴۵۰ مقتول بونو متجاوز زخمدار اولدو. مسلمانان ايسه ۸۰ مقتول ۲۰ نفر زخمدار اولموشدور. آخشام آلاقارانلىقدا اثرمنىلر گنده ندىن سونرا قريه ده دىرلىك غيرممكّن اولدوغوندىن جماعت اهل عيالى نىن اليندىن ياپيشىب كله تاغ قريه سینه يوللاندىلار.

اجمال وقوعات

بۇقاتار محاربه سىنى تشكىل ائدهن اثرمنى باشچىسى آرام بك اولوب مسلمانا بير چوخ ضررلر ووردولار. محاربه ۱۹۰۶ سنه ۲۹ ايبولدا باشلايىب آقوست آيى نىن دوققوزوندا ختام بولموشدور. بومحاربه ده اثرمنىلره آچىق - آچىغا ايران فعله لرى معاونت اندىرلرايدى. ايران فعله سى نىن رئيس لرى قاراداغ اولكه سىنده آستامال قريه سى نىن ساكنى سليمان نام بير نفر اثرمنىلره چوخ معاونت ائتمىشدير. اثرمنى دن ۴۵۰ مقتول بونو متجاوز زخمدار اولوب مسلمانان ۸۰ مقتول ۲۰ زخمدار اولماقلا محاربه ختام بولدو قريه بوسوتون ياندى ايسه ده مسلمانلار قريه دن چيخمادىلار. اثرمنىلر قريه داغىلاندىن سونرا قايدىب اوخچو شبادين محاربه سینه مباشرت ائتدىلر.

زنگه زوردا اوخچوشبادىن ياخود قاپان درهسى حادثة لىرینه داىر

اثرمنى جمعیت خفیه لىرى نىن گنججه قویثرینه سینده اؤلان پولىتىکا منیدانلارى آنجاق شوشا شهرى اولسا گر کدیر. زیرا شوشا شهرىنده ملت اسلامین نفوسونو نظر تعداده آلدیقدان بئش حصه اثرمنى بىر حصه اسلام اولدوغو منیدانا چىخار. اؤنا بناء اثرمنى جمعیت خفیه لىرى شوشا شهرىنده مسلمانلارا انواع جفا و ایذا انده راک اسلام کؤیللىرینه شهرة ایاب و ذهاب حالیندا اولمايان جفاللى انسانیته یاراشماز بىر صورت وحشیانه ده ستملر یاغدیрмаقدان ایدیلر. بؤیله - بؤیله حرکتلر چؤخ پیدا اولوب دور. انسانیتین آن اولینجى شرطى صبر اولدوغونو دؤشونن اسلامیلر بؤیله ایشلره همسایه لیغین محبتلى نقطه نظریندن باخماقدان ایدیلر. اثرمنى لره گلدیكده روسیه انقلاب کبیرى سؤندو بىز ایشلرى انجام پذیر انده بیلیمه دىک دئیهره ک شوشادا هر طور یله اولسا اسلامیلرى حربه چاغیریر دىلار.

اسلام جماعتى اثرمنى لىرین کچ خیالدا اولوب شهرىن بىر پارا نقطه لىرینه غوغا قوباراجاقلارینى گؤرونجه مقابلیه چىخدیلار. چىخیب دا شجاعت و بسالتله مفظور اؤلان شوشا جماعتى اثرمنیلرى تنکیل ده اصلاً مضایقه ائتمه دىلر.

آچىق - آچىغا اثرمنیلر مغلوب اولدولار. هر طرفه خفى بىر حالدا مغلوبیت تئلقیراملارى چکىلدى. اثرمنى جمعیت خفیه سى ده پولىتىکلارینى پرىشان بىر حالدا بولدولار. بولوبدا زنگه زورا سوق خیال انده راک عسکرین تنظیم و تحشىدى اوچون هایستانا ایروان (آباران) آلکساندروپول دىارىنه امر نامه لر گؤنده ریلدى. آچىق - آچىغا زنگه زورا لوازمات عسکریه و حربه داىر پلانلار گؤنده ریلیر ایدى. زنگه زوردا مامول

لولاچىق محاربه لره اثرمنيلر ممكن قدرينجه لوازمات داشىماق اۆچون شۇشا شھيرىنى غير قابل صورتده عدايديرديلر. زيرا اول حواليدە اۆلان اثرمنى مغلوبيتىندن ناشى اۆلاراق آسان صورتده اجزاء ناربه سوق اثتمك غير قابل درجه دە ايدى.

بناعليه ايرواندان عسكره ساير لوازمات سوقو اۆچون اثرمنيلر آن سۇن نفسه قدر چاليشماقدا ايديلر.

زيرا بۇوقتلر ايرواندان يۇل بۇيونجا زنگه زورا قدر اثرمنى نفوذو بير آز اجرا اۆلاچاق كيبي ايدى. بونلارى ملاحظه ائدن اثرمنى باشچيلارى ايروان دان زنگه زورا قدر يۇل اۆستلرينده كائن اسلام كۆيلرينى تضييق اۆچون اثرمنى عسكركو ماندانلارينا امر اكيد وئريلمكده ايدى. بۇندان سۇنرا ايرواندان زنگه زورا بير طريق مظفريت آچماغا اقدام ائديليب يۇل اۆستلرينده داغ كئچيدلريندن اۆلان قريه لره دست تظلم اوزانماغا باشلاندى - بير چۇخ قريه لر تخريب ائديلدى. بير چۇخ خانمانلار ياخيلدى. خانليقلار، (ايت قرانلا) منهدم اۆلاراق نخجوان ماحالى، جهريق قصبه سى فاجعه سى سرزده ظهور اۆلدو. و بۇرادا حكومت قۇشونو ايله اثرمنيلرين هم دست اۆلمالارى درميان اۆلدو. ديگر طرفدن داغ كئچيدلريندن زنگه زورا آشماق اۆچون درس، اونوس، پزمرى نام اسلام كۆيله رينى تخريب ائده بيلمه يه زك آنچاق بير تدھيش معنوى اۆزره قالديرديلر.

مسبوق الذكر كۆيلرين تدھيشيندن سۇنرا زنگه زورى بير تحت ترصده آلميش مقاميندا دۇران اوخچو شبادين، پرداود، آت قيز كۆيلرى اثرمنيلرين حسيات مليه لرينى تدھيشه باشلاميش ايدى. زيرا اوخچو وجوار كۆيله رين اسلاميلرى ان جسور، ان شجيع آداملار اۆلدوغوندان ماعدايك ديگرينه مربوط كۆيلرين جماعتى اسلامين آن اثر مقدمه سى اۆلان اتفاق اۆزره ياشا ماقد ايديلر. دنمك اۆلاركى شۇ كۆيلر زنگه زور اۆلكه سى نين

آناختارى منزلە سىندە ايدى. بونلار يىن جملە سىنى ائرمىلەر كندى جاسوسلارى و مهندسلرى واسطە سىلە بالمعاينە نظر تىقە آماق دان سۇنرا شۇ كۇيلرى فتح و تخريب اندە جىك درجە دە قواى حربە قىام انتمىشلر ايدى. ائرمىلرىن قاپان درە سىندە تحشىد اندىلمىش قواى مجتمە سى محاربە نى بدأ ايلە بىر وجە آتى عرض و تحرير اندىلەر. اىرواندان آچىلمىش ائرمىنى طرىق مظفرىتلە سوق اندىلمىش كۇنوللور دىن ماعدا آلىكساندر و پول، اىروان، آبادان، شورا گۇل اۆلكە لرى نىن نظامى آلايلارى چاغىرىلپ آقولىس (كلە قى) (دئمغرات) نام ائرمىنى كۇيلرىندە محاربە نى انتظارا مانورالار اندىلردى. دىگر طرف دىن شۇشادا مغلوب اندىلپ آغدام حوالىسىنە يىغىلمىش منظم عساكر ارامنە نىن نواقص حربە لرى اكمال اندىلپ قوۋە معنوبە سى اخلال اندىلمىش كۇنوللور تىدىلا مس معدنى اۆلان قاتار جوارىنە سوق اندىلر كى، اۇرادا اۆلان اسلامىلرىن حسىيات و تخيلات جان سپارانە لرىنى جلب اندە رك اۇخچويا معاونت حالىدىن دۇشورسون.^۱ ايشو شوشا عسكەرلىرى ايول آيى نىن ۲ - سىندە معدن جوارىنا جمع اۆلوب آرام بىك نهراموف نام ائرمىنى كومانداسى نىن تحت كوماندسىنا تاپشىرىلەر. بۇنلاردان معلوم اۆلدوغو اۆزرە ائرمىنى عسكرى اىكى مەم نقطە يە تۇپلاشمىش ايدى. بىرىسى مس معدنى، دىگرى اۇردوبادىن دۇرد - بئش وئرسىلىگىندە كائىن (اقولىس) و اطراف ائرمىنى كويلرىنە ۱۸۰۶ - نجى سنە آقوست آيى نىن دۇردوندى ااقولىس آرمایىسى نىن باش كوماندانى اۆلان آشوتە اىرواندان اۆلدوغو قرىە لردىن حر كئتا اۇخچو شبادىن نىن قۇنشو لوغوندا اۆلان پانوسلو گرد كان كۇيلرىندە تۇپلاشماق امرى مکتوباً وئرىلەر. مذکور آيىن يىندىسىندە ااقولىس آدمياسى پانوسلىدە توپلانور قاتاردا معدن حوالىسىندە تحشىد اندىلمىش اۇردونون كوماندالىغىنا مذکور پانوسلىدا توپلانماق امرى شوشا

۱ - بۇ احوالاتا قاتار حادثە لرىندە تفصیل وئرىلمىش دىر.

مر كزى كوماندا نليغيندان وئريلير ايسه ده قاتار محاربه سى كسب وفات ائند يگيندن آيين سككيزينده آنجاق پانوسلى قره سينه مواصلت انده بيلير. هر ايكي اوردو بير يئره توپلاشينجا حربه دائر اولان نواقصات عسكربه نى اكمالاً ۱۹۰۶ - نجى سنه آوقوست آيى نين دوققوزوندا مذكور دۇرت اسلام كۇيلرى نين خلقى بيخبر اولدوقلارى سپرادا كۇيلر ائرمنى لَر طرفيندن تحت ترصده آليناراق داشلارين تپه سينده استحكامات بناسينا مباشرت ائدليلير.

اوخچو شبادين دارلحر كاتى ياخود ميئدان حرب

۱۹۰۶ - نجى سنه ميلاديه آوقوست آيى نين دوققوزوندا دۇرت اسلام كۇيونون خلقى كندى زرا عتلىرته مشغول اولدوقلارى سپرادا داغلارين تپه سينده استحكاماتيله مشغول اولان بيرچووخ عسكربن اولدوغنو گۇروب آنجاق ائرمنى اولدوغونو بيلمزلىر. جماعت آراسيندا نوع به نوع خياللار نشأت ائند يگيندن وقعنه نى تفتيش اوچون بيرنچه يئره آداملار گۇنده ريلير. مبعوث لار قارالتى نين قارشيسيندا يوكسك تپه لر باشينا حربى بايراكلارين سانجىلدىغنى گۇروب، حكومت قوشونوندور دئيب، احتياطسىز گئتمكده ايديلير. بير قوروشون منزلينه تقرب اندهر - ائتمز ائرميليرين قاباق تعبيه سيندن اؤستلىرته آتش آچليلير.

آتش ائناسيندا دؤشمئنين ائرمنى اولدوغو محقق اولونجا هر كس كندى خان سينه قاچيب آن كؤهنه اصولدا اولان سلاخلارى ايله مسلح اولوب دؤشمنى قارشىلاماغا چيخارلار.

ائرميلره گلدىكده آن سون دجه ده اولان سلاح لار ايله تنظيم و تسليح ائدىلدىگيندن بيرده مسلمان على العموم مشه ايچلرينده زراعت له اشتغال

اىتىدىگىندىن اولجە قريەنى محافظە يە مقتدر اولما يارقا آن اهمىتلى موقعلرى دۆشمەن اشغال ائىدىر. آز چۇخ قريەدە حاضر اولان كىشى طايفالارنى اناث طايفاسى نىيەن نالە و فغانى شاشدىرىب قۇيوردو. ديگر طرفدن حيوان باغىرتىسىندان باشقا بىر سس ائىتىمە يەن بالالار، خىردا جۇجوقلار محاربه نىن آن شدتلى حالىندا دۆشمەن موقعلرىندىن چكىلن اشارت (شېپور) لارى نىن دلخراش صداسىندان والده لرىن مەسىدىن دارتىنىب گھوارە لردن بىر صداى (قيامت گونە) عالمى دۇلدور موشدو. ياغمىر كىبى طرفىندىن آچىلان قۇر شون لارىن شىرىلتىسىندان حربى قارىشراق گوييا بوزواللى كۇيلردە صوراسرافىل چكىلمىش گىبى انسانلار بىر - بىرلىرىنە قارىشىدىر.

اىرمنى ماوزىرلىرىندىن چىخان آتلىرىن شىقىلتى سى مسلمان كۇنوللولىرى نىن قەدەمە حالىندا اىرمنى سىنگرلىرىنە قىشغىرا - قىشغىرا ھجوم ائىتمەك صدالر اوخچوشبادىن جبال شاھقاسىنا عكس انداز اولاراق يۆكسك قايلالارنى زىرۋە لرىندىن بىر گۇرولتۇدەن باشقا بىر صدا ائىشىدىلمز ايدى. بۇ حالدا عموم اىرمنى سىنگرلىرىندىن بلا آرام آتتى ائىلىرىدى. بۇندان ماعدا مسلمانلارنى طرفىندىن آچىلان قۇرشونلارنى محل مقصودە اصابت ائىتمە دىگىندە اىرمنىلر جرى اولاراق آرا سىرا تەببە لردن خروچ حالدا قىام ائىتمەك دە ايدىلر. مسلمان كۇنوللولىرىنە گلدەكە اىرمنى آتتى نىن شدت تاثيرىنە باخمى يارقا ھر حالدا ايرە لىيە يۇروش ائىتمەك دە ايدىلر.

اسلاملىرىن بۇسالت و جلاوتىنى گۇرونجە اىرمنى سىنگرلىرىندىن بىرنىچە (جەنمە ماكنە سى) بۇراخىلىپ دۇرد كۇيۈن مسلمانلارنى نىھائەت درجەدە تەھىش ائىدىر ايسەدە عىسكەرە قوماندانلار ائىدەن ذوات مكرملرىن نصايحى و تشويقات جان نثارانە سى سايە سىندە اسلام عىسكرى نىن آرا - سىرا خىلدار ائىدىلمىش قۇە معنويە لرى تقويە ائىدىلىپ آن بە آن قارشىسىنا سوق ائىلىرى. بۇيۈك آداملار گۇندە رىرلر ايسەدە عموم كىچىلدىن اىرمنى ائىندە

اۋلدوغوندىن بىر نەردە اۋلسا امداد اۋچون حرىك ائده بىلمە مىشىدىر. اۋندىن دولايى دىركى، اۋخچو اسلامىلىرى تنها اۋلاراق دۇرد گۆن كمال مقاومىت ايله محاربە ائتىدىكىدن سۇنرا ائرمىلىر مغلوب اۋلاراق اول حوالىده اۋلان گىجە لان نام ائرمىنى كۆينە چكىلىب استىحكامات ياپماقلا حربە قىام ائدىرلىر. مىسلمانلار ائرمىلىرىن فرارىنى دۇيونجا بالتعقىب گىجە لان قرىه سىنده قانلى بىر محاربە باشلانىر. بىر گۆن آخشاما قدر اۋلان قانلى محاربە ده ائرمىلىر مغلوب اۋلاراق دارالحرب اۋلان (گىجە لان) قرىه سى تخرىب ائدىلىر. ائرمىلىردىن يۆز نەفر نظامى مقتول بىر بوقدر ده مجروح ائدىلىر. مىسلمان دان ايسە ۱۵ نەفر مقتول ۹ نەفر مجروح اۋلور.

۱۹۰۶ سەنە مىلادى ۱۳ آوقوست

اوخچونون احوال اخيره سى
ياخود اسلاميلرين مغلوييتى باره سينده
۱۹۰۶ - ۱۴ آوقوست

۱۹۰۶ - نجى سنە ۱۳ آوقوستدا ختام بولموش (گنجە لان) محاربه سينده اثرمنيلرين حاللارى غايت فنا بير صورت كسب ائتميش ايدى. اثرمنى كوماندا نلارى محاربه نين ايكينجى گونو يعنى ماه مذكورون اون بيرينده وخامت كارى گورونجه قاتاردا بوراخيلميش احتياط عسكەرلرينى محل حره سوق انده رك بونلاردان باشقا اطراف اثرمنى كويلرينه آدملر گونده ريب بقدر امكان كوتوللو عسكەر طلب ائتمكده ايديلر. بونا جهت آيين اون دوردونده آدلارى آشاغيدا ذكر ائديلميش كويلردن اثرمنيلره امداد گللكده ايدى ليچ، طشتين، وانك، كارلور، مقرى، اسدازور، قير چيوان، اكهره ك، بهروار، اوچه ناباس، قواسان جمله سى بشينجى اوچاستوغوندان. دوردونجو اوچاستوقدان داخى كاراوات، باراباطوم، چك دك، كود كوم، باغابورج، جه من، بوخ كويلريندن. اوچونجو اوچاستوقدان اوخادوز، راخداخانا، نوراشون، خوتانان، اوسه رنك، ساهادور، چين، ملك، چيت كويلريندن. اثرمنيلرين بو قوه مجتمعه سى آيين اون دوردونده پانوسا و كرد كل و برده گيجە لان كويونون جواريندا اخذ موقع انده رك گنجە ايلن اوخچو شبادين داغلاريني اشغال ائديلر.

دورد گون مدتى واقع اولان محاربه ده نهايت درجه ده پوزغون اولان اسلام كوتوللورلى (ملاحسن افندى نين) خانه سينه جمع اولوب حربى يا خود حرب اولماميش گتريه چكىلمه نى موقع مذا كرىه قويدولار. جماعت طرفيندن بير چوخ نطقلر سويله ندى. حتى عورت طايفالاريندان پرده دالينده اوتورموش اولدوقلارى حالدا بير چوخ سوزشلى سوزلر درميان

اندىلىردى. بىر چۇخ آداملار حربى ترجيح وئريب، بىر چۇخ آداملار محاربه سىز گئرى چكىلمه نى مصلحت سانىردىلار. آن آخردە قريه لرین امامى اولان شهيد سعيد «ملاحسن» افندى عصاصينا تكيه انده رك ايشبو نطقى سؤيله دى. بىز ايسه همان نطقى اصلاً تارىخيمىزین اسلوبونا موافق بىر طرز لسانه تحویل انئديك:

جماعت! دۇرد طرفيمىزده واقع اولان يۆكسك قايلارا، اۇن دۇرد گنجە ليك قمر منيرين آن سئوملى آن دلريا ضياسى سربلميشدير. شوقايلارين قارشىسىندا مشه لريمىزین آغاجلارى كيىي متهزز متحرک اولان قارالتى لارين سياهى لرین جمله سى ارامنه نين استحکاملار تپه سينه رديف انديلميش حربى فلاقلارىدير. دقت ايله باخينيز!

اطرافيمىزدان چكىلميش خانه لريمىزى تحت ترصده آلميش اوحصارا بنزه ين قارالتى اثرمنى دسته لرى و هايستان وحشيلرى ديركى صباح بۇ وقتده بىزيم خانمانلاريمىزى احراق بالنار انده جكلردير. اوغلانلاريم محاربه نى ترك انئسه ك، حربه قيام انئسه ك ده گئنه هلاكتيمىز محقق دير. بىزيم عورتلریمىزین چۇجوقلاریمىزین باره سينده اثرمنيلرين قلبينده رحم مروت خلق انديلمه ميشدير ظئنينده يم. بۇگنجە كۇيلرين محافظه سينه دقت اندينينيز. صباح اولجاق اثرمنيلر هجوم انده جكلر سىز ايسه تجاوزا مقتدر دئيليسينيز آنجاق مدافعه حاليندا قالارسينيز، سۇن درجه يه قدر چاليشينيز معلوليتى حس اندينجه بىر يئرلى فرار انئتمه يينيز زيرا او حالدا دۇشمن سىزى تعقيب اندهر بىر چۇخ تلفات وئرديره ر. البته فرار حاليندا ايشه ياراشان و كار آزموده جاوانلاردان بىر دسته دۇمدار (۱) بۇرا خاراق آرخادان عائله لرینىزى گۇتوروب مشه ايچلرينه داغ اتكلرينه پناه آپارار سينيز ملاحسن افندى نين خطابه سى بويئره يئئيشئنده جماعت آراسيندان وعورتلر ايچيندن سوزشلى بىر فغان - ناله سسى اۇجالير. گئنه ملاحسن افندى نطقه داوام اندير: جماعت! آغلاماق عورتلر ايله سس - سسه وئريب

نوحە و زارى آغا ز ائتمك هئچ فايدا و نرتمز. آئجاق كيشى نين قوهى معنويه سىنى خلل دار انديب دوشمىنن قاباغينا آلى قۇلو قۇرۇبوش بىر فورت ايچىنده بۇراخار. حالا گىرىنيز لوازما ت حربه نيزى نظر دىن كىچىر نيز! دىيب سۇزه فاتحه چكىب گىنه قرآن اۇخوماغا مشغول اۇلار. بۇسۇز لردن سۇنرا جماعت تۇفنگلرىنى ساييب بيزنچه بىر دانقا تۇفنگ و غير كافى درجه ده اۇلان بىر نچه يۇزده پاترون قالمىش ايدى، باقى تۇفنگلرىن كافه سى دۇرد گۇن بلافاصله واقع اۇلموش آتشمادا داغىلىب قۇرتارمىش ايدى، تداركى بۇقدر آز مقدارىندا ملاحظه ائدهن جماعتىن قوه معنويه لرى اكثرىتله خللدار اۇلوب اولادى نين آلىندن توتان (پرداود) قريه سى نين يۇخارى سمتىنده قبله ايله قارشى اۇلان سقر سويى داغىلىرلار. سقر سويون اطرافىندا داش دىبلرىنه سىغىناق انديب داشلارىن تپه سىندىن نهان اۇلاراق آغلاشما سسى آسان و جهيله اثر مىلرىن سېرلرىنه، سنگرلرىنه عكس انداز اۇلويوردو. ملاحظه افندى ^۱ داخى كندى عانله سيله سقر سويى چكىلىر. قريه لرىن ايچىنده قالان آئجاق دۇنيا مالينا حريص اۇلانلار بىرده فراره تواناسىز و بىرده صاحبلىرى ائوده اۇلمايىب يا خود قۇجاليقدان گۇزلىرى ايشىقدان محروم اۇلان انا تايىفالارى دىركى صبح اۇلجاق جمله سى مقتول اۇلوب قريه ايچىنده بىر - بىرى اۇسته تۇكولموش ايدىلر.

۱ - محروم ملاحظه افندى نين ايراد ائىدىگى خطابه سىنده شايان دقت بىر چۇخ سۇزلىر اۇلدوغو كىبى (دمدار) كلمه سى داخى محرومون بىر قوى و بىر چۇخ محاربه لرده بىر كوماندان اولدوغونو بىلدىرور زىرا (دمدار) تعبير اۇلونان كلمه اوردو كوماندا نلىقلارىندا اۇلان فن حريبن ان نافع بىر نقطه سى دىر. بىر اوردو فرار حالىنا اولورسا فرار حالىندا «دمدار» بوراخاركى دوشمنى مشغول انديب آرخاسىندان دوشمىنه هئچ بىر غنىمت بوراخمامىش اوردونو گىرى چكىسىن اوردو گىرى چكىله ندىن سۇنرا «دمدار» دخى بىردن چكىلىب دوشمنى تعقيب نفعدن محروم قوبار.

سقر سو حادثات المهسى

سقر سودا سېغىناق ائتمىش جماعت مسلمەن باشى اۆستوندىن صبح اۆلجاق بىر دستە «ياعلى - يا على» فریادلاری ایله مسلمانلارا قارشى گلدیگیندىن عوام و شاشمىش مسلمانلار بوگگن قوشون، اسلام قوشونو دور خیال انده رەك آغلیا - آغلیا اۇنلارین قارشىسینا چىخیرلار. بوگگن دستە ایسه اثرمنى اۆلدوغو اۆچون مسلمانلاری قىرىب كسمه گه باشلايرلار. بو وقتده دۇرد اسلام كویله رینده داخى قرغین واقع اۆلدوغوندىن سوینونون باشینا قدر فریاد ناله صداسى عكس انداز مصیبت اۆلدوغونو قاجیب اوردو بادا گلمىش قریه اهلى كماكان نقل اندیر ایدی. سقرسودا سېغىناق ائتمىش جماعت قىریلیب، قاجیب قۇرتادىقدان سۇنرا (ملاحسن) افندی نین باشیندا، معیتینده بىر چۇخ عورت قان آلینده اثرمنیلرین قاباغینا چىخیب قرآن خاطیره سى اۆچون استرحام اندیب آغلار ایسه ده، قرآن بلکه انجیل مباركى ده تانیمايان وحشیلر جمله سینی بىر صورت وحشیانه ده اۆلدورورلر. ملاحسن افندی نین معیتيله گتیریلمىش بىر نچه مقدس كتابلاروقرانلاری اۆلدویوب مشعل كیبى اشتقلر اۇجونا تاخماق كیبى بد آیین لىقلاردا اثرمنیلردن سرزده خبائت اۆلموش ایدی. باقى قالان اسلام و اسلامه لر قایالار ایچینده خسته، خسته یولونو شاشیرمىش قویون سۇروسو كیبى بىر چۇخ دۇلاندیقدان سۇنرا چىر - چىپلاق اوردوباداو محال كۆیلؤلره پناه آپارمىشلار ایدی، اوردوباد جماعتى ایسه آن نهایت دهده غریب نواز اۆلدوقلاریندان خصوصاً بۇيله مصیبت زده لرین نوازشینده دقت تمام گۆسته ردیلر.

اوخچو فلاكت زده لىر نىن اوردوباد شهرىنده اولان حاللارى

اوخچو شبادىن فلاكت زده لىرى نىن اوردوباد شهرىنه آغلایا - آغلایا پناه گتىر مه سى شهر جماعتینه چوخ غملى تاثيرلر بخش ائىدى. جماعتين استراحت حاللارى اوچون مخصوصى يئرلر مكانلار تعيين ائىلىپ مصيبت زده لره وسعت و نره جك درجه ده اوتاقلار تعيين ائىدىلر. آن اول ياراليلار اوچون جراح و داوا حاضير ائىدىب، داواسينا مباشرت اولوندو. آجلار اوچون مخصوصه يىغىلميش پاره ايله «ات» و چؤره ك محل معلومدان گيتريلير ايدى اۇنلارا به قدر امكان امانتا اولاراق خانه لردن اوضاع بيتيه داخى وئريليب گؤندن - گؤنه مستريح بير حالا تبديل ائىلىدىلر. بۇنلاردان سۇنرا اۇنلار ين ديليندن حكومه بير گؤنده يۆزه قدر عربضه لر و تئلقير افلار گؤنده ريلدى. خداوند عالمين قدرتيندن مكنت و دولتجه بيقدر اولان بۇ كيچيك شهرده بير گؤتون ايچينده اۇنلار ين كافه امورونا اتمام وئريليب آنجاق سۇنرا داغلاردا قالان جماعتين دالينا يئتشمك شهره گتىر مك و ياراليلارى داغدا باغلايب هوشا گتىره نندن سۇنرا شهره يئتير مك اۇنلارى دفن ائتمك كيبي افكار متعددده اوچون تشبث لر گؤرولوب شهر و محال جماعتينده بير دسته مكمل صورتده تشكيل ائىلىپ امور جراحيه به دابر كافى مقدارينجا گؤتوروب آذوقه و يارالو سوق ائتمه گه مكاريلر حاضيراندىب اۇنلارى دفن اوچون كفن و ساير لوازمات و بيرنچه چادر تدارك ائىدىب ۱۹۰۶ سنه، آوقوست آى نىن اۇن آلتى سىندا آخشام زمانى دسته لر اولدوغو يئرلريندن محل مقصوده حركت ائىدىلر.

اوردوباد ليلارين قاپان درەسىنە اولينجى سفرى.

قاپان درەسى اۇخچو شبادين دارالحرينه گۇندە ريلمك اۆچون آيين اۇن آلتيسيندا نوگەدە نام اسلام كۆيوندە گۆندوز ساعات سىككىزدە جمع اۆلوب اوردوباددان لوازمات سفرىە وصول اولونجا همان قريەدە تاخير انديب ساعات ۱۲ رادەلريندە لوازمات سفرىە وصول اۆلوب عليحده مكار ايله «آيى جانقلى» نام اۇجا داغا گۇندە ريلمك اۆچون تحويل وئريلير ساعات ايكى دە لوازمات سفرىە محل مقصوده بير دستە محافظه چى ايله حركت انديكده مسافرلر داخى بير نىچە ساعات استراحت اۆچون مذكور كۆيدە توقف انديرلر. استراحتدن سۇنرا آخشام ساعات سىككىزدە حركتا استكشافات قۇللارى تعيين انده رك يۇلا چيخىرلار. بۇدستە ۱۹۰۶ سنە، ۱۷ آوقوست گۆندوز ساعات دۇرد رادەلريندە سقرسويه واصل اۆلوب قاباقچا مكاريلر و بير دستە محافظه چى ايله گۇندە ريلمىش چادرلرى قۇرولموش و ايستديلمىش گۇرونجه دستەلر كمال خوشنودى ايله بيرننىچە دقيقە استراحتدن سۇنرا داها آدام تۇتماياراق اطرافى دۇلانيب اوجوارده واقع اولان قتل عامى ملاحظه انتمە گە باشلادىلار. بۇ وقتدە آخشاما ساعات ياريم قالمىش ايدى. هر طرفە باخىردىن قار ايله ياغىش برابرليكده ياغيب هر طرفدن شتابان بير حاليله بيرى - بيرىنە تۇقونان كولكلر چادرلرين ميخلىرىنى يىردن قالخىزىب انسانلارن اوزونه چىپىردى. ^۱ دقيقە - دقيقە قارايله ياغىش شدت تاپيب پى درپى اسن روز گارلار تۇفنگ ساچماسى كىبى قارايله ياغىشى يۇزلره سپىردى.

۱ - بۇ احوالات مخبرلر ديليندن و يازيسيندان انشىديلمە ييب فقط عين حقيقت ايله باخىليب قابل معاينه بۇ تاريخه يازيلمىشدير. اۇخچو شبادين حادثه لرىنى كافتا يازماق بيرچۇخ وقت و بير بۇيله تاريخه محتاج دير. بناء عليه بۇقدر معلومات وئرمكلكه اكتفا انديريز.

اۇجال اۋىلە بىر كسب شەرت ائتمىش ايدى كى نە اۋتورماق نە دە بىرىئە گىتەمك مەكەن دىئىل ايدى. قاپان درەسى نىن شەتلى روزگارلارى شىبادىن داغلارنى نىن ذىرۋەلرەندە توپلار كىبى گۆرۈلدە يىب ھەرساعات قاردان يۆكەسك - تەلەرى قارشىمىزدا اۋجالدىردى. بىر يارىم ساعات اىچىنىدە ھاۋا دۇرد - بىش رەنگە دۆشۈردۈ. ارودوباددان اۋجاداغا قەدەر ياراليلارنى ھەدى، ھەصرى يۇخ ايسە دە يارالارى باغلاندىقدان سۇنرا شەھەر گۈندە رىلمەك دە ايدى.

ھاۋانىن مەخالفىتىنە باخما ياراق بىر نەچچە بىلدىچى گۆتۈرمەكلە اطرافى مەنابە ائتمەك اۋچون اعزام اندىلدى. سۇيۇغون شەتلىدىن قارىن اۋزۇ بۇز باغلامىشىدى. مە ھەدا گەنە داشىن بىر طرفىندەن دامجى - دامجى قان چەكىدە اولوردۇ. بوھالى گۆردۈك دە جماعتى بۇيۇك بىر بەھت و ھىرت اىچىنىدە بۇراخىردى. داشىن اىچىنىدە ۶۲ نەفر عورت و اوشاق جەنازەسى بىر - بىرى اۋستە قالاق - قالاق تۈكۈلمۈشدۈر. بوھالى گۆردۈك دە جماعت چۇخ آغلايىپ چادىرلاردا اۋلان جماعتە داخى خىر وئردىلەر. جماعت عورتلىرىن بۇ ھاللارنى مەلاھظە اۋچون بىر ئىرە يىغىلىپ چۇخ آغلايدىلەر. بىر آزادان سۇنرا يارالى باجىلارنى اىچىندەن بىر سىزىلەتى ائشىدىلدى. بىر چۇخ دقت ايلە باخىلدىقدا ايكى قىچلارنىدان يارالانىپ بىھوش - دۆشمۈش بىر عورتىن ھىيات ايلە مەمات آراسىندا اولان كەش - مەكەش ھالىندەن نەمايان اۋلان بىر آھ - زارىن وجودو مەيدانا چىخىدى. زاۋاللى - باجى چادىر مەزە گەتتىرىندەن سۇنرا ھوشا گەتتىرىلدى. آغلار ايكىن ايشبو سۆزلىرى سۇيلەدى.

مەلاھسەن افندى نىن مەعتىدە اۋلان بىز عورت طايفالارى اۋ مەرحومون دۇغراندىغىنى گۆرۈپ فرارا بۇ داشىن آراسىنا پناھ گەتتىردىك. مەلاھسەن افندى نىن ايشىنى قۇتارانندان سۇنرا بىر دەستە ائرمىنى يىتىشىپ بۇ مەقتوللارنى بوھالا قۇيدو مەنەم دىخى نەصف بىدەنم ائشىكەدە قالمىشىدى. زىرا داشىن

ايچىنەدە جماعت چۇخ اۆلدوغوندان منىم بدنيمە يىر اۆلمايمىشىدى. اونا جەت بىر نىچە ائىرمنى يىتىشىب منىم ائىشىگدە قالان قىچلاريمى دۇغراماغا باشلادىلار. بۇ حالدا بىر ائىرمنى صاحب منصبى اليندە قىلىنج يىتىشىب منى اۆلدورمە گە مانع اۆلدو. (؟) و بۇ سۆزلرى منە سۆيلەيب كىچدى «بىزىم قاققازدا مسلمانلار ايلە محاربه ميز واردىر. فقط بۇ محاربه لىر سنى جماعتى اۆلمايب، شيعەلر ايلە دىر. آنجاق سىز سنى جماعتىن باشىنا گلن بۇقدر وضعيت عثمانلىدا، عثمانلى سلطاننىن ائىرمنلىرىن باشىنا كىردىگى مصىتلر خاطرەسى اۆچون عملە گللىر. بۇ قىرغىننىن جملەسى نى عثمانلى جانب ايندەن بىلمەلى سىنيز! سىز عورتلرە نەقدر جفالر ائدىلسە عثمانلى دا «ساسون»، «زىتون»، «وان» دىارلارىندان حكومت جفاسىندان اسلامىلرىن دست اسارتىنە دوشوب اسلام مذهبىنى قبول ائىدن ائىرمنى خانىملارى نىن نصف مكافاتى دا اولمايب دىر.» مذكور عورتى يارانىن شدتلى اۆلدوغوندان، شەره گۆندە رەمك اولمادىغىندان «بىزىمى» نام اسلام كۆيونە گۆندىرىلدى همان گىجەنى سقر سودا صبح ائە دىك.

آيىن ۱۸ - نە صبح زمانى نامازدان سۇنرا جماعتىن سىغىناق ائىدىگى مئشە اىچلرىنە گىردىك. بىر آز گىتدىكەن سۇنرا ۲۵ باشلارىندا بىر عورت، بىردە جاوان اۇغلان جنازەسى. بىر يىردە اۇلاراق گۆرۈندۈ. بىلدچى نىن روياتىندە زوج و زوجەسى ايمىش كى بىر يىردە دۇغرانىشىدىلار. بۇرادان مۇرۇرا ملاحسن افندى نىن شەھادت گاهىنە ياخىنلاشدىق بدنى و جانمازى، ساير اشىاء مقدسى دە احراق ائىدىلمىشىدى. حسن افندى نىن مقتلىندەن بىر آز شمالا قارشى بىر پالاز پارچاسى گۆرۈندۈ ايسەدە جماعتى كافتا آغلادتى زىرا پالازى بىر كىنار ائىدىكە ۱۵ نفر اوزلرىندە چىچك يعنى آبلە علامتى سۇنمە مىش صغىر جۇجوقلارنى كسىلمىش باشلارى و بىر پارا بىر - بىرىنە قارىشىمىش بدنلرى معايىنە اۆلۈندۈ. جنوب سمتدە حدەن زىادە عورت اۇشاق بدنلرى

تۈكۈلمۈشۈدۈ. روزگارین شدتیندن یۆكسك تپلرده اولان قارلار پیغیلیب جنازهلرین اۆسته تۈكۈلمۈشۈدۈ، اما گئنه بدنلرینده رمقی اولان مقتول باجیلارین چكیده اولان خون مظلومانه لریندن قارلار اوزاق دان باهار لاله لری کییی قیزاریب انسانی اوزاقدان کندیسینه جلب اندیردی. بۇنلاری دفن اثتمک اۆچون داش - توپراق ممکن اولمادیغیندان مئشه نین یاپراقلاری و بۇ داقلاری ایله دفن اندیلدی. سیغیناقدان آشاغی طرفه کئدیپ (پرداوود) قریه سینه داخل اۇلدوق. آن اول امام رضا حضرتلری نین محترم برادری «سلطان داوود» حضرتلری نین زیارتی اۆچون روضه سینه طرف یۇللاندىق. روضه دن یالقیز بیر قۇرۇگنبدن باشقا جمله اشیا سی احراق اندیلیمشدی. بلدچی نین روایتینه گۆره قرآنلاری بیر - بیر اۇدلایب آتوشقالاردان ایشیگه آتورلارمیش. اوروپایا مدنیت درسی وئرمک ادعاسینده اولان اثرمنیلر بۇراده بیر پاراتعصبلر داخی اظهار اثتمیشلر ایدی، بئله کی استامبولدان ۱۹۰۱ - نجی سنه ده ملاحسن افندییه هدیه اولاراق گۇنده ریلیمش بیر قطعه تصویر مشاهیر عالم کی وارایمیش، حسن افندی روضه یه وقف اثتمیش ایدی.

اثرمنیلر محض اۇ قطعه ده اولان حضرت محمد (ص) و حضرت عمر رضی ... عنه - ین خاطیره سی اۆچون همان قطعه نی ده یاندیرمیشدیلار. مختصر زیارتدن سۇنرا سۇیوگون کسب شدت اثدیگیندن ناشی پرداوود دا تاب گتیره بیلمه ییب اۇخچو قریه سینه کئچدیک اۆزیمه آچیلان بۇ عملی منظره دن نه قدر یازیلسا گئنه ختامه یئتیشمز ظئینده یم قریه نین کنارینا باخیردین حد حصره گلمه ین حیوانات بدنلری بیر - بیرى نین اۆستونه تۈكۈلوب بیرسی اۇلموش، بیرسی آل - آیاق چالیر، بیرسی نین قارنى ائشیگه تۈكۈب، انسانی شاشدیریب قویوردو. هر نظر باخدیقدا موقع دن مئیدان محاربه سی (لیا اویان) جوارینده اولان قانلی تپلر مثالینده هر صاحب هوسی بی هوش قویوردو. یاخود تۆرکیه ایله یونان آراسیندا

«واستن» مئيدان محاربه سينده يونانلىلار يىر - بىرى اۆسته تپه كىيى قالانمىش بدنلىرى انسانىن نظرىندە جلوه گر اولوردو بۇ طرفدە داغلار اتكىندە يۈزلىرىندە آبلە آثارى اولان بالالار گويا قانلى داشلار اۆزىرىندە قىرمىزى بلە كلى گھوارىه چكىلمىشلر. بىر طرفدە يىر عمارتىن ھنوز تۆستوسو كسىلمە مېش اولدوغوندا اورا گىدىب بىر جاوان بدننى تاپدىق، بدننى باش طرفىندە پارچا - پارچا اولموش بىر ياشلى اختيار عورت بدننى دۆشموشدور. بلد چىلىرىن دىدىكلرىنە گۆرە بۇ جاوان اوغلان محاربه اثناسىندا مجروح اولدوغوندا اناسى قۇيوب قاچا بىلمە دىگىندەن قرىه ايچىندە اوغلاننى يانىندا دۇغرانىمىش دىر. بىز اوخچو قرىه سىنە وارد اولدوغوموز وقت اثرمنىلر كىدى اولنلرىن داشىيب، پانوسلو كوردە كان نام كۆيلرە آپارماق دا ايدىلر. اثرمنى جنازەلرىنى آپاريلمايب بۇقدەر تاخىرە دۆشمە سى محض سۇيوغون شدت كسب اثتمە سىندەن ايمىش اوخچو چايى نىن كىنارىندا ايكي نفر اثرمنى جنازەسى اولدوغونو بىزە خبر وئردىلر. ھمان ساعاتدا ھانسى ولايت جماعتى اولدىقلارىندا بىر علامت بىلمك اوچون جنازەلرى معاينە اوچون او طرفە گىتىدىك.

اثرمنىلرىن بىرىسى ۳۰ يا ۲۵ سنلىرىندە بىر جاوان اولوب، ايكىنجىسى اللى يا ۴۵ سنلىرىندە بىر اثرمنى ايدى. اولىنجىسىندەن بىر پارچا قانا بىلمىش كاغىذ تاپولدوغو كىيى ايكىنجىسىندەن داخى بىر قىطعە پاكىتىز كاغىذ تاپىلدى، او كاغىذىن بىرىسى باشى روسجا اولاراق (مقرى) قرىه سىنە (واچيانس) واسطە سىلە ھادروت داشناقستىون فرقه سىندەن استاپان ساغاق يانسا يىتىشمەلى ايمىش. كاغىذىن ترجمەسى بۇ سۆزلردەن عبارت ايمىش:

«سنوگىلى اوغوم! بۇ گۆنلردە كىچىك قاراداشىن دا ايچمىادىزىن اوچونجو داشناقستىون فرقه سىنە يازىلىب عثمانلى داخلىندەن گۆندە رىلدى. تىلاشىنىزى ملت اوغروندا بىر دقىقە مضايقه اثتمە يىنىز! ملت اوغروندا

ووردوغونوز قىلىنچ لارىن ھربىرىسى بىردىن بىر گۈل اۋلوب تۈركىيە دە
اثرمنستان يۇلۇندا جان وئەن مۇھەلدىن مزارىنا سانجىلىر. آنانىز ناخوش
اولموشدور، سىزىن سلامت خىبر... - بورادا كاغىز قانىن ضايىع ائتمە
سىندەن اۋخونمادى گىنە بۇ كىلمەلەردەن باشلامىش اۋخوندو: «... البتە ماھ
حالين ايگىرمى سىندە جاھە جا اندىلە جىكدىر. باجىنىز «اوسقوئى» ايكى
جۇجۇق بىردەن دوغدو، ملتىمىز يۇلۇندا بۇنلارى دا ايكى عىسكىر حساب
ائتمەلىدىر.

كاغىز يازىلىر زىتون ولايتىندەن امضا يىرنە ت. ق. عزىزىان ايكىنجى
كاغىز يازىلمىشىدىر ايراندا قارا داغىن «سرداو» كۈيىندەن. ھادروتدا
قاراپت وارطان يانسا يىشە جىك ايىمىش عنوان بۇدور:
بۇ كاغىز يازىلىر قاراپت وارطان يانسىن مۇھبەت لىسى «واروار»
طرفىندەن. بۇگۈن «نەرسىس» تىرىزدەن گىلدى.

مۇھەلدى مىرزىنىن شاھ طرفىندەن آلدىغى حىكم اۋزىرنە اثرمنىلەر
اندىكى مۇھبەت گۈزەلجە نەقل ائلە يىر. ايرانىن ھاواسى بۇگۈنلر اثرمنىلەر
پىك مۇساعىدەلى دىر. نەرسىس - يىن دىمە گىنە گۈرە ايران مۇسلمانلارى
قافقاز ايشلىرىندەن بى طرف دىر. بىلە مەلۇم اۋلور كى بۇ طرفدە اۋلان
خانلارىندا قدىم خىالى قالمىشىدىر. انۇدە آدۇقەمىز چۇخ آرتىق دىر. ھىچ
نىگىران قالماسىنىز. اما بۇ قدر وار كى سۇيۇق شەت ائتمەمىش
قايداسىنىز! البتە شىشە سەمتىنە گىمە يە سىنىز.

بىزىم قونشۇ قىرەلرىن جىماعتىندەن شىشە دە بىر چۇخ آدمىلار تەلف
اۋلموشدور...

امضاء «وار وار»

اۋخۇچۇ قىرە سىنى گىزدىكەن سۇنرا شىبادىن (آت قىز) كۈيلىرنە
كىچىدىك تەلفاتىن چۇخو آت قىز قىرە سىندە دىر. جىماعتىنى دىن ائتمەك
مىشە ياپراقلارى ايلە مۇمكىن اۋلدو.

نەدەن ايسە اثرمىلېردەن بىزە بىر اذيت قارشى اندىلمەدى. مال ضررى بىر مىليون قدرىندە دىر. بۇ قىرەلرەن محاربه سى ۱۹۰۶ - نجى سنە دوققوزونجو آوقوست دا باشلانيب ۱۵ آوقوست دا ختام اولموشدور. مسلمانلارەن تلفاتى ۲۰۰ نفرە بالغ دىر. نفوس دفترلىرى اولمادىغىندان تلفات درست تعيين اندىلمەدى. ايول آيى نىن اولىندە باشلامىش آوقوست آيى نىن آخىرىنە قدر زنگە زوردا بوقىرەلر داغىلمىشىدى. كى جملە سىندەن سىراسىنجا معلومات وئىلىب زمانى حدوئى داخى ايضاح اندىلمىشىدىر.

خلج، كارخانا، قاتار، اينجە وار، چوللو، يىمزللى، سالداسلى، ملالار، باتمان، اوخچو، شبادك، آت قىز، پرداود، زورول، گومان، ايللى، سنالى، مینە نوور، فرجان، قلعه بوينو، عجبلى، بوغاجىغ، بۇنلارەن جملە سى اسلام كۆيلرى دىر كى اثرمىلر طرفىندەن تالان اندىلمىشىدىر.

اوخچو شبادىن دارالحر كاتىندا اجمال وقوعات

۱۹۰۶ - نجى سنە آوقوست آيى نىن دوققوزوندا باشلانيب اون بىشىنە قدر امتداد اندەن محاربه دەه آرالىقدا مسلمانلار غالب اولاراق اثرمىلرەن «گىجەلان» كۆيلرى داغىلدى. سۇنرا اثرمىلرەن عموم قىرەلرەندەن كۆنوللو عسكەر توپلانيب. داها احتياط عسكەرلىرى گىتىدىگىندەن مسلمانلار آچىق - آچىقا مغلوب اولدولار. و بىر چوخ غنائم و مال و مواشى دست اغتنامه گىتىدى. اسلامىلرەن مغلوبتىنە باعث قوۋە حربىيە نىن تناقض ائتمە سىندەن ايرەلى گىلمك لە اسلامىلرەن قوۋە معنويەلرى بۆسوتون خىلدار اولدوغوندىن ناشى بىر مغلوبىت در ميان اولدو. ايشبو محاربه لردە مسلماندان تلف اولان جماعت كافتا آبلەلى چۇجوقلار و بىر چوخ اناث طايفاسى اولموشدور.

آرا - سيرا كيشى جنازه سى دۆشموش ايميش. اثرمىلردن ايسه بير چوخ محاربه لرده بولونموش داشناقستيون فرقه لرى اتلاف انديلميشدير.

اوردوباد ليلارين ايکينجى اوخچو شبادين سفر لرى و محاربه خبر لرى

اوخچو شبادين فلاكت زده لرى اوردوباد و محال قريه لره داغيلد يقدان ناشى اولاراق جماعته بويوك بير هيجان ملاحظه انديليدى. بئله كى شهر جماعتي بير گونده هرايكي قوبئرنه نين گئنئرال قوبئر ناتورلا يوزه قدر تئلقيراملا كشيده انديب مصيبت زده لرين حاللاريني بيان انديلر. بوقدر بير - بيرى آردينجا كشيده اولونان تئلقيراملان ناشى شهره بير «رونا» دراغون بير سواريسى گليب گئنئرال قوبئر ناتورون حكومه بناء جماعتي بيريشره پيغيبسا محافظه تحتينده مكانلارينا يعنى داغيلميش كؤيلرينه آپارديلار. سفر سويو آشار - آشماز اثرمىلر طرفيندن بير نچه قورشون آتيليب ايكي نفر مسلماني سواريلرين گوزو اونونده خاك هلاكته سالميش ايديلر.

بۇ باره ده روتا افسرلرى كندى ناچالنئيك لرينه تئلقيرام اننديكلرى كيبى جميع قافقاز غزئت لرينه اوخونوردو بۇ طرزيله هر كس گيزلين يا آشكار كندى يوردلارى اولان كؤيلرينه گئتديكده قور شونلار ايله قايتيماغا مجبور انديرديلر. نئجه كى، اوخچو حادثه لرى نين اولينده عرض و تحرير انديلميشدى اثرمىلر كندى پولوتيكالارينا اوخچو شبادين ده مالک اولدوقلاريندان كامتت لرى طرفيندن شو قريه لرى بيرده مسلمانلارا قايتار ماماق اوچون امر اكيد آلميشلار ايدى. ديگر طرفدن محاربه ده يوزغون اولان اثرمنى عسكەرلرينى مرخص انديب يئرلرينه تازه توتولموش

عسكر گۆندەر ميشدیلر. زير ائرمنى لر هر حالدا بير دفعه داخى اؤخچو شبادين باشيندا محاربه اولاجاغينى يقين ائتميشدیلر. ائرمينلر عمدە قۇرخولارى سلطانونف و جاوانشیر بگلريندن ایدی اؤنلاردان ايسه بير حرکت ملی، بير جنبش اسلامى گۆرمه دیکلريندن خاطر جمع اولاراق اؤخچونون عمارتلىرىنى داغيدیب و اکينلىرىنى بيچیب ياخين کۆيلره داشيماقدا ايدیلر.

تمام اول حوالى نين ائرمنى آلينده اولدوغو محقق اولدوغوندان اؤخچونون شهره تۆكولموش بى كسلىرى شهر جماعتينى آرتيق دلخراش ائيدريدیلر. على الخصوص قيش قاباقدا اولدوغوندان شهرده اسكان ائتميش اوقدر جماعتلره وسعت وئره جک ايستى اوتاقلار لازيم اولدوغوندان و علاوه ائرمنى مسلمان حادثه سى مناسبتيله قاراباغ ايله شهرين قطع مناسبت ائنديگيندن جماعتين و شهرين امور تجاريه سى پک تنزل ائتميشدى. اوقدر آج - سۇسوز جماعتى اعاشه ائده جک درجهده جماعته آزوقه يۇخ ایدی بير طرفدن ده داغ كندلرينده يانا جاغين يۇل محلينده پرورش تاپميش جماعتى پوطو بير روبله يه كۆمور آلماقلا قيزديرماق مستريح ائتمك پک مشكل نظره گلير ایدی. ديگر طرفدن آز چۇخ مشكل اولوردو زير شهرينده بير اوقدر قارامالا وسعت وئره جک طويله ويۇرد اولماديغيندان علاوه ينم و علفيات شهر يئرینده نهايت آز اولدوغوندان قيشدا هر قدر كى قارامال وار ایدی محو نابود اولماسى محقق ایدی. بۇنلار جهت جماعتين بير پاراسى وطنلرينه گئتمك اوچون نهايت درجهده بى اختيار اولموشدولار. و بۇبارده شهر جماعتينه بير بنا گذار ليق اوچون، دائماً يالوارماقدا ايدیلر. بۇنلارين جمله سيله برابر شهر جماعتى گۆندن گۆنه اولنلارا محبتينى آرتيريب گئتمكلرينه راضى اولماديقلارى اوچون هر كسين ايكى اوتاغى وار ايسه بير سيني مهمانا وئرميش دى. آنجاق بۇراسينى دئمه ليدير كى، اوخچو جماعتى نين وطنلرينه طبيعى اولان محبتلىرى

گۆنڧن - گۆنە تزاىدە باشلاماقدا اىدى.

اوخچو جماعتى نىن بۇيله بى صبرانه حر كترلرئنه قارشى شهر و ماحال جماعتى نىن آراسىندا بىر چوخ افكار مختلفه نشئت ائتد يگىنڧن عمومى بىر شورا يا تشبث ائتد يلدى. بىر نىچە شورالار اۇلاندان سۇنرا جماعتى هر طور اولسا يشرلرئنده ساكن ائتد يرمه گە قرار وئريلدى. متعدد شورالارى نىن نتيجه سى اولاراق آن اول اوخچو و ساير فلاكت زده كۇيلرئن جماعتينه سفره و وطنلرئنه عودت ائتمك اوچون تدار كده بۇلونماغا خبر وئريلدى. زيرا جماعتين بىر پاراسى نىن قارا ماللارى وقۇبونلارى وار اىدى. ديگر طرفڧن اثرمنى جمعيت خفيه لرى نىن اوخچو شبادين اۇلكه سىنى تملك اوچون حرص ملتية لرى آرتماقدا اىدى. و بو حرص داخى شهر جماعتى نىن اوخچولوللارى وطنلرئنده اسكان ائتد يرمرك افكار خداپسندانە - سینه گۆنڧن گۆنە صعوبت بخش ائتد يردى.

بۇنلارئن جمله سينڧن سۇنرا اوردو باد و ماحال جماعتى بىر آن دا اولسا كندى فيكيرلرئنى بۇشلامايب آن به آن، دقيقه به دقيقه تدبيرلر آرا ماقدا ايدىلر اوخچولوللارى يشرلرئنده ساكن ائتمك اوچون اولجه حكومتده ن كۇمك ايسته نيلدى ايسه ده اوزمانلار زنگه زورون اغتاشى نىن كسب شدت ائتمه سى داها روسيه انقلاب كبرى نىن آن هيجانلى بىر زمانينه تصادف ائتد يكينڧن حكومت ده او قدر يارايت يۇخ ايدى كى، اثرمنلرئن تنسيق و تنكيلينه مباشرت ائتسين. بۇ اوضاع متغلفلنى نظره آلديقدا جماعتين كندى حميت و بسالتى ايله ايش گۇرمك لازيم گليردى. اودور كى، اوردو باد جماعتى اثرمنى لرئن تئبه و تنكيلنى كندى عهدە لرئنه گۇتوروب ايفا سينا چاليشماقدا ايدىلر كى پانوسلو گورده كان اثرمنئى لرىنى يشرلرئنده اۇتورتماق اوچون سفر تدار كينه مباشرت ائتد يلمه گە قرار وئريلدى.

پانوسلو گورده كان دارلحرينه گئدهن اوردونون سوقيات و تجمعى يا خود سفر پلانى

بىر قوم ياخود بىر ملت آراسيندا محاربه يه مجبوريت حاصل اولورسا آن اول دارالحرين موقع جغرافيا سينا نظراً بىر سفر پلانى تشكيل انديلير شو نقطه نظر سياسته آينديقدان سونرا منطقه معلومى تحت ترصده آماق قوتينه مقتدر اولاجاق بىر قوه عسكريه نين تجمعى و سوقو اوچون آن اول غيرت انديلير. بونلارى نظر تدقيقدن كنجير ديكدن سونرا شو قوه عسكريه نى نهره دن چاغيريب نهره ده توپلاناچاغى اوچون معين بىر وقت تعيين انديلير. عسكرين لوازमत حريه سى داخى عسكرى تحت سلاحا آلمادان مقدم توپلاناچاغى يشره ياخود حرب وقوع بوله جك موقعده بولونان جوار قريه لره توپلانيب مخصوصى «آرتيل» لر اداره سينه تاپشيريلار.

بونلارا نظراً اوردوبادان پانوسلو گرده كان دارالحرينه سوق اولونان عسكرين لوازमत حريه سى محاربه وقوع بولونمادان دورد گون مقدم سقر سويه لازيمى وقتينده سوق ائتمك اوچون ياخين اسلام كؤبلىرينده توپلانميش ايدى. عسكركلر داخى اولدوغو يئرلريندن حركتاً ۱۹۰۶ - نجى سنه سنتيابر آيى نين اون بئشينده سقر سودا توپلانماق امرينى آلديقدان شو گونده ساعت اون ايكي راده لرينده سقرسو كناريندا اوجاداغا توپلانميش ايديلر. همان گون آخشاما قدر اوردو تشكيللى ايله اطرافا استكشافات، قوللارى گوندرمكله مشغول انديلدى. عموم آخشاما قدر سقر سودا توپلانميش كؤنوللو عسكرين مقدارى سكگيز يوز سريع الاتش سلاخلار ايله تسليح انديلميش جاوانلاردان باشقا مين نفره بالغ اوخچو شبادين جماعتى و ساير كندى خرجيله گلْميش و چاغيريلماش گلن كؤنوللو جماعتدن عبارت ايدى. جمع عسكركر ۱۸۰۰ سنتيابرين ۱۵ - نده

گىجە ساعات يىتدەيدە سقر سويا تۇپلانمىش جماعت آراسىندا بىر حربى شورا ئىدىلدىگىنەن ھەمان عساگر مجتمەنى اردو كوماندانى نامىلە بىر ذاتىن تىت كوماندا سىنا وئىرلەر. اوردو كوماندانى طرفىنەن ايسە فرقه كوماندانى نامىلە اۆچ كوماندان تەيىن ئىدىلەب ھەر بىرىسىنە يۆز نفر اۇلماق قرار ايلە منظم عسگر تاپشىرلەر. شو گىجەدە باش كوماندانلىقدان حربە داير تىرتىيات لازىمە تىنظىم اۇلونوب فرقه كوماندانلارينا تاپشىرلەر.

فرقه كوماندانلارينا گلدىكە عسگر آراسىندا اۇن باشى نامىلە اۇن نفر ذات محترمه حربە داير باش كاماندانلىق وئىرىلمىش لاىحەنى تەقدىم ئىدىر. گىجە ساعات ۹ رادەلرىندە اولىنجى فرقه كىشف قۇلو چىخارماقلا سقر سودان حركتا شىبادىن قىرەسى نىن باشىندان آشىب داغىلمىش آت قىز قىرەسىندەن مرورا داغلار ائىكلرىلە گوردە كان قىرەسى نىن آشاغى طرفىنە گۇندەرىلدى. بۇنلارا داخى آيىن ۱۶ - سىندا صبجە بىر ساعات قالمىش محاربە يە گىرىشمەك اۆچون امراكىد وئىرىلدى. بۇنلارنىن آرخاسىندان آللى نفر احتىياط عسگرى اۇلاراق سوارى دستەسى گۇندەرىلدى. ساعات اۇندا اىكىنجى فرقه تىرتىيات لازمە آلىب سقر سودان حركتا «پىر داوود» قىرەسى نىن قارشىسىندا و باشى اۆستوندىە استىحكامات ايلە مشغول اۇلوب صبجە بىر ساعات قالمىش محاربە يە گىرىشمەك اۆچون گۇندەرىلدى. بۇ احتىياط عسگرىندەن دائما گوردە كان احتىياط عسگرىلە رابطە دە بۇلۇنماق اۆچون مخصوصى سوارىلەر تەيىن ئىدىلدى اۆچونجو فرقه ساعات اون اىكى - دە حركتا سقر سودان اۇجا داغدان باشلامىش (خرىطە دە گۇستىرىلمىش) «لىج» و تىشتىن سلسلە جبالىنى تىت ترصدە آلىب مفرى و ساىر اثرمنى كۇىلرىندەن امدادە گلن اثرمنىلرىن يۇلارىنى كىسمەك و محاربە لزوم كۇرولورسە محاربە ائتمەك اۆچون تىرتىيات لازمەنى آلدى. بۇنلارا داخى احتىياط اۇلاراق بشش يۆز نفر كۇنوللو جماعتەن تەيىن ئىدىلدى.

بۇ فرقه لىرىن حر كىتىنەن سۇنرا باش كوماندان طرفىنەن قرار گاه
عمومى اۇلان سقر سودان حر كىتأ شبا دىن قرىه سىنەدە بىر قول اوردو تشكىل
اۋچون ساعات بىردە بىر ذاتىن كومانداسىنا ۱۵۰ سوارى ايكى يۈز پىادە
كۈنوللو وئرىلىپ گۈندە رىلدى. اللى نفر نظامى عسكەر داخى بۇ گۈندە
رىلمىش اۋچ فرقه نىن بىنىنەدە اخذ معلومات اۋچون تعىين اندىلدىكەن
سۇنرا ايكى يۈز اۋچو گۈندە رىلير. بۇ عسكەرلىرىن جملە سىنە ترتىبات
حرب تقسىم اندىلەن سۇنرا باش كوماندان گىنە قرار گاه عمومى اۇلان
سقر سويا قايدىر. گورده كان و پانوسلو فرقه لىرىنە معاونتدە بۇلونماق باش
كوماندان طرفىنەن ساعت اۋچ رادە لىرىنە شبا دىن دە مقىم قول اوردو
كوماندانلىغىنا يىتتىشىر و ۲۵ سوارى افرادى فرقه لىرىنە بىنىنەدە پوچتا اۇلاراق
مخابرات حرىبە نى قول اوردو كوماندانلىغى واسطە سىلە قرار گاه عمومى
يىتتىرمك اۋچون حكىم صادر اولور. گۈندە رىلمىش فرقه لىرىنە ساعات اۋچ
رادە لىرىنە مامور اندىلدىگى تپە لىرى و بىر پارا ذىروه لىرى اشغال اندىب
استحكامات ياپماقلا مشغول و هر فرقه كىش قۇللارى چىخارىب پانوسلو
و گورد كان قرىه لىرىنەن معلومات اخذ ائتمكە صبحە بىر ساعات قالمىش
محاربه يە شروع اندىرلمىر.

۱۹۰۶ - نجى سنە، ۱۶ سىنتىابىر بۇ گۈن صبحە بىر ساعات قالمىش
گورد كان قرىه سىنى تحت ترصدە آلماق اۋچون مامور اندىلمىش فرقه
كوماندانلىغىنەن محاربه امرى وئرىلىپ كمال شدتله قرىه نى آتشة تۇتورلار.
بۇ فرقه محاربه نى باشلادىقدان دۇرد بشش دقىقە سۇنرا پانوسلو جوارىنەدە
اۇلان فرقه نىن محاربه باشلانىپ شوياكى اثرمنى قرىه سىنەدە اثرمنى قۇشونو
چۇخ اولدوغوندىن محاربه باشلار - باشلاماز قرىه نىن كىنارلارىندا اۇلان
استحكاملاردا دۇلوب اورادان اسلام عسكەرلىرىنى آتشة تۇتارلار. مسلمان
سنگرلىرىنەن شىپور بالابان چالىندىغى ائنادە اثرمنى قرىه لىرىنەدە بىر سكونت
برپا اولموش ايدى كى، اصلاً بۇ قرىه لىردە انسان اولماق احتمالى بۇيله

اندىلمز ايدى آنجاق اثرمنى قريه سى نين كئار لاريندا اولان تعبيه لردن بلا آرام آچيلان قورشونلارين سسى دير كى، انشىد يلىردى. بۇ طرزىله دۇرد ساعات كمال شدت ايله محاربه اندىلدىگىندن بير دسته اثرمنى هجوماً اسلام عسكرى نين خط حر كتىنه گىرىب گورده كان و پانوسلودا اولان فرقه لرين رابطة سىنى قطع ائتمك تشبىنده بولوندولار ايسه ده، قول اوردو كوماندانلىغىندان آت قىز قريه سىنده احتياط اوچون بوراخىلمىش بير مفرزه نين هجوميله دفع اندىلىر. بشش ساعات شدتلى محاربه ده هشتاد نفر توفنگ گۇتورموش اثرمنى عسكەرلى خاك هلاكته يخىلىر.

اثرمنى لرين بۇيله مقام مقاومت ده ثابت اولدوغونو مسلمان فرقه كوماندانلارى ملاحظه اندىنجه، احتياط عسكەرلىنى داخى حربه چاغىرىب، ساعات اون راده لرىنده قانلى بير محاربه باشلانير. بۇ محاربه ده اسلام عسكەرلى خروج اندىب اثرمنى تعبيه لرىنه يوروش اندىرلر. اثرمنىلر ايسه ده مغلوباً خانهلره و كليسايه گىرىب كمال شدتله محاربه نى باشلاير مسلمان عسكەرلى ايسه ياواش - ياواش قريه لره تقرب اندىرلر. بۇ وقتده كليسا تحت ترصده آلىير. محاربه ساعات اون ايكى يه قدر كمال شدتله كىچىدىگىندن اثرمنىلر مغلوب اولاراق مسلمانلار قريه لرى اشغال اندىرلر. ساعات بير راده لرىنده كىغى دره سىنه گىتمىش بيرىنجى فرقه نين كىشف قوللارى طرفىندن بشش يوز نفر حكومت قوشونو گلدىگىنى فرقه كوماندانىنا خبر ونرىلىير. بۇ خبرى آلا - آلماز حكومت قوشونو اولدوغو محقق اولدوغوندان سونرا بيرىنجى فرقه افرادىنى اشارت شىپورلارى ايله گىرى چاغىرىب، ايكىنجى فرقه يه قوشولور. بۇ وقتده بيرىنجى - ايكىنجى فرقه نين اوچو قريه لرين كئارىندان بير نىچه داملارى اولدوماقدا ايدى كى قرار گاهى - عمومىدن عسكەرلى اولدوغو يىردن قايتارماق اوچون فرقه كوماندانلارىنا حكم صادر اولور. زىرا نشىن طرفىنده كى مدافعه قوشونونان زنگه زور او يزدنى ناچالنىك بشش يوز قراق ايله گلدىگى خبر

وئىرىلمىشىدى بۇ وقتدە ھەر ايكى قىرىنەن تىخىرىب اولونماسىنا بىر
 آزالمامىشىدى. ھەر طرفدن مئار كە خىبرلىرى وئىرىلىپ عىسكىرلەر قىرار گاه
 عمومى اولان سقىر سويما قايىدىرلار. بىر نىچە ساعات كىچىمىش ھەر ايكى
 طرفدن گىلن حكومت قوشونو قىرىلەرە مواصلت ائىدىر. بۇ محارىبە دە
 ائىرنى دن ايكى يۆز موقتول اوچ يۆزە قدر زىخمىدار اولور. مىسلمانان ايسە
 آلتى نفر مجروح، اوچ نفر موقتول شىھىد اولور.

آيىن اون يىندىسىندە صىبح زمانى سقىر سودان ھىركتا ھىركس كىندى
 خانەسىنە قايىدىب اوخچو شىبادىن جماعتى داخى حكومت قوشونون
 گىلمەسى اوچون كىندى داغىلمىش كۆيلىرىندە ساكن اولورلار.
 ۱۹۰۶ - ۱۷ سىنتىابىر

اوخچولولارىن قىرىلەرىنە قايىتمالارى

۱۹۰۶ - نجى سنە مىلادى ۱۶ سىنتىابىردا پانوسلى، گوردە كان
 ائىرنى لىرىنى مىسلمانلار مغلوب ائىدىگىندەن ناشى اولاراق او طرف
 ائىرنىلىرى داخى اولكى ھىرصلرىندەن آل چكىب اوخچولولارا اذىت
 خىالىندان بالمىرە دۆشودلور. حكومت داخى باشى آيىلىب او حوالىە قازاخ و
 محافظە قوشونو قۇيدوغوندىن جماعت بىر آز استراحت بۇلموشدولار.
 ائىرنىلەر جمعىت خفىەسى داخى پولوتىكانى شاشقىن گوردە كۆدن سۇنرا
 اوخچو شىبادى تملك ھىرصىندەن دە صىرف نىظر ائىدىلەر. زىرا اونلارا
 پانوسلو گوردە كان محارىبەسىندە يىتىشەن مغلوبىت بىر گوشوارە انتباہ
 اولاراق قولاقلىرىندەن آسىلمىشىدى. اۇنا جەت اوخچو شىبادىن جماعتى
 خانەلىرىنە داشىنىب، دۇرد - بئش خانەنىن جماعتى بىر اۇتاغا يىغىلىب
 اطرافدان گىلن اعانە و ساىر احسانات ايلە گۆن كىچىرمە گە باشلادىلار.

اوردوباد و محال جماعتى نين دخى بو درجه ده اولان غيرتلىرى صحايف
مليه مىزى قلم زرين ايله بير قيرمىزى خط چكىب تزيين و قيمتدار ائتدى. الله
اوللارى ايكى جهاندا مسعود بويورسون. آمين!

بو كتابى بويوك قيزيم سونا خانما تقديم انديره م. قيزيم دۇنيادا ان
بويوك خوشبخت ليك حقى تانيماق، گشرچك لرى بيلمه ك و
دۇغرويولدا آغير - آغير آتديم لار آتماق، باطل قارشى سيندا داغ تكين
دايانماق دير. چونكى بو يولون پشمانچيليفى اولماديغى تكين، اولومى ده
بوخدور.

۱۳۷۲/۷/۹ - رسول اوغلو

(سۆزلۈك)

- ۱ - اوچاستوق - منطقه و يا بۆلگه
- ۲ - پئريستاو - منطقه پوليس رئيسى
- ۳ - غويئرنا = قويئرنا - ولايت
- ۴ - غويئرنا تور - والى و يا اجراء حاكيمىتى
- ۵ - گئئرال غويئرنا تور - فرماندار نظامى
- ۶ - اويزد - اراضى بۆلگهسى و يا رايون
- ۷ - كاميتت = قاميتت - كميته
- ۸ - گئئرال = ژئرال - اميرتومان
- ۹ - پولكاونيك = پالقونيك - مين باشى
- ۱۰ - مايور - يۆز باشى
- ۱۱ - لئتنانت - ضابط
- ۱۲ - سالدات - عسكر
- ۱۳ - ناچالنيك - رئيس
- ۱۴ - پاچوتنو قراژونلارين - فخرى وطنداشلارين
- ۱۵ - اپراوليه نين عضوى - اداره هيئت نين عضوى
- ۱۶ - وايئنتى - حزبى افسر
- ۱۷ - كۆي - كند
- ۱۸ - جوجوق - اوشاق

سنگسار و نینغ

سنگسار و نینغ

۲۵۰ تومان